

TAFAKKUR MANZILI

RESPUBLIKA ILMIY-USLUBIY JURNALI

2022

PHILOLOGICAL SCIENCES

PEDAGOGICAL SCIENCES

SOCIAL SCIENCES AND
HUMANITIES

EXACT SCIENCES

NATURAL SCIENCES

ECONOMICS

ART AND CULTURE

MEDICAL SCIENCES

TECHNICAL SCIENCES

VOLUME 1

+998 97 277 78 01

WWW.REANDPUB.UZ

INFO@REANDPUB.UZ

CYBERLENINKA

BASE

OpenAIRE

Google
Scholar

TAFAKKUR MANZILI ILMIY-USLUBIY JURNALI

BARCHA SOHALAR BO'YICHA
6-SON, 1-JILD AVGUST 2022 1-QISM

EDITOR IN CHIEF

ABDURAHMONOV ABDUSHOKIR ABDUKARIMOVICH

PREPARING FOR PUBLISHING

HAKIMOVA AZIZA XAYDARALIYEVNA

BOSH MUHARRIR

ABDURAHMONOV ABDUSHOKIR ABDUKARIMOVICH

NASHRGA TAYYORLOVCHI

HAKIMOVA AZIZA XAYDARALIYEVNA

TAHRIR KENGASH A'ZOLARI

ABIDOV IBROXIMJON

Namangan muxandislik-texnologiya instituti Kimyo kafedrasida dotsenti

SHODMONKULOV ZOXIR ABDURAXIMOVICH

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat institutining «Mashinashunoslik va servis xizmati» kafedrasida katta o'qituvchisi

SHARIPOVA SAODAT TURSUNBAEVNA

Toshkent farmatsevtika institutining «Dori vositalarining sanoat texnologiyasi» kafedrasida dotsent v/b

RAXIMOVA OYGUL RAXIM QIZI

Toshkent farmatsevtika institutining «Dori vositalarining sanoat texnologiyasi» kafedrasida dotsenti

RADJABOV NASIR NASIMOVICH

O'R Jamoat xavfsizligi universiteti Tillarni o'rganish kafedrasida professori

AXMEDOV OYBEK SAPORBAEVICH

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti ingliz tilini o'qitish metodikasi kafedrasida professori, filologiya fanlari doktori

XODJAYEVA NODIRAXON ABDURASHIDOVNA

SamDU, Iqtisodiyot fakulteti, iqtisodiy nazariya kafedrasida dotsent

ABDUVALITOV NURJAN BURANOVICH

«Qozoq tili va adabiyoti» kafedrasida katta o'qituvchi

ABDUVALITOV YERGASH BURANOVICH

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti qozoq tili va adabiyoti kafedrasida mudiri

KOSHANOVA BIBIGUL TURGANBAEVNA

Toshkent kimyo-texnologiya instituti noorganik moddalar kimyoviy texnologiyasi kafedrasida katta o'qituvchisi

ILHOMOV ZIYOVUTDIN ADXAMOVICH

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Tarix fanlari nomzodi (dotsent)

MULLAEV DILSHOD AXMATOVICH

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Biologiya kafedrasida dotsent v.b

AZIMOV IBRAGIMJON TOSHPULATOVICH

Toshkent davlat pedagogika universiteti «Biologiya» kafedrasida mudiri

SAIDOVA MARHABO HABIBULLO QIZI

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Iqtisodiy xavfsizlik kafedrasida katta o'qituvchisi

ANALYSIS OF OF ALTERNATIVE ENERGY MARKET DEVELOPMENT

Khamraev Sukhrob Axmedjanovich

Researcher at Tashkent state university of economics, Tashkent, Uzbekistan

Abstract. *The article considers current trends in the development of the global renewable energy market. The features and problems of using renewable energy sources are studied. Based on the generalized experience and practice of stimulating the production and use of renewable energy sources, the possible directions of state influence on the formation of the domestic market for alternative energy sources are determined.*

Keywords: *renewable energy sources, alternative sources, «green energy», energy efficiency, alternative sources of energy, power industry.*

In recent years, there has been an active development of alternative energy sources. The leaders in this area are the countries of Europe and the USA, Germany, China, Japan.

With record-breaking growth in the share of renewables in its energy mix, Germany has continued to lead the EU in terms of CO₂ emissions for many years. The Germans, successively closing nuclear power plants, began to increase coal imports from Russia to make up for the missing power. A paradoxical situation emerged: in an effort to “green” its energy as much as possible, Germany, on the contrary, increased its “dirty” coal generation.

Even in Denmark, which plans to switch completely to renewable energy by 2050, the debate continues about the long-term cost-effectiveness of renewable energy sources. And you can understand the skeptics. Recently, there are too many high-profile examples of projects that have not been implemented that are related to renewable energy.

For example, "solar giant" SunEdison (USA) was the largest company in the field of solar energy with a capitalization of ten billion dollars, but failed to cope with debt obligations and was forced to declare bankruptcy. Another US company, Aquion Energy, which developed batteries for green energy storage, is now being sold off piecemeal and has had to cut nearly all of its R&D staff.

The history of the development of energy (as a physical quantity) is reflected in a number of works [9; 10], etc.). Researchers note that back in 1686, G. W. Leibniz was close to what corresponds to modern ideas about mechanical energy, although he did not use this term. In 1807, the English scientist Thomas Young, one of the founders of the wave theory of light, introduced it into scientific use, thereby giving this concept a scientific status [9]. The concept of kinetic energy was first used by the British physicist and mechanic W Thomson [10].

In 1847, at a meeting of the Physical Society in Berlin, G. Helmholtz first introduced the term potential energy into mechanics, understanding it as the energy of stressed forces, and also described and mathematically substantiated the law of conservation of force (energy). According to other authors [10], the concept of potential energy was first used in 1853 by a Scottish engineer, mechanic and physicist, one of the founders of technical thermodynamics, W. Rankin. Nobel Prize winner R. Feynman, noting the various forms of existence of energy, writes: “There is energy associated with motion (kinetic energy); the energy associated with the gravitational interaction (it is called the potential energy of

gravity); thermal, electrical and light energy; elastic energy in springs; chemical energy and, finally, the energy that a particle possesses by virtue of its existence alone - this energy directly depends on the mass” [12].

One of the main disadvantages of renewable energy sources is the dependence on external factors (the presence of solar radiation directly from the wind, and so on) and the instability of electricity generation. To compensate for the drops that arise, again, it is necessary at the expense of the base generation. Technologies that are associated with the accumulation and storage of energy from renewable energy sources can solve this fundamental problem. It is the creation of industrial storage devices that can accumulate very large amounts of energy that will make it possible to make the final and total transition to "green" energy.

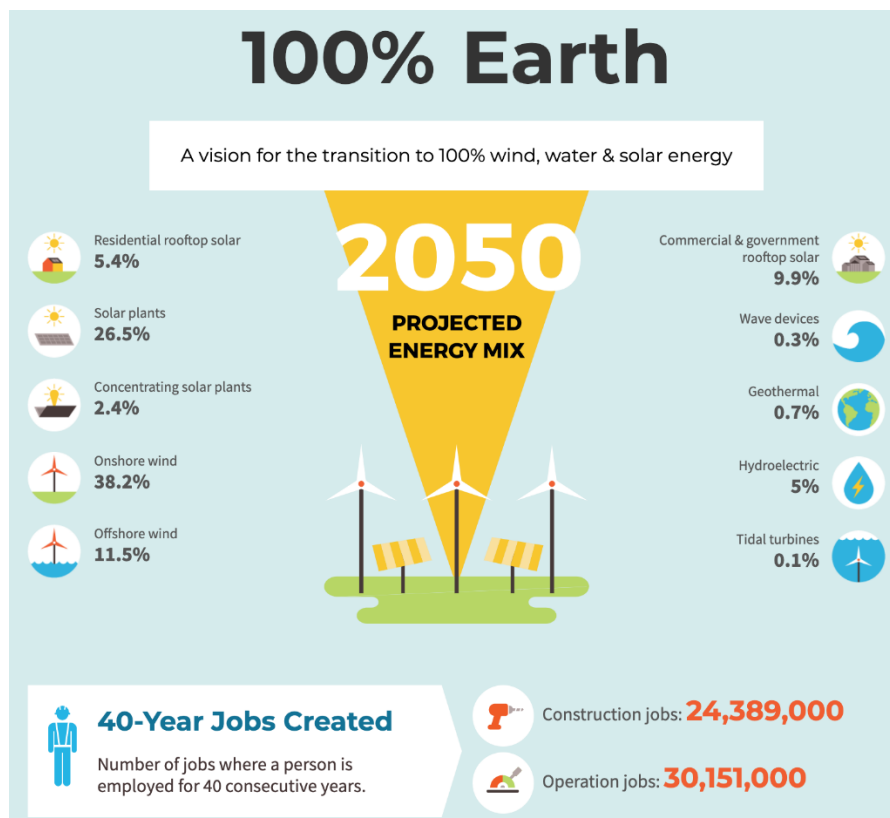

Fig.1. Energy sources. [16]

Energy plays an extremely important role in ensuring the sustainable and safe development of society. From the point of view of the resource criterion, the sufficiency and reliability of providing electricity and heat to the growing needs of the economy and the population are of decisive importance; harmful substances into the environment.[14]

According to statistics, as a result of the efforts made in the EU countries, Canada, as well as in rapidly developing economies (Brazil, India, China), electricity generation from renewable sources amounts to tens of billion kWh, in the USA - more than a hundred billion kWh per year . In the EU countries, in which the share of these sources in the production and consumption of electricity in 2001 was less than 1%, as in Russia, in 2004 it reached 8.2%, and in 2010 - 12% [22, With. 12; 19, p. 12]. In the United States, the corresponding figures were about 2.2% in 2004 and 4.0% in 2010 [1].

The European Directive on renewable energy sources of June 2008 (EU Renewable Energy Directive) provides for an increase in this indicator by 2020 to 20% (in 2009 it was specified: 21% for the generation of electricity and 20% for thermal energy). The new US legislation, adopted under President B. Obama, provides for an increase in this indicator to 10% in 2012 and up to 25% in 2020 [2]. It is estimated that the implementation of this law in the United States, in addition to environmental benefits, by 2030 will save consumers \$ 300 billion and create more than 400 thousand jobs.

The experience of Australia deserves attention, not least because of the similarity of its economy with the Russian one in terms of the significant contribution of the primary sector, primarily fuel and energy and minerals, to GDP production. In 2000, a law was passed there providing for the introduction of a mandatory norm for the use of renewable energy sources and bringing their share in total consumption to 10% by 2010. Since, due to the high rates of development (Tables 1-3), this indicator was achieved already in 2009, then a new law was adopted (an addendum to the law on renewable energy), obliging to increase this share, as in the EU, up to 20% by 2020 [3].

The data on China and India are indicative. In May 2009, the latter set the task of bringing the share of renewable energy sources to 10% by 2012, primarily through the accelerated development of solar energy, which turns this country into one of the world leaders in this field [4].

In China, its 2006 Renewable Energy Law requires large energy pools to generate 3% of electricity from renewable sources (excluding hydropower) by 2010 and 8% by 2020. According to the new program for the long-term development of the country's energy sector, the share of these sources in 2020 is set at 15%. In 2010, the energy intensity of China's GDP should have decreased (no data for 2010 yet) by 20% compared to 2005; in 2010-2015 (according to the XII five-year plan for the development of the country) - by another 20-23%, or 36% of the 2005 level [5]. In 2020, in accordance with the intentions stated in the 2009 Copenhagen Accord, compared with the same base year, the reduction should be 40-45%; it was announced that by 2050 the energy intensity of GDP would decrease by 75-85% compared to 2010, or by 60-68% from the level of 2005 [5]. The real rate of decline in the energy intensity of GDP in China in 2006-2009. amounted to 3.5% in average annual terms, ensuring a 15% reduction in the energy intensity of GDP. If, in terms of the average annual rate of decline in the energy intensity of GDP, the normative threshold for Russia (3.3% in 2008-2020) is close to China's, then in terms of the share of renewable sources in the total volume of its production, Russia is more than four times inferior to China.

It is noteworthy that laws to support the development of alternative energy in China and India, as well as developed countries, were adopted during the global economic crisis and, despite the decline in production and investment, are yielding significant results. The development of this energy, including renewable energy, is considered there not only as an important direction for the transition to a new (sixth) technological order, for which the development of alternative energy is one of the most important distinguishing features, but also as a powerful anti-crisis tool, first of all, solving the problem of employment [5].

As for the energy sector itself, the development of alternative energy will continue to stimulate the diversification of sources of energy supply for the growth of the world economy. [15]

According to British Petroleum Corporation forecasts, in the next 20 years, non-fossil fuels may for the first time become a major factor in the growth of energy production: their contribution to the increase in production, which in 1990-2010. amounted to 17%, may increase to 36% in 2010-2030, including renewable sources - from 5 to 18%. At the same time, the total contribution of non-fossil energy sources (including the energy of water and the atom) to the growth of energy production for the first time in modern history can exceed the contribution of any single fossil energy source. At the same time, the total share of coal, oil and natural gas in the growth of energy production is likely to decrease from 83 to 64% [6].

In recent years, the G7 states and a number of other OECD energy-importing countries have increasingly raised the issue of eliminating these fossil fuel subsidies and using them instead to stimulate the development of alternative energy, including under the pretext of climate change mitigation. According to their calculations, this would contribute to the maximum possible (along with the countries of Eastern Europe that are not members of the EU) reduction of greenhouse gas emissions in Russia: in 2020 - by 17%, in 2050 - by 34% less than in the case if the mentioned subsidies were kept [7].

Noting the need for technological innovation, one cannot underestimate the importance of qualitative changes in the field of institutional innovation. A number of considerations regarding formal institutions, most notably the development of the regulatory framework, have been outlined above. Here we especially emphasize the important role of development in the sphere of informal institutions (traditions, stereotypes of behavior, etc.) and traditional experience and knowledge directly related to them.

We are talking about the need and opportunities for the rediscovery and practical use of the so-called traditional knowledge and culture - customs of behavior, skills, technologies, etc., which are characterized by resource conservation, including energy conservation, combined with adaptation to complex natural, first of all, climatic conditions. They have been accumulated for centuries by the local population, especially the indigenous peoples of Russia, as well as foreign countries: for example, in the construction of houses - the traditions and experience of using wood (logs), deer skins and snow, bamboo and teak. The huge and unique potential of this knowledge and technology is still poorly reflected or completely absent in modern standards. At the same time, its efficient use would significantly reduce the costs of transition to a new type of economy with a high share of alternative energy, primarily energy-saving and energy-efficient systems, as well as renewable sources.

To do this, it is necessary to solve a very complex double task: to ensure the maximum possible identification, thorough documentation and scientific expertise of this category of knowledge, which is impossible without the movement towards each other of their carriers - the local population and representatives of the scientific community. This, in turn, will require the first to overcome traditional isolation and alienation, and the second to move away from the perception of both traditional knowledge and culture as something insignificant, unworthy of the attention of “big” science and industry, and a sense of the superiority of modern specialists and the latest technologies. The world leaders in the field of power engineering as a whole are still the USA, Germany, Japan, France, Italy. Obviously, in the foreseeable future, Russia cannot compete with them on the global market,

nor can it completely replace foreign solutions and technologies with imports. The market has already been divided, and the main share in its structure in the coming years will continue to be occupied by the largest foreign companies.

Therefore, the main goal for today is the integration of all companies into global chains, cooperation with world leaders, technology transfer and further localization of the production of equipment that is not available in country, including for projects in the field of alternative energy.

The active development in recent years of the renewable energy sectors has made it possible to connect a large number of domestic machine-building, metalworking and electrical enterprises to the development of renewable energy. And every year the level of localization of key equipment for renewable energy will grow, thus forming new high-tech branches of the domestic industry.

Such a rigid approach to assessing knowledge, which a priori establishes its value, should give way to an approach based on assessing the effectiveness of the contribution of knowledge to the development of the economy, security and progress of society.

References:

1. State of Green Business 2010 // NY: Greener World Media Inc. 2010. February.
2. American Recovery and Reinvestment Act. ARRA, 2008.
3. Renewable Energy (Electricity) Amendment 2009. [Electronic resource]. URL: <http://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/download/legislation/billslst>
4. Ernst & Young release renewable energy country attractiveness-indices. [Electronic resource]. URL: www.renewableenergyworld.com/rea/news/article/2009/05
5. Conway G. Beijing seeks a head start in the race to go green // Financial Times. 2009. №11 (November)
6. BP Statistical Review: BP Energy Outlook 2030. January 2011.
7. Cost-Effective Actions to Tackle Climate Change // OECD Policy Brief., Paris: OECD/ 2009. August.
8. The green machine. A second wind for German industry? (A special report on Germany) // Economist. 2010. 11 March.
9. Yatsevich O. E., Tarasova O. V. On the issue of the formation of the concept of "energy" // Theory and practice of social development. 2015. No. 19. P. 184-186.
10. Makarovskiy V. A look at the universe. M.: Publishing decisions, 2015. 210 p.
11. Helmholtz G. On the conservation of force / ed. ed. A. D. Arkhangelsky, V. A. Kostitsyn, N. K. Koltsov, P. P. Lazarev, L. A. Tarasevich. M.: State publishing house, 1922. 72 p.
12. Feynman R. F. Character of physical laws / per. from English. V. P. Golyshev, E. L. Nappelbaum. 2nd ed., rev. M.: Nauka, 1987. 160 p.
13. <https://news.cision.com/greenmatch/r/14-future-alternative-energy-sources,c2980925>.

14. <https://cyberleninka.ru/search?q=%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%BE%D0%BA%20%D1%8D%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B8&page=1>
15. <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-alternativnyh-istochnikov-energii-v-reshenii-globalnyh-energeticheskikh-problem>.
16. <https://cleantechnica.com/2020/02/17/transitioning-the-world-to-100-renewable-energy-part-2>

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ СТРАТЕГИИ ИННОВАЦИОННОГО МАРКЕТИНГА В РЕАЛЬНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ

Зияева Мухтасар

*д.э.н., доцент кафедры «Маркетинг» Ташкентского государственного
экономического университета, г.Ташкент, Узбекистан*

Аннотация. В статье автором предложен системный подход к формированию стратегии инновационного маркетинга в реальном секторе экономики.

Ключевые слова: маркетинг, системный подход, стратегия, текстильная отрасль, текстильные предприятия.

SYSTEMIC APPROACH TO FORMING INNOVATIVE MARKETING STRATEGY IN THE REAL SECTOR OF THE ECONOMY

Ziyaeva Mukhtasar

*DSc., Associate Professor at “Marketing” department, Tashkent State University of
Economics, Tashkent, Uzbekistan*

Abstract. In the article, the author proposes a systematic approach to the formation of an innovative marketing strategy in the real sector of the economy.

Keywords: marketing, system approach, strategy, textile industry, textile enterprises.

IQTISODIYOTNING REAL SEKTORIDA INNOVATION MARKETING STRATEGIYASINI SHAKLLANTIRISHGA TIZIMLI YONDOSHUV

Ziyaeva Muxtasar

*i.f.d., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Marketing” kafedrasi dotsenti, Toshkent,
O‘zbekiston*

Annotatsiya. Maqolada muallif iqtisodiyotning real sektorida innovatsion marketing strategiyasini shakllantirishga tizimli yondashuvni taklif qiladi.

Kalit so'zlar: marketing, tizimli yondashuv, strategiya, to'qimachilik sanoati, to'qimachilik korxonolari.

В мировой текстильной промышленности существует пять главных регионов: Восточная Азия, Южная Азия, СНГ, зарубежная Европа и США. В каждом из них

преобладает производство хлопчатобумажных тканей и тканей из химических волокон, остальные же отрасли (шерстяная, льняная, шелковая) имеют менее важное значение. Среди мировых лидеров в производстве тканей выделяются такие страны, как Китай, Индия, Россия, США, Япония. Факторы размещения предприятий легкой промышленности в мире разнообразны, однако к основным можно отнести: [1]

-сырьевой фактор, преимущественно влияющий на размещение предприятий, специализирующихся на первичной обработке сырья (например, льнообрабатывающие фабрики расположены в районах производства льна, шерстомоечные предприятия - в районах овцеводства, предприятия по первичной обработке кож - вблизи крупных мясокомбинатов). Для отраслей лёгкой промышленности и поставки сырья, и вывоз готовой продукции могут рентабельно осуществляться автомобильным транспортом, что соответствует тенденции расширения автодорожной сети.

Поэтому, новые производства все чаще размещаются в небольших городах и сельских районах, создавая новые рабочие места. Это позволяет уменьшить отток населения из поселений из-за постоянного снижения занятости в сельском хозяйстве;

-фактор близости производства к потребителю из-за того, что транспортировка готовой продукции легкой промышленности обходится дороже по сравнению с сырьем и полуфабрикатами. Например, дороже поставлять хлопчатобумажные ткани, чем прессованный хлопок-сырец;

-фактор трудовых ресурсов, определяющего необходимость наличия для организации производства значительной численности персонала, имеющего достаточную квалификацию, так как все отрасли легкой промышленности являются трудоемкими. Исторически сложилось, что в легкой промышленности преимущественно используется женский труд. Поэтому власти озабочены развитием хозяйственной деятельности, учитывающей возможность использования и женского, и мужского труда (например, создавать предприятия тяжелой индустрии в регионах концентрации легкой промышленности);

- экологичность лёгкой промышленности — легкая промышленность в целом является экологически чистой, поскольку вредные отходы и загрязнение атмосферы минимальны. Поэтому предприятия отрасли часто расположены в непосредственной близости от селитебных зон, предоставляя хорошую транспортную доступность к рабочим местам. Основной поставщик натурального сырья для легкой промышленности в мире сельское хозяйство.

Легкая промышленность, являющаяся одним из важнейших секторов каждой национальной экономики, стоит на пороге коренных изменений, связанных:

- формированием инноваций, затрагивающих сырье, продукцию и технологию;

- увеличением рынка из-за роста занятости населения;
- развитием национального производства, способствующего импортозамещению;
- ростом производительности труда.

Ускоренное развитие и использование научного потенциала, обеспечивает динамичное развитие легкой промышленности за счет модернизации и технического перевооружения, оптимизации потенциала отрасли и необходимых структурных преобразований. Эти мероприятия определяют новый этап развития легкой промышленности, характеризуемый постоянным наращиванием инвестиций в инновации, обновлением продуктовой линейки и технологии, открытием новых.

Инновационный маркетинг - это обязательная часть инновационного менеджмента. Маркетинг позволяет повысить результат от коммерциализации инноваций. Инновационный маркетинг объединяет в себе стратегию маркетинга, оперативный маркетинг, анализ рынка.

В основу стратегических маркетинговых исследований закладывается анализ конъюнктуры рынка с последующей разработкой сегментов рынка, организацией и формированием спроса, моделированием поведения покупателя. Компания должна быть нацелена изначально на завоевание рынка, расширение и углубление сегментации, создание своего потребителя. Помимо анализа рынков и факторов внешней среды современный маркетинг не только изучает сегодняшних потребителей, но и формирует потенциально возможных.

Стратегический маркетинг ориентирован на тесный контакт работников маркетинговых и социологических служб предприятия с потребителем. Так как не многие мелкие и средние фирмы могут позволить себе иметь отдел маркетинга, следует шире применять консультации специалистов, посещение выставок, изучение каталогов, непосредственный контакт с покупателем. Наиболее удачным методом снижения риска может быть комплексный вид маркетинга, основанный на постоянной обратной связи между производителем и потребителем. Предприниматель должен видеть потребителя во всем многообразии его окружения, поведения, желаний, неосознанных потенциальных потребностей.

Необходимо не только выпускать разнообразный ассортимент продукции, но одновременно сконцентрировать усилия на создании тактики преждевременного локального старения своей, же продукции с целью быстрого продвижения модификаций, заменяющих и вытесняющих новшеств. Именно при таком маркетинге

обеспечено лидерство на рынке.

При этом необходимо проанализировать существующий уровень национального производства подобной продукции, наличие или возможность импорта, существующий уровень экспорта, данные о производстве импортозамещающей продукции и о дополняющих новшествах.

Исследования рынка основаны на детальной оценке существующей емкости рынка, его фирменной структуры, сегментации, динамики нормы прибыли и объема продаж продукции, аналогичной новшеству.

Ключевым моментом третьего этапа стратегии маркетинга является исследование и прогнозирование спроса на новый товар, основанное на доскональном изучении реакции потребителя на новшества.

Помимо общих свойств, необходимых для внедрения инноваций на рынок, большое значение для потребителя имеют конкретные показатели качества: конструкторские характеристики, дизайн, потребительские свойства, эксплуатационные возможности, комфортность и, конечно, цена.

Прогноз спроса на новый товар основывается на системном исследовании взаимосвязей между участниками рынка и их деятельностью. Элементами системы маркетинга являются участники рынка: покупатели, продавцы, торговые агенты, посредники, брокеры, имиджмейкеры, рекламные агентства и т. д. Важным элементом исследования рынка является установление функциональной взаимосвязи между производителями новшества и его конечными пользователями.

Однако центральную роль в системном анализе играет анализ форм, методов и уровня конкуренции, поведения возможных конкурентов. Прогноз поведения всех участников рынка и оценка действий конкурентов являются решающими при продвижении нового товара и формировании спроса на него. Следовательно, разработка стратегии проникновения новшества на рынок основана на степени новизны товара, виде конкуренции на рынке и уровне конкурентных преимуществ фирмы-новатора.

Принципиальная новизна выпускаемого товара, технология его изготовления

позволяют говорить об инновационной монополии фирмы на начальных стадиях жизненного цикла новшества. Формирование спроса на принципиально новые изделия связано, таким образом, с двумя решающими моментами: с отсутствием спроса на новшества с одной стороны, и с инновационной монополией производителя новшества - с другой. В этом случае инновационный маркетинг имеет креативный характер, состоящий из системы мероприятий, формирующих спрос на условиях инновационной монополии и максимизации прибыли.

За последнее время легкая промышленность претерпела значительные преобразования, включая:

- глобальное смещение производственных центров;
- структурные изменения рынков сбыта;
- изменение философии управления отрасли.

Такие преобразования легкой промышленности были вызваны целым рядом причин:

- структурные сдвиги в экономиках стран-производителей за счет переноса производства в страны с низкой стоимостью рабочей силы;
- увеличения доли основного капитала в активах предприятий, связанное с ростом уровня технологического развития;
- принятие стандартов ВТО для регулирования отрасли с последующей отменой квот; [2]
- периодические колебания потребительской активности в связи с кризисными явлениями в экономике;
- рост требований потребителей к качеству, износостойкости и дизайну ко всему спектру продукции легкой промышленности.

За последнее время отмечается перемещение центров производства легкой промышленности в страны Юго-Восточной Азии, Турции, Латинской Америки, на которые приходится в настоящее время 70% мирового экспорта одежды и текстиля. Только на Китай приходится более 30% всего мирового экспорта. Хотя уровень потребления в США, Германии, Франции и Японии превышает 50% от мирового потребления одежды и текстиля, эти страны, считавшиеся ранее лидерами в этой сфере, приняли роль импортеров продукции легкой промышленности.

Произошедшая реструктуризация рынков явилась следствием распространения процедур ВТО на мировые торговые отношения, их последующая либерализации и отмена импортных квот в ряде стран. Поэтому даже сохранившиеся кое-где

таможенно-тарифные барьеры не смогли сдерживать экспансию развивающихся стран.

Все это позволило развивающимся странам увеличивать масштабы своего производства с целью выхода на международные рынки, опираясь на особенности легкой промышленности и имеющиеся конкурентные преимущества в цене продукции. Из-за более высоких издержек производители в развитых странах вынуждены были сократить объем производства, а то, что сохранилось стало переориентироваться на товары класса «премиум». Такое производство требует меньшего объема выпуска, высокого качества, дизайна продукции, что и способствует появлению бренда, а значит должно базироваться на инновационных технологиях, и, следовательно, является более капиталоемким. Поэтому в развитых странах

наблюдается тенденция увеличения доли небольших предприятий с высокой стоимостью выпуска. В свою очередь производители из развивающихся стран увеличивают масштаб производства, все большее внимание уделяя концентрации производства, применению высокопроизводительных технологических комплексов оборудования, выпуск которого осуществляется на национальных рынках.

Легкая промышленность становится все более наукоемкой [3], что вызывает потребность разработки и внедрения новых продуктов и технологий для укрепления конкурентоспособности. Эта тенденция определяется как возможностями наращивания объема производства агропромышленным комплексом, так и инновациями в химической промышленности. Поэтому рост объемов производства, изменения его структуры и обновление ассортимента легкой промышленности напрямую зависит от развития вышеуказанных отраслей. Современные научные разработки стимулируют внедрение информационных технологий в производственный процесс, новых технологических процессов [4], включая:

- автоматизацию процесса проектирования и производства продукции;
- способы крашения исходных материалов;
- способы заключительной обработки тканей,
- цифровые методы подбора цвета.

В настоящее время к числу основных тенденций развития легкой промышленности можно отнести:

- наблюдается увеличение цен на натуральное сырье из-за низких темпов роста и даже снижения объема выпуска (хлопок, лен, шерсть, кожа и т.д.);
- увеличение выпуска продукции, использующей в качестве сырья продукцию химической промышленности;
- развитие технологий производства химической промышленности позволяет

улучшать потребительские свойства продукции легкой промышленности.

Улучшение потребительских свойств наблюдается за счет повышения износостойкости, уменьшения веса и толщины без потери теплоизолирующих свойств, улучшение внешнего вида, фактуры и осязания;

-наблюдается снижение платежеспособности конечных потребителей, что приводит к снижению величины спроса и цен на товары легкой промышленности;

-в связи со сложившейся негативной тенденцией предприятия легкой промышленности вынуждены повышать эффективность своей деятельности за счет развития логистики, инфраструктуры, информационных технологий, наращивание закупок и ускорение «цикла моды»;

-снижение платежеспособности способствует изменению структуры ассортимента продукции легкой промышленности за счет сокращения товаров класса «премиум» и увеличения удельного веса среднего ценового сегмента;

-рост популярности изделий менее известных дизайнеров, которые «отвоевывают» все большую долю рынка у всемирно известных модельеров;

-повышение требований к качеству продукции, ее соответствия моде в каждом ценовом сегменте;

-требования клиентов, чтобы ассортимент каждого предприятия розничной торговли состоял из модных товаров на все категории продукции: женскую, мужскую одежду и обувь, включая нижнее белье и детскую одежду, что является значительной проблемой для торговли и производителей;

-повышения оперативности обновления ассортимента, применение компьютерных технологий проектирования (3D печать);

-стремление сократить время выполнения заказов предприятий торговли, укрепление и расширение производителями круга поставщиков и участие в совместных планах сорсинга, что снизить дисперсию поставок и способствовать достоверному и своевременному сорсингу;

-развитие рынка высокотехнологичной, функциональной одежды, обуви, которые должны быть приспособлены для условий их использования, например, для спорта или работы. Для таких изделий могут и должны использоваться специальные материалы:

-антимикробные ткани для спортивных товаров;

-огнестойкие, высокопрочные, отводящие влагу ткани;

-УФ защитные ткани;

-водонепроницаемые дышащие ткани;

-увеличение использования интеллектуальных цифровых технологий для функциональной одежды, обуви, аксессуарах, например, для измерения функций организма;

-улучшение условий труда и применение ресурсосберегающих технологий, включая экологическую и этическую составляющие;

-стимулирование законодательной и исполнительной властью развития предприятий легкой промышленности, повышения качества продукции, производства натуральных материалов, например, таких как шелк и хлопок. Поддержание темпов роста продукции осуществляется за счет привлечения масштабных инвестиций, вертикальной и горизонтальной интеграции производства, создания совместных предприятий. Усилия законодательных и исполнительных органов власти каждой страны и региона направлены на создания условий для эффективного развития своих производителей и осуществления целенаправленной государственной политики, создающей.

Концепция маркетинга инноваций является основой исследования рынка и поисков конкурентной стратегии предприятия.

Комплекс инновационного маркетинга включает:

-разработку инновационной стратегии;

-анализ рынка(общеекономический анализ);

-оперативный маркетинг и состоит из семи принципиальных этапов.

Результаты анализа конкурентных позиций предприятия могут проверяться различными способами: на основе сравнения как количественных, так и качественных (например, места, занимаемого на рынке) показателей.

Радикальный метод заключается в выборе наиболее платежеспособных потребителей с неудовлетворенными потребностями, а не продукта как такового. В кратком изложении он сводится к следующему простому алгоритму:

-проводится морфологический анализ различных сочетаний свойств, которые могут быть у любых потребителей, на любых рынках: возраст, пол, социальное положение, место проживания, тип продукции, форма собственности, располагаемые доходы, накопления, кредитоспособность и т. п.; в результате должны быть выделены такие сочетания свойств, за которыми стоят реальные потребители,

другими словами, выделяются «непустые» сегменты рынка;

- среди выделенных сегментов рынка определяются те, на которых совокупная платежеспособность наиболее высока и имеет тенденцию к росту;

- применительно к этим наиболее перспективным группам потребителей выявляются их специфические неудовлетворяемые потребности;

- определяются, какие продукты в состоянии удовлетворять подобные потребности;

- из числа этих продуктов выбирается тот продукт, для освоения которого фирма потребуется сделать наименьшие капиталовложения при кратчайшем сроке их окупаемости.

Радикальный метод выбора продукта особенно характерен для более динамичного мелкого и среднего бизнеса. В то же время этот метод реален и для более крупных фирм, включая даже нуждающихся в финансовой санации.

Маркетинг инноваций преследует основную цель - проведение исследований возможностей и конкурентоспособности фирмы с целью проведения успешных инновационных проектов в определенных условиях (табл.1).

Таблица 1

Цели, задачи и компоненты инновационного маркетинга

№	Название	Содержание
1	Задачи инновационного маркетинга:	Этап поиска новых идей - здесь формируется «портфель инновационных идей».
2	Этап разработки	- здесь делается выбор замыслов, и воплощение опытных образцов. Цель, преследуемая при изучении рынка: определение приоритетного направления и альтернатив. Далее проводятся зондаж рынка на основе опытных образцов, апробация и выявление недоработок.
3	Этап внедрения	- здесь стоит задача распространения информации о нововведении. Формируется потребительский спрос, определяется ценовая политика, оптимизируются схемы сбыта. Ценообразование зависит от множества обстоятельств, например от стратегии маркетинга, которую проводит фирма, которая обуславливается или ценой спроса, или ценой предложения.
4	Этап роста	- здесь расширяются сегмент рынка и область потребителей, происходит увеличение темпов роста развития рынка в результате реактивных инноваций, проводимых конкурентными фирмами. Фирма теряет свои

		монопольные преимущества, и для стимуляции продвижения инноваций, получения максимальной прибыли применяют широкую рекламу.
5	Этап зрелости	- здесь происходит стабилизация объемов сбыта продукции, это связано с потребительскими предпочтениями к определенной торговой марке. Инновация переходит в стадию рутинизации. Теперь задачами маркетинга становятся разработка и последующая реализация мероприятий по удержанию сегмента фирмы на рынке.
6	Этап спада	– для уменьшения понесенных затрат при удержании желаемых объемов сбыта продукции необходимо без промедления, своевременно выводить утративший свое потребительское качество неконкурентоспособный товар с рынка и производить его замещение наиболее востребованным новшеством. Именно на этом этапе возобновляются поиск и подготовка новых замыслов для проектов инноваций.
7	Этап разработки	- здесь делается выбор замыслов, и воплощение опытных образцов. Цель, преследуемая при изучении рынка: определение приоритетного направления и альтернатив. Далее проводятся зондаж рынка на основе опытных образцов, апробация и выявление недоработок.
8	Этап внедрения	- здесь стоит задача распространения информации о нововведении. Формируется потребительский спрос, определяется ценовая политика, оптимизируются схемы сбыта. Ценообразование зависит от множества обстоятельств, например от стратегии маркетинга, которую проводит фирма, которая обуславливается или ценой спроса, или ценой предложения.
9	Этап роста	- здесь расширяются сегмент рынка и область потребителей, происходит увеличение темпов роста развития рынка в результате реактивных инноваций, проводимых конкурентными фирмами. Фирма теряет свои монопольные преимущества, и для стимуляции продвижения инноваций, получения максимальной прибыли применяют широкую рекламу.
10		Этап зрелости - здесь происходит стабилизация объемов сбыта продукции, это связано с потребительскими предпочтениями к определенной торговой марке. Инновация переходит в стадию рутинизации. Теперь задачами маркетинга становятся разработка и последующая реализация мероприятий по удержанию сегмента фирмы на рынке.
11	Этап спада	– для уменьшения понесенных затрат при удержании желаемых объемов сбыта продукции необходимо без промедления, своевременно выводить утративший свое потребительское качество неконкурентоспособный товар с рынка и производить его замещение наиболее востребованным новшеством. Именно на этом этапе возобновляются поиск и подготовка новых замыслов для проектов инноваций

Маркетинговые исследования дают информацию для проведения анализа определения спроса и предложения на рынке и свободных рыночных ниш. Эти результаты являются исходным материалом для разработки инновационных идей. Перед разработкой нового товара обязательно производятся маркетинговые исследования. Это исследования касаются уже существующих товаров и производятся путем сбора информации и анализа (табл.2).

Маркетинговые исследования дают информацию для проведения анализа определения спроса и предложения

№	Название	Содержание
1	Спрос на товар	включает в себя установление количества потенциальных покупателей; товаров-конкурентов, уровня запоминаемости фирм, рынков реализации;
2	Мнений потребителя о товаре	-включает в себя информацию о требованиях потребителей к товару и уровню сервиса; о мотивациях; -об источниках информации; -об оценке марок товаров; -о потребностях; -сегментов потребителей.
3	Генерация идей	это поиск идей новых товаров. Источники: рынок, сама фирма-разработчик, независимая фирма, творческие (морфологический и проблемный) анализы;
4	Отбор (селекции) идей	-выявление в короткие сроки перспективных идей. Включает в себя экспертную оценку, матрицу оценки, многокритериальную оценку;
5	Разработка концепции нового продукта и ее проверки	-анализа перспективности бизнеса – здесь оценивают перспективы объемов продаж, издержек и прибыли нового товара. Анализ состоит из прогноза затрат, оценки объема реализации (оборота, выручки), прогноза прибыли, учета неопределенности; -определяются товар, в котором будет реализована выбранная идея, товары-конкуренты, позиционирование товара;
6	Разработка маркетинговой стратегии	-выполняется на основе оценочного и прогнозного плана маркетинга, даются рекомендации по выбору стратегий;
7	Разработка непосредственного продукта	– создание опытного образца после получения положительного заключения по бизнес-тесту;
8	Пробный маркетинг	-испытание на рынке товара и его маркетинговой программы, используя стандартный, контрольный, имитационный способы тестирования рынка;
9	Коммерческого производства	-выведение товара на рынок.

Разработка нового товара – это создание оригинальных товаров, улучшение товаров (или их

модернизация), включающая процесс: Новый товар необходим для успешного развития фирмы, но из-за недостаточной подготовленности маркетинга товара существует риск провала, и фирма должна решить вопрос, как избежать этого. Риск состоит из:

-технологического риска – вызван технологической инновацией, применяемой для технического проведения в жизнь;

-рыночного риска – определен уровнем оригинальности и сложности замысла инновации. Оказывает влияние на реакцию рынка и издержки при переходе на новый товар;

-стратегического риска – связан с величиной новизны товара для фирмы. Уровень стратегического риска тем больше, чем выше уровень новации.

Системный подход – это совокупность методов, используемых при изучении объектов инновационной деятельности в виде системы (табл.3).

Таблица 3

Системный подход и методов, используемых при изучении объектов инновационной деятельности в инновационном маркетинге при входе и выходе

№	Название	Содержание
1	Системный подход вход	
1.1	Система представляет собой два элемента:	<ul style="list-style-type: none"> - внешнее окружение, в свою очередь состоящее из таких параметров, как: - вход системы; - выход системы; - связь с внешней средой; - обратная связь; - внутренняя структура – это связанные между собой компоненты, которые способствуют влиянию субъекта управления на предмет управления, т. е. преобразуют вход в выходы для получения цели системы.
1.2	В социально-экономической системе она представлена:	<ul style="list-style-type: none"> -научным сопровождением подсистемой; -целевой подсистемой; -обеспечивающей подсистемой; -управляемой подсистемой; -управляющей подсистемой.
2	Системный подход выход	
2.1	Главные цели выхода системы Связь с внешней средой:	<p>Связь с внешней средой:</p> <ul style="list-style-type: none"> -макросреда – это международные, правовые, политические, экономические, научно-технические, социально-демографические, экологические, природно-климатические, культурные факторы; -инфраструктура – это система отраслей региона;

		-микросреда – это непосредственные конкуренты фирмы, выпускающие аналогичную продукцию.
2.2	Подсистема научного сопровождения включает:	<p>-научные подходы – маркетинговый, функциональный, системный, структурный, административный, поведенческий, ситуационный, воспроизводственный, нормативный, комплексный, интеграционный, динамический, процессный, количественный;</p> <p>-функции – это стратегический маркетинг, планирование, организация, мотивация, регулирование, учет, контроль;</p> <p>-методы – побуждения и принуждения, сетевые, анализ, прогнозирование.</p>
2.3	Целевая подсистема системы содержит:	<p>- портфель новшеств;</p> <p>-портфель инноваций. Обеспечивающая подсистема – это определение объемов, сроков и времени, средств, нужных для осуществления целей целевой подсистемы.</p>
3	Управляемая подсистема менеджмента	
3.1	Управляемая подсистема включает:	<p>-стратегический маркетинг;</p> <p>-НИОКР;</p> <p>- организационно-технологическую подготовку новшеств;</p> <p>-производство;</p> <p>-сервис.</p> <p>Управляющая подсистема включает:</p> <p>-управление персоналом;</p> <p>- определение управленческого решения;</p> <p>-координацию при реализации проекта.</p>
3.2	Система содержит две составляющие:	<p>-внешнее окружение – представленное входом в систему, выходом из системы, связью с внешней средой, обратной связью;</p> <p>- внутренняя структура – это система связанных между собой элементов, которые обеспечивают процесс воздействия субъекта управления на объект, переработку входа в выход для получения запрограммированных целей системы.</p>
3.3	Маркетинговый подход призван ориентировать управляющую подсистему системы менеджмента исключительно на	<p>-избрание стратегии фирмы должно происходить через анализ существующих и прогнозирование будущих стратегических нужд в данном определенном виде инновации;</p> <p>-стратегической сегментации рынка;</p> <p>-прогнозирование жизненных циклов будущих инноваций;</p> <p>-анализ конкурентоспособности своих продуктов и продуктов</p>

	потребителя.	конкурентов.
3.4	При использовании маркетингового подхода выбора критериев менеджмента предпочтение отдается:	<p>-повышению качества объекта (выхода системы) во взаимосвязи с потребностями потребителей;</p> <p>-экономии ресурсов у потребителей вследствие повышения качества объекта, качества сервиса и многих других факторов;</p> <p>-экономии ресурсов в производстве объекта в результате реализации фактора масштабности, научно-технического прогресса, усовершенствования системы менеджмента.</p>

Вход системы – это все необходимое фирме для производства инновации. Органы управления обеспечивают конкурентоспособный вход системы при помощи маркетинговых исследований и выбора конкурентоспособных поставщиков.[8]

Главные цели выхода системы – это создание конкурентоспособности изделий и услуг на внешнем и внутреннем рынках и получение в результате этого прибыли. Конкурентоспособность выхода системы основывается на высоком качестве стратегических маркетинговых изучений.[7]

Обратная связь системы – требования, рекламации клиентов, новая информация от потребителей, новые сведения об инновациях.

Постановление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева “О Программе мер по дальнейшему развитию текстильной и швейно-трикотажной промышленности на 2017-2019 годы” от 21 декабря 2016 года открыло новые возможности для совершенствования отрасли. Доля товаров с высокой добавленной стоимостью в общем объеме экспорта составляет более 33 %. Предприятиями ассоциации «Узтукимачисаноат» создано более торговых домов и 50 дилерских подразделений крупных предприятий-экспортеров в странах ЕС, СНГ и Азии. В 2016 году доля товаров промышленности в ВВП страны составил 55,8%, а в 2015 году эта цифра была равна к 53,8%ам. Проанализировав статистические данные Комитета государственной статистики страны можно определить динамику роста доли объема промышленных и легко промышленных товаров в ВВП. [5]

К специфическим методам относятся:

-системный анализ – анализ возможности достижения цели с учетом внутренних и внешних обстоятельств, рассмотрение внешней и внутренней сред, разделение системы в соответствии с системным подходом на подсистемы: управляющую, управляемую, обеспечивающую, обслуживающую, единство всех подразделений, принятие во внимание прямых и обратных связей;

-факторный анализ – анализируется развитие науки и техники в экономике, потенциал фирмы, прирост научно-технического потенциала инновации;[6]

-ситуационный анализ – анализ годности определенных методов управления к данной ситуации, анализ неподвижных ситуаций, профессиональная подготовка персонала;

-функционально-стоимостной анализ – совокупность функций управления: планирование, организация, контроль, мотивация;

-разделение труда в управлении инновациями; оптимизация решений, координирующих и контролируемых функций.

Благодаря существенной поддержке и проводимым кардинальным реформам, текстильная и швейная индустрия вошла в число стратегически важных и динамично развивающихся отраслей национальной экономики. На сегодняшний

день в отрасли функционируют около 7 000 предприятий.

В соответствии с государственной инвестиционной программой на 2019 год, в индустрии предусмотрено освоение 250 млн. долл. прямых иностранных инвестиций. Реализация Государственной Стратегии предусматривает до 2023 года реализацию 170 важнейших инвестиционных проектов с освоением капитальных вложений в объеме 3,8 млрд. долларов. Уже к 2020 году мощности отечественных производителей позволят полностью перерабатывать урожай внутри республики, создавая высокую добавленную стоимость. К концу 2019 года показатели экспорта также значительно возрастут, превысив 2 млрд.долл США.

Литература:

1. Фетисов Г.Г. Закономерности и факторы размещения экономики / Г. Г. Фетисов [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://www.elitarium.ru/factory_razmeshhenija_jekonomiki/.
2. Wages and Working Hours in the Textiles, Clothing, Leather and Footwear Industries: Issues Paper for discussion at the Global Dialogue Forum on Wages and Working Hours in the Textiles, Clothing, Leather and Footwear Industries [Электронный ресурс]. – Geneva: International Labour Organization, 2014.– Режим ступа:http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_dialogue/@sector/documents/publication/wcms_300463.pdf
3. Yepanchintseva S. E. State mechanism to ensure enterprise competitiveness in textile and clothing industries: Use of international experience for Kazakhstan /S. E. Yepanchintseva // *Interdisciplinary Perspectives on Social* – Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publ., 2014. – P. 129–136
4. Ngai E. T. Decision support and intelligent systems in the textile and apparel supply chain: An academic review of research articles / E. T. Ngai, S. Peng, P. Alexander, K. L. Moon // *Expert Systems with Applications*. – 2014. – Vol. 41, Iss.1.–P.81–91., Brousek N. *Fertigung technischer Textilien und Hochleistungsgewebe mitProfinet und SPS* / N. Brousek // *Melliand Textilber*. – 2013. – Т. 94, No. 3. – S. 159–160.
5. Б.О.Турсунов /Перспективы развития текстильной промышленности в Узбекистане// *Журнал «Менеджмент в России и за рубежом»*. № 4, 2017г. 78-84сс.
6. Зарова, Е. В., & Турсунов, Б. О. (2019). Исследование эффективности использования производственной мощности на предприятиях текстильной промышленности Узбекистана на основе методов многомерного статистического анализа. *Научно-аналитический журнал Наука и практика Российского экономического университета им. ГВ Плеханова*, 11(2), 25-35.
7. Турсунов, Б. О. (2017). Методы оценки экономической надежности текстильного предприятия в условиях рыночной экономики. In *Теория и практика организации промышленного производства. Эффективность организации и управления промышленными предприятиями: проблемы и пути решения* (pp. 139-144).
8. Турсунов, Б. О. (2021). ИННОВАЦИОННАЯ МЕТОДИКА ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ.

In *European Scientific Conference* (pp. 143-147).

TO`QIMACHILIK SANOATADA INNOVATSION MARKETING STRATEGIYASI

Ziyaeva Muxtasar

i.f.d., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Marketing” kafedrasida dotsenti, Toshkent, O‘zbekiston

Annotatsiya. Maqolada muallif iqtisodiyotning real sektorida innovatsion marketing strategiyasini shakllantirishga tizimli yondashuvni taklif qiladi.

Kalit so'zlar: marketing, tizimli yondashuv, strategiya, to'qimachilik sanoati, to'qimachilik korxonalari.

СТРАТЕГИЯ ИННОВАЦИОННОГО МАРКЕТИНГА В ТЕКСТИЛЬНОЙ ОТРАСЛИ

Зияева Мухтасар

д.э.н., доцент кафедры «Маркетинг» Ташкентского государственного экономического университета, г.Ташкент, Узбекистан

Аннотация. В статье автором предложен системный подход к формированию стратегии инновационного маркетинга в реальном секторе экономики.

Ключевые слова: маркетинг, системный подход, стратегия, текстильная отрасль, текстильные предприятия.

STRATEGY OF INNOVATIVE MARKETING IN THE TEXTILE INDUSTRY

Ziyaeva Mukhtasar

DSc., Associate Professor at “Marketing” department, Tashkent State University of Economics, Tashkent, Uzbekistan

Abstract. In the article, the author proposes a systematic approach to the formation of an innovative marketing strategy in the real sector of the economy.

Keywords: marketing, system approach, strategy, textile industry, textile enterprises.

O'zbekistonning to'qimachilik sanoati maxalliy xomashyoni qayta ishlashga asoslangan ko'p asrlik tarixga ega: paxta tolasi, ipak, terichilik, kaolin kabilar mamlakatning milliy boyligi hisoblanadi. Buyuk ipak yo'lining O'zbekiston orqali o'tishi, bu yerda ishlangan paxta va ipakli matolar xunarmandchiligi, o'ziga xos xushbichim milliy ust bosh va oyoq kiyimlar, suratlar chizilgan sopol idishlar dunyoning ko'plab davlatlariga mashhur bo'lgan. Xozirgi vaqtga kelib, dunyoda eksportni amalga oshiruvchi yengil sanoat, tarmoqlar orasida yuqori reytingga ega bo'lib turibdi. Bu soha eksport tovarlar nomenklaturasida yigirilgan ip-kalavadan tortib tayyor mahsulotgacha bo'lgan keng tarmoqni o'z ichiga olgan. Shu nuqtai nazardan sohaning eksport potentsiali salmoqli o'ringa ega bo'lib, uning rivojlanish yo'nalishi mavjud strategik investor, jaxon bozorida tovarlar kon'yunkturasi, biznes rejaning samaradorligi, kadrlarning eksport ishlab chiqarish talablariga muvofiq kelishiga bog'liqdir.[7]

Jahon to'qimachilik sanoatida beshta asosiy mintaqa mavjud: Sharqiy Osiyo, Janubiy Osiyo, MDH, xorijdagi Yevropa va AQSh. Ularning har birida paxta matolari va kimyoviy tolalardan gazlamalar ishlab chiqarish ustunlik qiladi, qolgan sanoat tarmoqlari (jun, zig'ir, ipak) kamroq ahamiyatga ega. Gazlama ishlab chiqarish bo'yicha jahon yetakchilari orasida Xitoy, Hindiston, Rossiya, AQSh, Yaponiya kabi davlatlar ajralib turadi. Dunyoda engil sanoat korxonalarini joylashtirish omillari xilma-xil, ammo asosiylari quyidagilardan iborat: [1]

- asosan xomashyoni birlamchi qayta ishlashga ixtisoslashgan korxonalarining joylashishiga ta'sir qiluvchi xomashyo omili (masalan, zig'irni qayta ishlash korxonalarini zig'ir ishlab chiqarish hududlarida, jun yuvish korxonalarini qo'ychilik hududlarida, terini birlamchi qayta ishlash korxonalarini yirik go'shtni qayta ishlash zavodlari). Yengil sanoat uchun xomashyo yetkazib berish ham, tayyor mahsulot eksporti ham tejamkorlik bilan avtomobil yo'llari orqali amalga oshirilishi mumkin, bu esa yo'llar tarmog'ini kengaytirish tendensiyasiga mos keladi.

Shu bois yangi sanoat korxonalarini tobora kichik shaharlar va qishloq joylarda joylashib, yangi ish o'rinlari yaratilmoqda. Bu qishloq xo'jaligida bandlikning doimiy qisqarishi tufayli aholining aholi punktlaridan chiqib ketishini kamaytirish imkonini beradi;[2]

- ishlab chiqarishning iste'molchiga yaqinligi omili, chunki yengil sanoatning tayyor mahsulotlarini tashish xomashyo va yarim tayyor mahsulotlarga nisbatan qimmatroqdir. Misol uchun, paxta matolarini etkazib berish presslangan paxta xomashyosidan ko'ra qimmatroq;

- ishlab chiqarishni tashkil etish uchun etarli malakaga ega bo'lgan ko'p sonli kadrlarga bo'lgan ehtiyojni belgilaydigan mehnat resurslari omili, chunki engil sanoatning barcha tarmoqlari ko'p mehnat talab qiladi. Tarixan yengil sanoatda asosan ayollar mehnatidan foydalanilgan. Shuning uchun ham hokimiyatni ayollar va erkaklar mehnatidan foydalanish imkoniyatini hisobga olgan xo'jalik faoliyatini rivojlantirish (masalan, yengil sanoat to'plangan hududlarda og'ir sanoat korxonalarini yaratish);

- engil sanoatning ekologik tozaligi - engil sanoat umuman ekologik toza, chunki zararli chiqindilar va havo ifloslanishi minimaldir. Shu sababli, sanoat korxonalarini

ko'pincha turar-joylarga yaqin joyda joylashgan bo'lib, ish o'rinlari uchun yaxshi transport qulayligini ta'minlaydi. Dunyoda yengil sanoat uchun tabiiy xom ashyoning asosiy yetkazib beruvchisi qishloq xo'jaligi hisoblanadi.[3]

Har bir xalq xo'jaligining muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan yengil sanoat quyidagi jihatlar bilan bog'liq tub o'zgarishlar arafasida turibdi:

- xom ashyo, mahsulot va texnologiyaga ta'sir qiluvchi innovatsiyalarni shakllantirish;
- aholi bandligining o'sishi hisobiga bozorning ko'payishi;
- import o'rnini bosishga ko'maklashuvchi milliy ishlab chiqarishni rivojlantirish;
- mehnat unumdorligining o'sishi.

Ilmiy salohiyatni jadal rivojlantirish va undan foydalanish yengil sanoatni modernizatsiya va texnik qayta jihozlash, tarmoq salohiyatini optimallashtirish va zarur tarkibiy o'zgartirishlar orqali jadal rivojlanishini ta'minlamoqda. Bu tadbirlar yengil sanoat rivojining yangi bosqichini belgilab beradi, u innovatsiyalarga investitsiyalarning doimiy ortib borishi, mahsulot turi va texnologiyasini yangilash, yangilarini ochish bilan tavsiflanadi.[4]

Innovatsion marketing innovatsion menejmentning majburiy qismidir. Marketing innovatsiyalarni tijoratlashtirish natijasini oshirish imkonini beradi. Innovatsion marketing marketing strategiyasini, operativ marketingni, bozor tahlilini birlashtiradi.[5]

Strategik marketing tadqiqotlarining asosi bozor segmentlarining keyingi rivojlanishi bilan bozor kon'yunkturasini tahlil qilish, talabni tashkil etish va shakllantirish, xaridorlarning xatti-harakatlarini modellashtirishdir. Kompaniya dastlab bozorni zabt etishga, segmentatsiyani kengaytirish va chuqurlashtirishga, o'z iste'molchini yaratishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bozorlar va atrof-muhit omillarini tahlil qilishdan tashqari, zamonaviy marketing nafaqat bugungi iste'molchilarni o'rganadi, balki potensial iste'molchilarni ham shakllantiradi.

Strategik marketing korxonaning marketing va sotsiologik xizmatlari xodimlari va iste'molchi o'rtasidagi yaqin aloqaga qaratilgan. Kichik va o'rta firmalarning ko'pchiligi marketing bo'limiga ega bo'lishi mumkin emasligi sababli, mutaxassislarning maslahatlari, ko'rgazmalarga tashrif buyurish, kataloglarni o'rganish, xaridor bilan bevosita aloqa qilishdan kengroq foydalanish kerak. Riskni kamaytirishning eng muvaffaqiyatli usuli ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi doimiy fikr-mulohazaga asoslangan marketingning murakkab turi bo'lishi mumkin. Tadbirkor iste'molchini o'z muhiti, xatti-harakati, istaklari, ongsiz potensial ehtiyojlarining barcha xilma-xilligida ko'rishi kerak.[6]

Nafaqat xilma-xil mahsulotlarni ishlab chiqarish, balki innovatsiyalar o'rnini bosadigan va o'rnini bosadigan modifikatsiyalarni tezda ilgari surish uchun o'z mahsulotlarini erta mahalliy qarish taktikasini yaratishga sa'y-harakatlarni jamlash kerak. Aynan shunday marketing bilan bozor yetakchiligi ta'minlanadi.

Shu bilan birga, bunday mahsulotlarni milliy ishlab chiqarishning hozirgi darajasini, importning mavjudligi yoki imkoniyatini, eksportning mavjud darajasini, import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish va qo'shimcha innovatsiyalar to'g'risidagi ma'lumotlarni tahlil qilish kerak.

Bozor tadqiqoti joriy bozor hajmini, tovar tuzilishini, segmentatsiyasini, daromadlilik dinamikasini va innovatsiyaga o'xshash mahsulotlarni sotish hajmini batafsil baholashga

asoslanadi.

Marketing strategiyasining uchinchi bosqichining asosiy nuqtasi iste'molchining innovatsiyalarga munosabatini chuqur o'rganish asosida yangi mahsulotga bo'lgan talabni o'rganish va prognozlashdir.

Bozorga innovatsiyalarni kiritish uchun zarur bo'lgan umumiy xususiyatlardan tashqari, iste'molchi uchun o'ziga xos sifat ko'rsatkichlari katta ahamiyatga ega: dizayn xususiyatlari, dizayn, iste'molchi xususiyatlari, ekspluatatsiya imkoniyatlari, qulaylik va, albatta, narx.

Yangi mahsulotga bo'lgan talabning prognozi bozor ishtirokchilari va ularning faoliyati o'rtasidagi munosabatlarni tizimli o'rganishga asoslanadi. Marketing tizimining elementlari bozor ishtirokchilari: xaridorlar, sotuvchilar, savdo agentlari, vositachilar, brokerlar, imijmeykerlar, reklama agentliklari va boshqalar Bozor tadqiqotining muhim elementi innovatsiya ishlab chiqaruvchilari va uning yakuniy foydalanuvchilari o'rtasida funksional munosabatlarni o'rnatish hisoblanadi.

Biroq, tizimli tahlilda markaziy rolni raqobat shakllari, usullari va darajasini, mumkin bo'lgan raqobatchilarning xatti-harakatlarini tahlil qilish o'ynaydi. Bozorning barcha ishtirokchilarining xatti-harakatlarini bashorat qilish va raqobatchilarning harakatlarini baholash yangi mahsulotni ilgari surish va unga talabni yaratishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shuning uchun innovatsiyalarning bozorga kirib borish strategiyasini ishlab chiqish mahsulotning yangilik darajasiga, bozordagi raqobat turiga va innovator firmaning raqobatdosh ustunlik darajasiga asoslanadi.

Ishlab chiqarilgan mahsulotning asosiy yangiligi, uni ishlab chiqarish texnologiyasi innovatsion hayot tsiklining dastlabki bosqichlarida kompaniyaning innovatsion monopoliyasi haqida gapirishga imkon beradi. Prinsipial jihatdan yangi mahsulotlarga talabning shakllanishi ikkita hal qiluvchi moment bilan bog'liq: bir tomondan, innovatsiyalarga talabning yo'qligi va boshqa tomondan, innovatsion ishlab chiqaruvchining innovatsion monopoliyasi. Bunda innovatsion marketing innovatsion monopoliya va foydani maksimallashtirish asosida talabni yuzaga keltiruvchi faoliyat tizimidan tashkil topgan ijodiy xususiyatga ega.[6]

Innovatsion marketing kontseptsiyasi bozorni o'rganish va korxonaga uchun raqobat strategiyasini izlash uchun asosdir.

Innovatsion marketing kompleksiga quyidagilar kiradi:

- innovatsion strategiyani ishlab chiqish;
- bozor tahlili (umumiy iqtisodiy tahlil);
- operatsion marketing va ettita asosiy bosqichdan iborat.

Korxonaning raqobatdosh mavqeini tahlil qilish natijalari turli yo'llar bilan tekshirilishi mumkin: miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini (masalan, bozorda egallagan o'rni) taqqoslash asosida.

Radikal usul - mahsulotning o'zi emas, balki qondirilmagan ehtiyojlari bo'lgan eng to'lov qobiliyatiga ega iste'molchilarni tanlashdir. Qisqacha aytganda, u quyidagi oddiy algoritimga tushadi:

- har qanday iste'molchi har qanday bozorda bo'lishi mumkin bo'lgan xususiyatlarning turli kombinatsiyalarini morfologik tahlil qilish amalga oshiriladi: yoshi, jinsi, ijtimoiy mavqei, yashash joyi, mahsulot turi, mulkchilik shakli, ixtiyoriy daromad, jamg'arma, kreditga layoqatlilik va boshqalar; natijada, mulklarning bunday kombinatsiyalarini ajratib ko'rsatish kerak, ularning orqasida haqiqiy iste'molchilar turadi, boshqacha aytganda, bozorning "bo'sh bo'lmagan" segmentlarini ajratib ko'rsatish kerak;

- tanlangan bozor segmentlari orasida umumiy to'lov qobiliyati eng yuqori bo'lgan va o'sish tendentsiyasiga ega bo'lganlari aniqlanadi;

- iste'molchilarning ushbu eng istiqbolli guruhlariga nisbatan ularning aniq qondirilmagan ehtiyojlari aniqlanadi;
- qaysi mahsulotlar bunday ehtiyojlarni qondirishga qodirligini aniqlash;
- ushbu mahsulotlar orasidan mahsulot tanlanadi, uni ishlab chiqish uchun kompaniya eng qisqa vaqt ichida eng kichik sarmoyani kiritishi kerak bo'ladi.

Mahsulot tanlashning radikal usuli, ayniqsa, faolroq kichik va o'rta biznes uchun xarakterlidir. Shu bilan birga, bu usul yirik firmalar, jumladan, moliyaviy qayta tashkil etishga muhtoj bo'lganlar uchun ham realdir.

Yangi mahsulotni ishlab chiqish - bu asl mahsulotlarni yaratish, mahsulotlarni takomillashtirish (yoki ularni modernizatsiya qilish), shu jumladan jarayon: Kompaniyaning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun yangi mahsulot zarur, ammo mahsulotning marketingga etarlicha tayyorlanmaganligi sababli, xavf mavjud. Muvaffaqiyatsizlikka uchradi va kompaniya bundan qanday qochish kerakligini hal qilishi kerak. Xavf quyidagilardan iborat:

- texnologik risk - texnik tatbiq etish uchun foydalaniladigan texnologik yangilik tufayli yuzaga kelgan;
- bozor riski - innovatsiya g'oyasining o'ziga xosligi va murakkabligi darajasi bilan belgilanadi. Yangi mahsulotga o'tishda bozor munosabati va xarajatlariga ta'sir qiladi;
- strategik risk - kompaniya uchun mahsulotning yangiligining kattaligi bilan bog'liq. Strategik xavf darajasi qanchalik katta bo'lsa, innovatsiya darajasi shunchalik yuqori bo'ladi.

Tizim ma'lumotlari - bu firmaga innovatsiyalar yaratish uchun kerak bo'lgan hamma narsa. Boshqaruv organlari bozor tadqiqotlari va raqobatbardosh yetkazib beruvchilarni tanlash orqali tizimga raqobatbardosh hissa qo'shadilar.[8]

Tizimdan chiqishning asosiy maqsadlari mahsulot va xizmatlarning tashqi va ichki bozorlarda raqobatbardoshligini va natijada foydani yaratishdir. Ishlab chiqarish tizimining raqobatbardoshligi strategik marketing tadqiqotlarining yuqori sifatiga asoslanadi.[7]

Tizimning fikr-mulohazalari - talablar, mijozlar shikoyatlari, iste'molchilarning yangi ma'lumotlari, innovatsiyalar haqidagi yangi ma'lumotlar.

Maxsus usullarga quyidagilar kiradi:

-tizim tahlili - ichki va tashqi sharoitlarni hisobga olgan holda maqsadga erishish imkoniyatini tahlil qilish, tashqi va ichki muhitni hisobga olish, tizimni tizimli yondashuvga muvofiq quyi tizimlarga bo'lish: boshqarish, boshqariladigan, ta'minlash, xizmat ko'rsatish, birlik. to'g'ridan-to'g'ri va qayta aloqa aloqalarini hisobga olgan holda barcha bo'limlarning;

-omilli tahlil - iqtisodiyotda fan-texnika taraqqiyoti, korxonalar salohiyati, innovatsiyalarning ilmiy-texnikaviy salohiyatini oshirishni tahlil qiladi;[6]

- vaziyatni tahlil qilish - ma'lum bir boshqaruv usullarining muayyan vaziyatga muvofiqligini tahlil qilish, kutilmagan vaziyatlarni tahlil qilish, xodimlarni kasbiy tayyorlash;

-funktsional xarajatlar tahlili - boshqaruv funksiyalari majmui: rejalashtirish, tashkil etish, nazorat qilish, motivatsiya;

-innovatsiyalarni boshqarishda mehnat taqsimoti; qarorlarni optimallashtirish, muvofiqlashtirish va nazorat qilish funksiyalari.

Salmoqli qo'llab-quvvatlash va amalga oshirilayotgan tub islohotlar tufayli to'qimachilik va tikuvchilik sanoati milliy iqtisodiyotning strategik muhim va jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biriga aylandi.

Литература:

1. Yepanchintseva S. E. State mechanism to ensure enterprise competitiveness in textile and clothing industries: Use of international experience for Kazakhstan /S. E. Yepanchintseva // *Interdisciplinary Perspectives on Social* – Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publ., 2014. – P. 129–136
2. Ngai E. T. Decision support and intelligent systems in the textile and apparel supply chain: An academic review of research articles / E. T. Ngai, S. Peng, P. Alexander, K. L. Moon // *Expert Systems with Applications*. – 2014. – Vol. 41, Iss.1.–P.81–91., Brousek N. Fertigung technischer Textilien und Hochleistungsgewebe mitProfinet und SPS / N. Brousek // *Melliand Textilber*. – 2013. – T. 94, No. 3. – S. 159–160.
3. Б.О.Турсунов /Перспективы развития текстильной промышленности в Узбекистане// Журнал «Менеджмент в России и за рубежом». № 4, 2017г. 78-84сс.
4. Зарова, Е. В., & Турсунов, Б. О. (2019). Исследование эффективности использования производственной мощности на предприятиях текстильной промышленности Узбекистана на основе методов многомерного статистического анализа. *Научно-аналитический журнал Наука и практика Российского экономического университета им. ГВ Плеханова*, 11(2), 25-35.
5. Турсунов, Б. О. (2017). Методы оценки экономической надежности текстильного предприятия в условиях рыночной экономики. In *Теория и практика организации промышленного производства. Эффективность организации и управления промышленными предприятиями: проблемы и пути решения* (pp. 139-144).
6. Турсунов, Б. О. (2021). ИННОВАЦИОННАЯ МЕТОДИКА ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ. In *European Scientific Conference* (pp. 143-147).
7. http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/35_D_S_Hasanova_R_Nazarova.pdf.

TURIZM MENEJMENTINIG ASOSIY TAMOYILLARI VA FUNKTSIYALARI

Usmonaliev Otabor Yuldashali ug`li

tadqiqotchi, Namangan muhandislik texnologiya instituti

Annotatsiya. *Menejmentning asosiy tushunchalari va tamoyillari, xizmat ko'rsatuvchi tashkilotni boshqarishning zamonaviy yondashuvlari, shuningdek, ularning ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish va turizm sohasidagi o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ularni qo'llab-quvvatlovchi axborot tizimlariga e'tibor qaratiladi.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy-madaniy soha, menejment, xizmat ko'rsatish sohasining xususiyatlari, turizm, xizmat ko'rsatish.*

Bozor mexanizmining shakllanishi va rivojlanishi chuqur ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga, jumladan, xizmat ko'rsatish sohasida ham olib keldi. Zamonaviy jamiyat va iqtisodiyotda xizmatlarning roli tobora ortib bormoqda. Yaqin vaqtgacha bozor iqtisodiyoti sharoitida xizmatlarning ulushi mahsulot ishlab chiqarishga nisbatan nisbatan kichik edi. Biroq, juda qisqa vaqt ichida bu nisbat tubdan o'zgardi. Rivojlangan mamlakatlarda boshlangan iqtisodiy rivojlanish bosqichi "xizmat ko'rsatish iqtisodiyoti" sifatida tavsiflanadi, bunda xizmatlar ustunlik qiladi.[2]

Xizmat bozorlaridagi yangi tendentsiyalar, birinchi navbatda, so'nggi 25-30 yil ichida ushbu sektorning keng ko'lamli va chuqur ko'p tomonlama o'zgarishi bilan bog'liq. Xizmat ko'rsatish ishlab chiqarish zamonaviy iqtisodiyotning ustun yoki katta qismini tashkil etadi - rivojlangan mamlakatlarda uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi va ish bilan band bo'lganlar soni asr boshida 7080% ga, jahon yalpi ichki mahsulotida esa 65% ga yetdi. Bu sohada chuqur tarkibiy va sifat o'zgarishlari ro'y berdi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, aholi ehtiyojlari tizimidagi o'zgarishlar, iqtisodiy o'sish manbalari tarkibida ilmiy bilimlar va inson kapitalining rolini oshirish asosida so'nggi 20-25 yil ichida "sokin" inqilob yuz berdi. xizmat ko'rsatish sohasida o'zining an'anaviy qiyofasini tubdan o'zgartiradi.

Agar ilgari rivojlangan mamlakatlarda ushbu tarmoq tuzilmasida yetakchi o'rinlarni savdo, maishiy, rekreatsion va boshqa bir qator xizmatlar egallab turgan bo'lsa, bugungi kunda bilimni talab qiluvchi biznes va kasbiy xizmatlar, telekommunikatsiyalar, hamda ta'lim, sog'liqni saqlash va madaniyat birinchi o'ringa chiqdi. Ular ilm-fanni ko'p talab qiladigan tarmoqlar bilan birgalikda modernizatsiya qilingan an'anaviy sanoat (savdo va transport) bilan bir qatorda zamonaviy iqtisodiyotning faol rivojlanayotgan o'zagini tashkil etadi va ko'p jihatdan xizmat ko'rsatish va butun iqtisodiyotning dinamikasini, sifat parametrlarini va raqobatbardoshligini belgilaydi. [6]

Shunisi e'tiborga loyiqki, so'nggi yillarda xizmatlarni tashqi bozorlarga olib chiqish ko'p jihatdan tegishli xizmatlar - telekommunikatsiya, moliya sektori, axborot, kompyuter,

konsalting, menejment, marketing, injiniring-qurilish, audit, ta'lim va bir qator sohalarni kengaytirish bilan bog'liq. boshqalarning.

Yuqoridagilarning barchasi ushbu sohadagi jarayonlar va boshqaruv mexanizmlariga yangi talablarni qo'yadi. Menejment xizmat ko'rsatish va turizm sohasida ishlaydigan mutaxassislar bilishi kerak bo'lgan ba'zi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Asosiy e'tibor xizmat ko'rsatish korxonasi o'zgaruvchan tashqi muhitga moslashish jarayonlariga qaratilgan. Shu bilan birga, boshqaruv jarayonining o'zi ham o'zgarimoqda. Bunday sharoitda xizmat ko'rsatish korxonasi boshqarish uning faoliyatini chuqur bilishga, boshqaruv jarayoni, funktsiyalari, usullari va boshqa jihatlarni tushunishga asoslanishi kerak.

“Menejment” atamasi ruscha “menejment” atamasi bilan sinonim emas. Menejment har doim odamlarni inson faoliyati orqali boshqarishdir. Shuning uchun menejment ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar sinfiga kiradi. “Menejment” tushunchasi ham turli jihatlarga ega [4]:

1) menejment deganda mehnat faoliyatining bir turi tushuniladi, buning natijasida samaradorlikni oshirish uchun faoliyatning tamoyillari, modellari va usullari, vositalari, shakllari, turlari va vositalari to'plamini o'z ichiga olgan boshqaruv jarayoni amalga oshiriladi. iqtisodiy tashkilot;

2) boshqaruv - bu boshqaruv jarayonining o'zi, barcha funktsiyalari, usullari va vositalari bilan. Boshqaruv jarayoni muayyan funktsiyalarni bajarishni o'z ichiga oladi. Menejment boshqaruv faoliyatining turli tarkibiy qismlarini bir butunga birlashtiradi;

3) menejment - moliyaviy natijalarni (moliyaviy boshqaruv, axborotni boshqarish, vaqtni boshqarish va boshqalar) olish uchun resurslarni (moddiy, moliyaviy, mehnat, axborot va vaqt) boshqarish tizimi;

4) boshqaruv - bu boshqaruv organi, masalan, boshqaruv apparatining boshqaruvchilarni birlashtirgan bo'limlari yig'indisi, u muayyan tashkilotni, mintaqani, mamlakatni boshqarish uchun mo'ljallangan;

5) menejment deganda menejment bilan professional ravishda shug'ullanadigan odamlar toifasi tushuniladi - menejerlar, boshqaruv xodimlari, menejerlar (shu jumladan top-menejerlar - "top-menejment", o'rta menejerlar - "o'rta boshqaruv" va boshqalar);

6) menejment - odamlarni boshqarishda yuzaga keladigan muammolarga bag'ishlangan ilmiy fan;

7) boshqaruv deganda turli xil ijtimoiy institutlar - muayyan ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyatni amalga oshirish uchun mo'ljallangan tashkilotlarning muvaffaqiyatli ishlashini ta'minlaydigan boshqaruv faoliyati tizimi tushuniladi.

Bizning fikrimizcha, "menejment" atamasining barcha ko'rib chiqilgan tushunchalari bir-biriga zid emas. Aksincha, ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, muhokama qilinayotgan tushunchaning turli tomonlarini ochib beradi.

Xizmat ko'rsatuvchi tashkilotda boshqaruvga turlicha yondashuvlar mavjud. Bular tizimli, funksional, jarayonli, marketing, logistik yondashuvlar, shuningdek, xizmatlarni boshqarish konsepsiyasi.

Xizmatlarni boshqarish tushunchasi 80-yillarning boshlarida ilmiy va amaliy muomalaga kiritilgan. Shvetsiya va Buyuk Britaniyada 20-asr. Asta-sekin u boshqaruv faoliyatining asosiy yo'nalishini bildiruvchi umumiy qabul qilindi. Bizning fikrimizcha,

yangi kontseptsiyani shakllantirishda beshta predmet yo'nalishi – marketing, operativ boshqaruv, tashkiliy nazariya, inson resurslarini boshqarish va sifat menejmenti hal qiluvchi rol o'ynadi. Rivojlanayotgan yangi ilmiy yo'nalishning oltinchi komponentini martaba menejerlari va maslahatchilar amaliyoti deb hisoblash mumkin.

Xizmatlarni boshqarish dastlab ishlab chiqarilgan mahsulotlar marketingiga qo'shimcha sifatida ishlab chiqilgan. Shunday qilib, N.E. Nikolaychukning ta'kidlashicha, xizmatlarni boshqarish - bu mijoz tomonidan qabul qilinadigan xizmat sifatini biznes faoliyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylantiradigan umumiy tashkiliy yondashuv.

B. Chernishev ushbu tushunchaga batafsilroq ta'rif beradi va uni quyidagicha taqdim etadi: "Xizmatlarni boshqarish - bu menejment falsafasi bo'lib, unga ko'ra u, birinchi navbatda, ma'lum bir mijozning o'ziga xos ehtiyojlarini maksimal darajada qondirishga asosiy yo'naltirilgan bo'lishi kerak. unga ma'lum bir foydali ta'sirga ega bo'lgan, ya'ni iste'molchi tomonidan baholanadigan sifatga ega bo'lgan xizmat mahsulotini (mustaqil xizmat yoki moddiy mahsulot va tegishli xizmatlarni birlashtirgan tizim) taqdim etish; ikkinchidan, bunday mahsulotni ishlab chiqarish uchun tashkilotda imkoniyat va shart-sharoitlar yaratish (kadrlar, moddiy resurslar, texnologiya bilan ta'minlash); uchinchidan, xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etuvchi barcha tomonlarning (tashkilotlar, mijozlar, boshqa manfaatlar guruhlari) maqsad va manfaatlarini (foydalarini) bog'lash" [6].

Shunday qilib, moddiy mahsulot xizmat tashuvchisiga (ko'rsatish shartiga) aylanadi. Xaridni yaxshilash uchun rag'batlantirish sifatida nomoddiy atributlarning (konfor, e'tibor, xayrixohlik) roli ortib bormoqda.

Bizning fikrimizcha, xizmat ko'rsatishni boshqarishning mohiyatini quyidagi konseptual qoidalar asosida ifodalash mumkin: boshqaruvning to'liq istiqboli; mijozlarga yo'naltirilganlik; sifat yo'nalishi; uzoq muddatli istiqbol; boshqaruvga tizimli yondashish; ichki rivojlanishga e'tibor qaratish. Xizmat ko'rsatishni boshqarishning mohiyati xizmat ko'rsatuvchi korxonaning boshqaruv funksiyalari - marketing, operatsiyalarni boshqarish va xodimlarni boshqarishning integratsiyasidan iborat. Bozor strategiyasini ishlab chiqishda kontseptsiyaning asosi sakkiz elementdan iborat model bo'lishi mumkin

("8 R" - klassik marketing modeli "4 R" bilan o'xshash). Ushbu elementlarning oqilona integratsiyasi xizmat ko'rsatish biznesining muvaffaqiyatiga hissa qo'shadigan sinergik ta'sirni ta'minlaydi.

Ushbu modelga muvofiq, korxonaning marketing faoliyatining 4 ta strategik elementi - mahsulot (mahsulot), narx (narx), joy (joy) va rag'batlantirish (rag'batlantirish) quyidagilar bilan to'ldirilishi kerak - jarayon (jarayon), mahsuldorlik (mahsuldorlik), odamlar (odamlar) va sifatning jismoniy dalillari [3].

Ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish va turizmning boshqaruv ob'ekti sifatidagi xususiyatlarini aniqlash uchun ushbu faoliyat sohasining o'ziga xos xususiyatlari va uning moddiy ishlab chiqarish sohasidan farqiga qisqacha to'xtalib o'tish kerak. Xizmat ko'rsatish tizimi, B.Karloffning fikriga ko'ra, sanoat kompaniyasidagi ishlab chiqarish va tarqatish tizimiga o'xshaydi, garchi u ko'pincha butunlay boshqacha shaklda taqdim etiladi [2].

Bu masalani tushunish uchun G.Assel taklif qilgan xizmatlar tasnifiga murojaat qilishimiz kerak, unga ko'ra barcha xizmatlar tovarlar bilan bog'liq xizmatlar, asbob-uskunalaridan foydalanishga asoslangan xizmatlar va inson mehnatiga asoslangan xizmatlarga bo'linadi [1].

Aniqlanishicha, ijtimoiy-madaniy xizmat (SXS) — aholining ma'naviy, madaniy va moddiy ehtiyojlarini qondirish, shuningdek, ishlab chiqarish xizmatlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida xizmat ko'rsatish jarayonlari va tartiblari majmui. Ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish tushunchasi jamiyat a'zolarining ijtimoiy, ma'naviy va madaniy ehtiyojlarini bevosita qondiruvchi tarmoqlar majmui – "ijtimoiy-madaniy soha" tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. U xizmat ko'rsatish ko'rinishidagi imtiyozlarni ifodalaydi, garchi ishlab chiqarilgan foydaning ma'lum bir qismi moddiy shaklda taqdim etiladi.

Ijtimoiy-madaniy soha murakkab, noaniq tushunchadir. Ayrim mualliflar ijtimoiy-madaniy sohani odamlar hayoti bilan bog'liq mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar yig'indisi deb ta'riflaydilar va bunda ijtimoiy-madaniy sohaga xalq xo'jaligining ko'pgina tarmoqlari, xususan, avtomobilsozlik, ishlab chiqarish korxonalari kiradi. maishiy texnika va boshqalar. Boshqalar ijtimoiy - madaniy soha tushunchasiga sarmoya kiritadilar - bu butun jamiyatning madaniy darajasi uchun muhim bo'lgan ijtimoiy-madaniy funksiyalarni bajaradigan korxonalar to'plami, bu holda korxonalarining ancha tor ro'yxati kiradi. ijtimoiy-madaniy soha - teatrlar, kutubxonalar, klublar, muzeylar.

Ijtimoiy-madaniy soha deganda, korxonalari insonning ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaradigan tarmoqlar yig'indisini tushunamiz.

Ijtimoiy-madaniy sohadagi faoliyat turli xil tashkilotlar, muassasalar, korxonalar tomonidan amalga oshiriladi

idoraviy mansubligi (davlat, shahar,

xususiy, jamoat tashkilotlari) va mulkchilik shakllari, shuningdek, xususiy shaxslar.

Ijtimoiy-madaniy sohadagi menejment biz uchun alohida qiziqish uyg'otadi. Birinchidan, chunki uning texnologik mazmuni umuman menejmentning barcha boyliklarini ochib beradi: yuqorida aytib o'tilganidek, madaniyat sohasida turli xil firmalar ishlaydi.

Ikkinchidan, ushbu ko'rib chiqish istiqbollari madaniyat sohasi bilan tadbirkorlik faoliyatining boshqa sohalarida hamkorlik qilish imkoniyatlarini tushunish uchun muhimdir. Ijtimoiy-madaniy sohada boshqaruvning asosiy xususiyati shundan iboratki, bu sohada pul mablag'lari asosan oddiy tijorat asosida emas, balki manfaatdor xo'jalik yurituvchi subyektlarning mablag'larini jalb qilish: homiylik, homiylik, xayriya yo'li bilan ishlab topiladi.

Uchinchidan, ijtimoiy-madaniy soha mutaxassislari va xodimlarining boshqaruv malakasiga qo'yiladigan talablar ortib bormoqda.

Bizningcha, ijtimoiy-madaniy sohada boshqa turdagi xizmatlarning iqtisodiy rivojlanishini boshlaydigan va rivojlantiruvchi "sanoatlarning harakati va rivojlanishi uchun lokomotivlar" ("iqtisodiy o'sish nuqtalari") mavjud. Turizm, albatta, bunday "iqtisodiy o'sish nuqtalari" ga tegishli. Bu SCS ning nisbatan izolyatsiya qilingan tarmog'i bo'lib, u yuqorida muhokama qilingan tarmoqlarning xizmat ko'rsatish jarayonlarini sintez qiladi va shu bilan birga ularning rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi.

Keling, turizmni SCSning alohida tarmog'i sifatida qisqacha ko'rib chiqaylik.

Turizm (fransuzcha tourisme, tourdan — sayr, sayohat) — bo'sh vaqtingizda sayohat (sayohat, sayr), ochiq havoda o'tkaziladigan mashg'ulotlar turlaridan biri. Turizm – fuqarolarning doimiy yashash joyidan dam olish, ta'lim, kasb-hunar, tadbirkorlik, sport,

diniy va boshqa maqsadlarda haq to'lanadigan faoliyat bilan shug'ullanmasdan vaqtincha chiqib ketishi bilan tavsiflanadi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan turizm - turistik resurslarga ega bo'lgan turli tashkilotlar tomonidan turistik xizmatlar va tovarlarni ishlab chiqarish va sotish tarmog'idir. Turistik faoliyat turni (turistik mahsulotni) sotib olish va sotish jarayonida mijoz (turistik xizmatlarni xaridor) va turistik tashkilot (turistik xizmatlarni sotuvchi) o'rtasidagi munosabatlarni ta'minlaydi.

Turizm iqtisodiy kategoriyadir, chunki davlat turistni qabul qilib, unga mahalliy xizmatlarni sotadi, o'z fuqarolari uchun ish o'rinlari yaratadi va chet el valyutasini olib kirishdan katta daromad oladi. Ko'pgina mamlakatlarda turizm asosiy iqtisodiy faoliyat turi hisoblanadi (Misr, Turkiya, Tailand va boshqalar).

Turizmning tarmoq tomonini hisobga olgan holda shuni ta'kidlash kerakki, milliy iqtisodiyot tarmoqlarining amaldagi tasnifiga ko'ra turizm mustaqil tarmoq sifatida mamlakatlarga ajratilmagan.

Turizm sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya, ijtimoiy ta'minot kabi tarmoqlar tarkibiga kiradi. Bu aholi salomatligini mustahkamlash, sog'lom turmush tarzini targ'ib etishda ochiq havoda o'tkaziladigan mashg'ulotlar muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi.

Mustaqil sanoat sifatida turizmning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- 1) ixtisoslashtirilgan moddiy-texnologik baza;
- 2) o'ziga xos tabiiy va antropogen resurslar;
- 3) xizmatlar ko'rsatish va xizmat ko'rsatish texnologiyalarining o'ziga xos xususiyatlari;
- 4) yuqori ijtimoiy ahamiyatga ega, chunki turizm odamlar va davlatlar o'rtasidagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, etnik va madaniy munosabatlarga ta'sir qiladi.

Turizmning ijtimoiy samarasi aholining bo'sh vaqtini oqilona o'tkazishda, aholining ma'naviy va jismoniy imkoniyatlarini kengaytirishda namoyon bo'ladi. Turizm iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini rag'batlantiradi va mahalliy aholi bandligini oshiradi. Turizm tabiatdan foydalanishning eng ekologik toza turlaridan biridir.

Shunday qilib, bugungi kunda mamlakatimizda turizm va birinchi navbatda, uning madaniy yo'nalishi mintaqaviy taraqqiyotning qudratli omilidir.

Turizmdagi innovatsiyalar butun dunyoda turizm biznesining ijtimoiy-madaniy yo'nalishini rivojlantirishda hal qiluvchi muvaffaqiyat omili sifatida e'tirof etilgan. Kelajakda mutaxassislar ushbu biznesdagi bunday o'zgarishlarni taxmin qilmoqdalar, ular faqat yangi zamonaviy yo'nalishlar va ishlanmalar joriy etilgan taqdirda foyda va moliyaviy muvaffaqiyatlar mavjudligini taxmin qiladilar.

Hozirgi vaqtda turizmning iqtisodiy hodisa sifatidagi roli ortib bormoqda, chunki birinchidan, u sanoat ko'rinishiga ega, ikkinchidan, u xizmat ko'rsatish shaklida harakat qiladi, uchinchidan, yangi ish o'rinlarini yaratadi, to'rtinchidan, u iqtisodiy sohada kashshof hisoblanadi. yangi hududlarni rivojlantirish, beshinchidan, bu mahalliy infratuzilmani rivojlantirish va mahalliy aholining turmush darajasini oshirish bo'yicha qo'llanma, oltinchidan, u tezda o'z samarasini beradi va doimiy ravishda tubdan yangi narsalarni taklif qiladi.

Ko'rinib turibdiki, turizmning kelajagi uning murakkabligi, moslashuvchanligi, xilma-xilligi, turistik xizmatlar iste'molchisiga individual yondashishi va, albatta, ishning yangi shakl va usullarini doimiy joriy etishdadir. Hozirgi bosqichda zamonaviy axborot texnologiyalarini, axborotlashtirish va kompyuterlashtirishni, multimediani rivojlantirish, Internet imkoniyatlarini o'zlashtirish zarur, bularsiz zamonaviy reklama, PR va boshqa biznes texnologiyalarini tasavvur qilib bo'lmaydi. Ushbu texnologiyalar ijtimoiy-madaniy sohaga jadal kirib borayapti va uning uchun rivojlanishning mutlaqo yangi ufqlarini ochmoqda.[6]

Zamonaviy bozor tobora globallashib bormoqda. Hamma bilan umumiy raqobat boshlanadi. Jahon bozor munosabatlari tarmog'ida o'zining noyob o'rnini egallash qobiliyati birinchi o'ringa chiqadi. Va bu faqat sizning biznesingizga e'tibor qaratsangiz, har qanday yo'l bilan shon-sharafga erishsangiz mumkin.

Menejmentning o'zi rivojlanishidagi ichki tendentsiyalar harakatining tabiiy ifodasi bo'lgan zamonaviy menejmentning barcha bu xususiyatlari uni madaniyat sohasiga va umuman ijtimoiy-madaniy sohaga sezilarli darajada yaqinlashtiradi. Ushbu holatlar zamonaviy menejmentning malakasi va professionalligiga yangi talablarni qo'yadi. Zamonaviy sharoitda madaniy-gumanitar talablar texnologiya, tashkil etish, moliyaviy nazorat va marketing bilimlarining an'anaviy talablariga qo'shiladi.

Shunday qilib, zamonaviy menejer, o'z kompaniyasining profilidan qat'i nazar, nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan umumiy va amaliy madaniyatshunoslik, ijtimoiy psixologiya masalalariga yo'naltirilgan bo'lishi, u jamiyatdagi zamonaviy madaniy jarayonlarni yaxshi bilishi kerak. muomala qilish, rivojlangan did, uyg'unlik, uslub tuyg'usiga ega bo'lish, chet tillarida so'zlash, axloqiy-intellektual madaniyat jihatidan rivojlangan va rivojlangan bo'lishi kerak.

Adabiyotlar:

1. Ассэль Г. Маркетинг: принципы и стратегия: Учебник для вузов. М.: ИНФА-М, 1999.
2. Карлофф Б. Деловая стратегия. М.: Экономика, 1991.
3. Лавлок К. Маркетинг услуг: персонал, технология, стратегия. М.: Вильямс, 2005.
4. Мотышина М.С. Менеджмент в социально-культурном сервисе и туризме: Учеб. пособие / М.С. Мотышина, А.С. Большаков, В.И. Михайлов; под ред. проф. М.С. Мотышиной. Ростов н/Д: Феникс, 2008.
5. Николайчук Н.Е. Маркетинг и менеджмент услуг. Деловой сервис. СПб.: Питер, 2005.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/menedzhment-v-sotsialno-kulturnom-servise-i-turizme>.

MOLIYA BOZORI INFRATUZILMASINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

O`rolov Sanjar Mamaturoyimovich

tadqiqotchi, Namangan sh., O`zbekiston Respublikasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada mamlakatimizda moliya bozori infratuzilmasini rivojlantirishning nazariy asoslari, shuningdek, mavjud holat, tahlillar va istiqbolli rejalar haqida so`z boradi.*

Kalit so`zlar: *moliya bozori infratuzilmasi, qimmatli qog`ozlar, kapital, obligatsiyalar, harakatlar strategiyasi, moliyaviy instrumentlar.*

ISSUES OF FINANCIAL MARKET INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT

Urolov Sanjar Mamaturoyimovich

researcher, Namangan Sh., Republic of Uzbekistan

Abstract. *This article discusses the theoretical foundations of the development of the financial market infrastructure in our country, as well as the current situation, analyzes and future plans.*

Key words: *financial market infrastructure, securities, capital, bonds, action strategy, financial instruments.*

Jahon iqtisodiyotining zamonaviy rivojlanishi davrida moliya bozorlaridagi operatsiyalar yanada faollashib, iqtisodiy taraqqiyotning hal qiluvchi omiliga aylanib ulgurdi. So`nggi 15 – 20 yil mobaynida global moliya bozorlari intensiv ravishda o`sib bordi va moliyaviy instrumentlarning xalqaro muomalasi trillionlab AQSh dollariga yetdi. Xalqaro valyuta jamg`armasining baholashiga ko`ra, jahon moliyaviy aktivlari hajmi 1980 yildan hozirgi kungacha 15 barobardan ko`pga oshgan. Moliya bozorlari hajmi yalpi ichki mahsulot qiymatlariga nisbatan tez sur'atlar bilan o`sib kelgan va iqtisodiy sub'ektlar uchun kapitalga erishishga va tavakkalchiliklarni samarali taqsimlashga imkoniyat yaratdi.

Afsuski, bugungi kunda dunyo bo`ylab keng tarqalib ulgurgan koronavirus pandemiyasi va uning oqibatida yuzaga kelayotgan global iqtisodiy inqiroz butun jahon iqtisodiyoti arxitekturasini, shu jumladan, moliya bozorlarini yana bir bor sinovdan o`tkazishni boshladi.

“Shu paytgacha jahon iqtisodiyotining oxirgi 75 yillik rivojlanish davrida eng katta tahlikali voqelik sifatida biz 2008 yili boshlangan global moliyaviy inqirozni eslar edik.

O'sha davrda jahon moliyaviy bozorlaridagi beqarorlik ancha keskin tus olgandi. Xususan, AQSh fond bozorlarida indekslar bir kunda 83 foizgacha tushib ketgan, neftning narxi 140 dollardan 30 dollarga "qulagan" edi. 2020 yilda boshlanayotgan inqiroz esa o'z ko'lami va shiddatiga ko'ra yanada xavfli ko'rinish olishi mumkin. [1]

Albatta, bunday keskin va sinovli davrda milliy moliya bozori barqarorligini saqlab turishda uni instutsional qo'llab-quvvatlash katta ahamiyat kasb etadi. Bozor tizimi rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, haqiqiy o'rta mulkdorlarning asosiy qismi qimmatli qog'ozlar bozoriga aholining mablag'larini jalb qilish orqali shakllantiriladi. Iqtisodiy inqirozlar sharoitida iqtisodiyotdagi bo'sh mablag'larini moliyaviy instrumentlar yordamida jalb qilish orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirish, shuningdek, pul aylanmasini va milliy valyuta aylanmasini mustahkamlashga erishiladi. Kapital bozorini yoki umumiy aytganda moliya bozorini bank sektori bilan birgalikda rivojlantirish iqtisodiyotning barometri, mamlakatdagi iqtisodiyotning holati va investitsiya muhitining indikatori hisoblanadi.

So'nggi yillarda milliy qimmatli qog'ozlar bozorini institutsional modernizatsiya qilish bo'yicha zarur choralar ko'rilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi, "Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunlarining yangi tahrirlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya va pay fondlari to'g'risida"gi Qonuni qabul qilinishi sohaning tashkiliy-huquqiy bazasini yanada takomillashtirish uchun mustahkam zamin yaratdi.

Ayni tahlikali davrda moliya tizimining xavfsiz darajada saqlab turilishi kelgusida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning asosiy omillaridan biri ekanligini inobatga olib, bugungi kunda moliya munosabatlar tizimi samaradorligini xalqaro andozalar asosida oshirish choralari alohida ahamiyat berilmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida mamlakatimizda moliya bozori, shu jumladan, fond bozorini rivojlantirish yo'lida tarixiy qadam tashlandi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 22 yanvardagi PF-5308-sonli Farmoni

bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturiga asosan moliya bozorini rivojlantirish, sohada davlat boshqaruvini tubdan isloh qilish va davlat organlarining bir-birini takrorlovchi, ortiqcha nazorat funktsiyalarini bekor qilish hamda moliya bozori uchun yagona davlat organini tashkil etish masalasi qo‘yildi.[2]

Albatta, ushbu masalaning islohotlar dasturining ustuvor yo‘nalishlarining biriga aylanishi bejisga emas edi. Shu kungacha O‘zbekiston Respublikasida moliya bozorini tartibga solish, uning asosiy tarkibiy bo‘g‘ini hisoblangan qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga solish

va rivojlantirish bo‘yicha samarasiz, aytish mumkinki, mantiqiy nuqtai nazardan nomuvofiq tizim yo‘lga qo‘yilgan edi. Ya'ni qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga solish va rivojlantirish uchun mas'ul vakolatli davlat organi hisoblangan Qimmatli qog‘ozlar bozorini muvofiqlashtirish

va rivojlantirish markazi davlat mulkini boshqarish sohasida vakolatli organ – Davlat raqobat qo‘mitasi huzurida tashkil etilgan edi.

Fond bozoridagi, xususan, ikkilamchi bozordagi hozirgi holat shuni ko‘rsatdiki, aholi va investorlarning, shu jumladan, xorijiy investorlarning erkin mablag‘larini jalb qilish hisobiga kapitalning milliy bozori tomonidan iqtisodiyotning real sektorini moliyalashtirish bo‘yicha asosiy vazifalari bajarilmasdan qoldi. Fond bozorining rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan asosiy sabablar, bu bozorni boshqarishdagi tashkiliy tuzilmalarning zamonaviy talablarga javob bermasligi, aksiyadorlik jamiyatlariga ortiqcha talablarning qo‘yilishi, shuningdek, fond bozori sektorlarini isloh qilishda balanslashgan yondashuvlarga javob bermaydigan bozorning respublikadagi xususiylashtirish jarayonlari bilan bog‘liqligi bo‘ldi.

O‘zbekistonda fond bozorining 25 yildan beri faoliyat yuritib kelayotganiga qaramay, bugungi kunda respublikada fond bozorining rivojlanishi dastlabki bosqichda desa ham bo‘ladi. Fond birjasi ushbu davr mobaynida Davlat raqobat qo‘mitasining auksion maydonchasi, ya'ni aksariyat hollarda davlat mulkiga qarashli korxonalar va tashkilotlarning xususiylashtirish mexanizmi rolini bajarib kelgan. Shuningdek, mazkur birja faoliyatini

tartibga solish bevosita Davlat raqobat qo‘mitasi tomonidan amalga oshirilgan. Fond birjasida investor va aksiyalar sotuvchi o‘rtasidagi bitim davomida yuzaga keladigan nizolar Davlat raqobat qo‘mitasida qoshida tashkil etilgan maxsus markaz yoki komissiya tomonidan ko‘rib chiqilgan.[3]

Bu esa yillar davomida mamlakatimizda qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirishda ochiq bozor munosabatlariga asoslangan raqobat muhiti shakllanishi uchun, shuningdek, fond bozorining rivojlanish holati iqtisodiyotning real sektoriga uzoq muddatli va to‘g‘ridan-to‘g‘ri,

shu jumladan, xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha mavjud imkoniyat va salohiyatdan foydalanishga imkon bermay, ko‘zlangan islohotlarni samarali amalga oshirish va respublikani jadallik bilan innovatsion rivojlantirishga to‘siq bo‘lib keldi.

Institutsional va tarkibiy islohotlarni jadallik bilan amalga oshirish va moliya bozorining ishonchli ishlash tizimini tubdan takomillashtirish maqsadida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat aktivlarini boshqarish, monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish tizimini va kapital bozorini tubdan takomillashtirish

chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2019 yil 14 yanvardagi PF-5630-son Farmoni bilan Davlat raqobat qo‘mitasi huzuridagi Qimmatli qog‘ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi negizida O‘zbekiston Respublikasi Kapital bozorini rivojlantirish agentligi mustaqil organ sifatida qayta tashkil etilishi sohada izchil instutsional o‘zgarishlarni boshlab berdi.

Ayni shu instutsional islohotlar samarasi o‘laroq, Kapital bozorini rivojlantirish agentligi tomonidan amalga oshirilayotgan milliy moliya bozorini rivojlantirish bo‘yicha izchil chora-tadbirlar natijasida mamlakatimizda erkin muomaladagi qimmatli qog‘ozlar hajmi 2025 yilga borib, YaIMning 10 – 15 foiziga yetishi kutilmoqda (hozirda 0,2 foizni tashkil etadi).[4]

Global iqtisodiy inqiroz sharoitida moliya bozorining ishlatilmayotgan salohiyatidan keng foydalanish orqali yuqoridagi vazifalarning amalga oshirilishi Davlat byudjetiga va bank kreditlariga bo‘lgan yukni kamaytiradi, moliya sektorida sog‘lom raqobat muhitini

yaratadi, shuningdek, iqtisodiyot sub'ektlariga ko'rsatiladigan moliyaviy xizmatlarning sifatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1.A.Sh. Bekmurodov "Yana bir global iqtisodiy inqiroz eshik qoqmoqda" – "Xalq so'zi" gazetasi, 2020 yil 10 aprel, №74 (7576).

2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat Dasturi to'g'risida" 2018 yil 22 yanvardagi PF-5308-son Farmoni - <https://lex.uz/search/nat?actnum=5308>.

3.<https://uzanalytics.com/iqtisodi%20b5t/6772>.

4.<https://cmda.gov.uz/news/> - O'zbekiston Respublikasi Kapital bozorini rivojlantirish agentligining rasmiy veb-sayti.

Судьялар фаолиятини самарали баҳолаш механизмлари

Рустам Хашимов

Судьялар олий мактаби
бош мутахассиси

Санжар Нишанов

Судьялар олий мактаби
тингловчиси

Аннотация: Мазкур мақолада судьялар фаолиятини самарали баҳолаш механизми таҳлил қилинган ва такомиллаштириш йўллари таклиф берилди. Шунингдек, судьялар фаолиятини самарали баҳолаш механизми бўйича хориж тажрибаси ўрганилган. Суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш, унинг шакли ва фаолият механизмларини оптималлаштириш, самарадорликни ошириш мақсадида таклифлар берилган.

Калит сўзлари: судьялар, баҳолаш, шаффофлик, холислик, самарадорлик, одил судлов, хориж тажрибаси.

Механизмы оценки эффективности деятельности судей

Аннотация: В данной статье анализируется механизм эффективной оценки деятельности судей и предлагаются пути его совершенствования. Также был изучен зарубежный опыт по механизму эффективной оценки деятельности судей. Внесены предложения по совершенствованию судебной системы, оптимизации ее формы и механизмов работы, повышению эффективности.

Ключевые слова: судьи, оценка, прозрачность, беспристрастность, эффективность, справедливость, зарубежный опыт.

Mechanisms for evaluating the performance of judges

Annotation: This article analyzes the mechanism for effective evaluation of the activities of judges and suggests ways to improve it. Foreign experience was also studied on the mechanism for effective evaluation of the activities of judges. Proposals have been made to improve the judicial system, optimize its form and work mechanisms, and increase efficiency.

Keywords: judges, evaluation, transparency, impartiality, efficiency, fairness, foreign experience.

Мамлакатимизда судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш, малакали кадрларни танлаш, судьялик касбига тайёрлаш ва тайинлаш тизимини такомиллаштириш, шунингдек, фуқароларнинг одил судловга бўлган ишончини ошириш бўйича изчил ишлар олиб бориляпти.

Судьялар фаолиятини очиқ ва шаффоф баҳолаш тизимини йўлга қўйилиши Ўзбекистон суд тизими учун долзарб масалалардан биридир.

“2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида¹ судьялар корпусини шакллантиришда очиқлик ва шаффофликни таъминлаш, суд тизимидаги раҳбарлик лавозимларига тайинлашда сайланиш ва ҳисобдорлик каби демократик тамойилларни жорий этиш бўйича чора-тадбирлар белгиланиб олинди.

“Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида”ги Қонунида² Судьялар олий кенгаши вазифалари қаторига суд тизимида аниқланган ҳар бир коррупция ҳолатини кўриб чиқиш ва принципіал баҳолаш ҳамда судьяларни касбий жиҳатдан тайёрлашни, уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш, судьялар фаолияти самарадорлигини замонавий ахборот технологияларини жорий қилиш орқали баҳолашда ҳолислик ва шаффофликни таъминлаш мустаҳкамланган.

Ҳуқуқни қўллашнинг замонавий ривожланиши одил судлов самарадорлигини ҳар томонлама назорат қилиш масаласига эътибор қаратмоқда. “Самарадорлик”нинг умумий илмий тушунчаси мақсадларга (вазифаларга), ҳаракатлар тизимига эришишга йўналтирилганлиги ҳамда фаолият натижаларига эришилганлиги тушунилади. Агар тор маънода одил судловнинг самарадорлиги судьялар фаолиятининг сифат ва миқдорий кўрсаткичларида ифодаланса, самарадорликни кенг тушуниш адолатнинг миллий мақсадларга эришишга қўшадиган ҳиссаси билан боғлиқ: қонун ва тартибни сақлаш, суд тизимига ишончни ошириш ва ҳ.к.

"Сифат" ва "самарадорлик" тушунчалари асосан ўхшаш ва кўпинча адолатга нисбатан бир хил контекстда қўлланилади. Сифат - объектнинг барча параметрлари ва хусусиятларининг уйғунлиги бўлган характеристикасидир. Бутун тизим ва унинг алоҳида элементларининг маълум бир сифати тизимнинг самарадорлигини белгилайди. Шунинг учун унинг самарадорлигини ўзгартириш имконияти элементларнинг сифатини ёки тизимнинг тузилишини ўзгартиришга боғлиқ. Тор маънода "самарадорлик" энг кам харажат билан эришилган натижаларга мақсадларнинг максимал мувофиқлигига эришишни англатади. Юриспруденцияда одил судлов самарадорлигининг миқдорий талқини анъанавий равишда унинг сифат таҳлили билан бирга олиб борилади, бунда олинган натижаларнинг ижтимоий қиймати (фойдалилик) даражаси ҳисобга олинади. Нафақат сифат, балки миқдорий кўрсаткичларни ҳам ўз ичига олган ҳолда, одил судловнинг самарадорлиги, бизнингча, сифатдан кўра сиғимлироқ тушунчадир. Кўринишидан, "сифат" суд жараёнининг муҳим хусусиятларини, "самарадорлик" эса унинг динамикасини, сифат ўзгаришларини акс эттиради. Шу билан бирга, агар самарадорлик умуман одил судловни амалга оширишнинг ўзига хос хусусияти бўлса, суд қарорларига нисбатан "сифат" тоифасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Суд-ҳуқуқ ислохотларининг мақсади ҳамisha амалдаги суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш, унинг шакли ва фаолият механизмларини оптималлаштириш, самарадорликни оширишдан иборат. Шу сабабли, тегишли ислохотлар ташаббускорларида қандай суд тизими самарали бўлиши мумкинлиги, уни қандай баҳолаш (самарадорлик) ва бундай баҳолаш учун қандай усуллар (воситалар) мақбул

¹ “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон.

² “Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида”ги ЎЗР Қонуни. 2017 йил 6 апрель, ЎРҚ-427-сон.

эканлиги ҳақида саволлар бўлиши керак деб тахмин қилиш мумкин. Албатта, билишнинг илмий усулларига мурожаат қилмасдан уларга жавоб бериш мумкин эмас.

Кўпгина илмий ишларда "самарадорлик" баҳолаш категорияси сифатида белгиланади, бу ўз-ўзидан уни ўлчаш ва баҳолаш имкониятини назарда тутати. Суд-хуқуқ тизимининг самарадорлигини ўлчаш, агар: 1) самарали суд тизими стандартлари идеал суд тизимининг намунаси сифатида шакллантирилса; 2) баҳолаш мезонлари аниқланади; 3) ҳар бир мезонни баҳолаш учун мақбул бўлган кўрсаткичлар тизими аниқланади; 4) баҳолашни ўтказиш ва унинг натижаларини шарҳлаш методологияси ишлаб чиқилган. Бундай ўлчовнинг мураккаблиги билим предметининг ўзининг мураккаблигидадир, чунки суд тизими турли ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчисидир ва ҳар томонлама баҳолаш учун ҳар бир соҳада (фаолият) унинг намоён бўлишнинг самарадорлик даражасини аниқлаш керак.³

Одил судловнинг мақсадларига эришиш даражасини нотўғри ҳукмлар сони орқали, йўл қўйилган хатоларнинг моҳиятини мажбурий ҳисобга олган ҳолда аниқлаш мумкин. Одил судловнинг самарадорлиги мезонлари нимага эришиш кераклигини белгилайди, унинг кўрсаткичлари (харажат, иш ҳажми ва муддатлари) бунга қандай, қандай харажат эвазига эришилади деган саволга жавоб беради. Бундай кўрсаткичлар тизими қанчалик кенг бўлса, улар одил судловни амалга ошириш сифатини шунчалик тўғри ва этарли даражада акс эттиради. Тизим мақсадларига эришиш жараёнида харажатлар муқаррар. Тизимнинг самарадорлигини таъминлаш учун ушбу харажатларни минималлаштириш керак. Ташқи муҳитдан келадиган ресурслардан мақбул фойдаланиш, уларни қайта ишлаш ва тизимнинг "чиқишида" ижтимоий фойдали натижаларга айлантириш зарур. Шу муносабат билан суд фаолиятини баҳолаш иккита мустақил мезон бўйича амалга оширилиши керак: одил судловни амалга оширишнинг сифат даражаси ва одил судловнинг мақсадларига эришиш учун зарур бўлган ижтимоий харажатлар (вақт, моддий ва бошқа харажатлар) даражаси.

Судья ишини ташкил этиш мезонлари судьяларнинг иш юки, бир ишни кўриб чиқишга ҳолисона заруратга нисбатан сарфланган вақт, суд кадрларини танлаш ва жой-жойига қўйиш, судьялар меҳнатини рағбатлантириш, судьялар ишини рағбатлантириш, техник хизмат кўрсатиш каби кўрсаткичлар билан белгиланади. Бироқ, адолат самарадорлигининг кўрсаткичлари бир вақтнинг ўзида ташкилий раҳбарлик самарадорлигини тавсифлайди. Демак, адолат - бу бошқарувни талаб қиладиган мураккаб тизим. Умумий тизимлар назарияси ва кибернетика қоидаларига кўра, бошқариш ҳар қандай тизимнинг ажралмас хусусияти, баҳолаш эса бошқарувнинг зарур элементиدير. Бу режалаштириш ва прогнозлаш, тизимни оптималлаштириш масалалари билан боғлиқ. Одил судлов самарадорлиги назарияси доирасида суд фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг услубий асослари яратилди.

Характерли жиҳати шундаки, одил судловнинг самарадорлиги назариясининг асосий қоидалари баъзи олимлар томонидан баҳсли деб қарайдилар. Масалан, фақат бундай фаолият белгиси ишлаш мезонлари сифатида мос келади, унинг параметрлари

³ Подробнее см.: Моршаква Т.Г., Петрухин И.Л. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам). М.: Наука, 1987. 239 с.

фаолиятнинг мақсадга яқинлашиш даражаси билан барқарор боғлиқликда бўлади, деган фикр билдирилди.⁴

Биз Л.Б.Алексеева ва И.Б.Михайловскаяларнинг суднинг аниқ ҳаракатлари, шу жумладан қонуний ва асослангандир қарорлар чиқариши самарадорлик кўрсаткичи эканлиги ҳақидаги фикрига қўшила олмаймиз.⁵ Натижани (қонуний ва асосли қарорлар қабул қилиш) ва унга эришиш воситаларини (судьянинг аниқ ҳаракатлари) ажратиш керак, бу мантиқсиз бўлиши мумкин.

Суд-ҳуқуқ фаолиятини баҳолашнинг аниқлиги одил судлов самарадорлигига таъсир этувчи омилларнинг батафсил ёритилганлигига боғлиқ. Одил судловнинг самарадорлиги тўрт жиҳатда намоён бўлади, деб ҳисоблаймиз: норматив (қонунчилик сифати), процессуал (суд қарорларининг сифати, ўз вақтидалиги, одил судловнинг очиқлиги), ташкилий (моддий, техник ва кадрлар) ва коммуникатив (судья ва процесс иштирокчилари ўзаро муносабатлар маданияти).

Одил судловнинг самарадорлик даражаси уни амалга ошириш шароитларига ҳам, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг ўзига ҳам боғлиқ бўлиб, уларнинг касбий маҳорати ва ахлоқи жараён иштирокчилари томонидан суд жараёнини баҳолашга сезиларли таъсир қилади.

Суд фаолияти самарадорлигини ўрганиш фақат ҳуқуқий баҳолаш воситаларига (суднинг бекор қилинган ва ўзгартирилган қарорлари ва кучда қолганлари сонининг нисбати) асосланиши мумкин эмас. Худди шундай, суд тизимига фақат иқтисодий самарадорлик нуқтаи назаридан баҳо бериш мумкин эмас.

Одил судловнинг самарадорлигини баҳолашда мақсадга мувофиқлик омилини ҳисобга олиш керак, яъни қонун доирасида ҳаракат (қарор) танлашнинг тўғрилигидадир. Судьянинг процессуал фаолиятининг мақсадга мувофиқлиги, шунингдек, адолатлилиги нафақат ишнинг тўғри ҳал этилиши билан боғлиқлиги, балки судьянинг процесснинг бошқа иштирокчилари билан муносабатлари нуқтаи назаридан ҳам баҳоланиши керак.

Хориж тажрибасига назар ташласак, қўшни Қозоғистон Республикасида судьялар фаолиятини баҳолаш Қозоғистон Республикаси Олий судининг судьялар фаолиятини баҳолаш комиссияси томонидан 2019 йил 16 сентябрь куни №7-3-1/136а-сон билан тасдиқланган “Судьялар профессионал фаолиятини баҳолаш бўйича услубий қўлланма” асосида амалга оширилади.

Хусусан, ушбу давлатларда судьяни фаолиятини баҳолаш фақат судьялар томонидан амалга оширилиши, умумлаштириш айнан Судьялар фаолиятини баҳолаш махсус комиссияси томонидан ташкиллаштирилганлиги маълум бўлди.

Фикримизча Судьялар фаолиятини баҳолаш бўйича мобил иловани яратиш фақатгина судьялар орасида ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Агарда ушбу дастурни процесс иштирокчилари ёки оммани фикрини инобатга олган ҳолда шакллантиришни назарда тутиладиган бўлса, кутилган натижага эришиб бўлмайди:

⁴ Строгович М. С., Алексеева Л. Б., Ларин А. М. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности. М., 1979. С. 231–232.

⁵ Алексеева Л. Б., Михайловская И. Б. Показатели эффективности уголовного судопроизводства и некоторые вопросы оценки работы судебных органов // Вопросы борьбы с преступностью. М., 1976. Вып. 24. С. 48.

- Мисол тариқасида Давлат хизматлари агентлиги соҳасида ходимни фуқаро билан давлат хизматларига баҳо бериш бўйича ташкиллаштирилган “баҳолаш тизими”да ҳар бир фуқаро томонидан баҳолаб беришдан бош тортиш, шошилиб турганлигини баҳона қилиш ёки ҳазиллашиб холис баҳо бермаслиги ёки юзаки муносабат кўрсатиш ҳолатларини кузатиш мумкин;

- Судьяни фаолиятига баҳо беришда процесс иштирокчиларидан фойдаланилган тақдирда суд қарори бир тарафни манфаатида чиқарилган бўлса иккинчи тараф ҳуқуқларини чеклаган бўлади, айнан шу критериядан келиб чиқиб қайсидан тараф сони кўплиги ва ташкиллаштирилган мобиль иловага тез-тез кириб ўз фикрини билдирилганлиги судьяни фаолиятини холис баҳо бериш имконини бермайди;

Фикримизча судья фаолиятига баҳо бериш фақатгина судьялар ва суд ходимлари орасида ташкил этиш зарур бўлиб, баҳолашни шакллантиришда унда иштирок этувчи судьяни анонимлиги таъминланиши зарур, ҳамда баҳолаш жараёнини:

- маъмурий ҳудудий бирлик асосида;

- соҳавий;

- судьялик лавозимида бўлиш муддати бўйича;

-фахрий судьялар ва ёшга доир нафақага чиққан собиқ судьяларни фикрини олиб, юқорида кўрсатилган тақсимот асосида шакллантириш зарур.

Айнан судья фаолиятини мобиль илова орқали баҳолашда қуйидаги мезонларни инобатга олиш зарур:

1. Касбий билим ва уларни одил судлов жараёнида қўллаш билиш қобилияти;

2. Судлов фаолиятини натижалари;

3. Ишбилармонлик фазилатлари;

4. Судьялар этика кодексига назарда тутилган талаблар асосида шахсий фазилатлар;

Шундай қилиб, судьялар фаолиятида баҳолаш ва самародорлигини ошириш, қонунчилик сифати, суд қарорларининг сифати, ўз вақтидалиги, одил судловнинг очиклиги, ташкилий ва судья ҳамда процесс иштирокчилари ўзаро муносабатлар маданияти билан боғлиқдир. Хориж тажрибасидан келиб чиқиб, шунингдек миллий қонунчилигимиз талабларига кўра судьялар фаолиятини самарали баҳолаш мақсадида мобиль иловани яратиш мақсадга мувофиқдир.

ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ МУҲИТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ЯНГИ ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ

БЕКПУЛАТОВ Бекжон Мустафоқулиевич

Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик билим юрти
Курукликдаги кўшинлар ҳаво ҳужумидан мудофаа кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Бугунги таълим-тарбия ислоҳоти бўлажак мутахассислар-ни касбий фаолиятга тайёрлашда уларнинг билим, кўникма ва малакаларини замонавий талабларга мос шакллантириш муаммосини долзарб қилиб қўйди. Мазкур мақолада педагогик фаолиятда тарбия технологияларидан фойдаланишнинг аҳамияти ва долзарблигига очиб берилган.

Калит сўзлар: педагогик фаолият, таълим-тарбия, мутахассис, билим, кўникма, малака, тарбия технологияси, замонавий талаб.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармониининг 4.4-бандида белгилаб қўйилган “Илмий-тадқиқот ва инновация фаолиятини рағбатлантириш, илмий ва инновация ютуқларини амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш, олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот институтлари ҳузурида ихтисослаштирилган илмий-экспериментал лабораториялар, юқори технология марказлари ва технопаркларни ташкил этиш”[1] устувор вазифалар сифатида белгилаб қўйилган. Мазкур вазифаларнинг самарали ҳал этилиши ўз навбатида инновацион таълим муҳитини ташкил этиш ва таълим-тарбия жараёнида янги замонавий технологияларни ишлаб чиқиш ва амалда жорий қилиш орқали мавжуд долзарб муаммо ва камчиликларни бартараф этишни тақозо этади. Шунингдек, замонавий талаблар таълим жараёнини яхлит тизими сифатида модернизациялаш ҳамда таълимда инновацион фаолиятни ташкил этиш заруриятини кўрсатмоқда.

Бизга яхши маълумки, тарбия жараёни узок муддатли, мураккаб, узлуксиз бўлиб, у ўзига хос хусусиятларга эга. Гарчи замонавий таълим технологияси ўқувчининг таълим жараёнидаги етакчилик ролини ёқлаётган бўлсада, тарбия жараёнида тарбияланувчи асосий мавқеини эгаллай олмайди. Чунки унда характер, дунёқараш етарлича шаклланмаган бўлиб, у бу борада тарбиячининг ёрдамига эҳтиёж сезади шу боис тарбия технологияси мантикий, ҳам таркибий жиҳатдан таълим технологиясидан фарқ қилади.

Тарбия технологияси асосида тарбиявий жараён ётади. Ўқитувчилар талабалар фаолиятини ташкил этувчилар бўлиб, улар томонидан эришиладиган натижаларни

режалаштириш ва унга эришиш усуллари, бу усулларни моделлаштириш ишлаб чиқарилган режа ва моделларни рўёбга чиқариш, бу режаларни амалга оширувчи шахснинг фаолияти ва ахлоқини бошқариш кабилар ҳисобланади [2].

Тарбия – тарбиячи ва тарбияланувчи фаолиятларини ўз ичига олган икки ёқлама жараён. Тарбиячилар билан ва тарбияга эга бўлган кишилар тарбияланувчилар билим ва тажриба ўрганувчи ёшлардир. Аммо тарбияланувчилар муайян даражада актив фаолият кўрсатмасалар тажриба ва билим ўргана олмайдилар. Ўқитувчилар ўзларининг инновацион фаолиятларида қуйидаги тарбия вазифаларини бажаришлари лозим:

1. Ўз ватанини фуқаросини тарбиялаш. Бунда ўқитувчи миллий ватанпарварлик, ўз ватанига, тарихига, маданиятига ифтихор туйғуси; миллатлараро маданий муносабатлар, сиёсий маданият назарда тутилади.

2. Шахснинг маънавиятини шакллантириш. Маънавият кишининг ички дунёси бўлиб, унингжамият ва табиатдаги “Мен” и, образи, тақдири ва ролини ифода этади. Маънавият даражаси бу, маълум маънода, инсонийлик мезонидир. Маънавиятни шакллантириш бу унинг шахсий ҳаракатлари, интилишлари, рефлексияси билан кишининг ички дунёсини вужудга келтиришдир.

3. Талабанинг иқтисодий тафаккурини тарбиялаш меҳнатга, касбга ҳурмат ва ижтимоий-психологик жиҳатдан ёшларда мустақиллик, ижод, ишчанлик, фаоллик, юқори касбий тайёргарлик сифатларини кучайтириш зарур.

4. Руҳий - жисмоний соғломликни тарбиялаш. Бу ахлоқий – ҳаётий мувозанат ва психологик қулайлик ҳолатини ушлаб туриш ҳамда жисмоний ривожланиш меъеридан узоқлашиб кетишга йўл қўймаслик кўникмаларини шакллантиришдир.

5. Кишининг табиат билан муносабатини уйғунлаштириш. Талабанинг табиат билан муносабатини уйғунлаштириш конкрет худудий ўзига хосликни ҳисобга олган ҳолда ўлкашунослик ва табиатшунослик бўйича амалий фаолиятни кучайтириш ва кенгайтиришни талаб этади. Бу эса, ўз навбатида, тарбияланувчиларга нафақат экологик хавфсизлик қоидаларини англаб етиш балки, табиатни қўриқлаш ишида шахсан қатнашиш зарурлигига ишонч ҳосил қилиш имконини ҳам беради.

6. Шахсда индивидуаллик ва жамоавийликни тарбиялаш. Талаба жамоада шаклланади, тарбияланади. Шу жараёни ташкил қилиш ўқитувчининг асосий вазифаси саналади.

Педагогнинг инновацион фаолияти тарбия жараёнининг мазмунидан келиб чиқади. Тарбия жараёнининг мазмуни - бу билимлар, эътиқодлар, кўникмалар, сифатлар, шахс қиёфаси, ахлоқнинг барқарор одатлари системаси бўлиб, тарбияланувчилар қўйилган мақсад ва вазифаларга мувофиқ уларни эгаллаб олишлари зарурдир. Педагогнинг инновацион фаолиятида етакчи функциялардан бири тарбияланувчилар фаолиятининг дарсдан ташқари тизимини лойиҳалаш

ҳисобланади. Дардан ташқари фаолият тизими ўқитишнинг назарий ва амалий тизимини тўлдиради. Унинг асосий вазифаси ўқитишдан ташқари вақтини ўзини-ўзи тарбиялаш ва ижтимоий фаолиятини меҳнат билан шуғилланиш учун оқилона тақсимлашга ёрдам беришдир [3].

Таълим олаётганларнинг дардан ташқари фаолиятини лойиҳалаш вазифалари:

- тарбияланувчиларнинг ижтимоий мослашувчанлигини ташкил этиш ва уларнинг ижтимоий ҳаракатчанлигини кўрсатиш;
- бўлажак мутахассисларни касбий мослашуви учун шарт-шароитлар яратиш;
- талабаларнинг мустақил ўқиш йўли билан таълимни давом эттиришга йўллаш;
- ҳар бир таълим олувчининг қобилияти қизиқиши ва иштиёқини ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш;
- талабаларни эркин вақтдан унумли фойдаланиш ҳамда олиш маҳоратини эгаллашга ўргатиш.

Тарбия жараёнининг моҳияти, қонуниятлари ва ўзига хос жиҳатлари ҳусусидаги мавжуд назарий ва амалий ғояларга педагогик билимларга таянган ҳолда тарбия технологиясининг таркибий қисмларини қуйидагича белгилади:

1. Тарбия жараёнини умумий лойиҳаси;
2. Тарбияни ташкил этишга бўлган ижтимоий эҳтиёж (буюрма);
3. Тарбия мақсади.
4. Тарбия мазмуни (шакл, метод, усул ва техник воситалар);
5. Ўқитувчи (тарбиячи) фаолияти;
6. Талаба (тарбияланувчи фаолияти);
7. Тарбия самараси (натижа).

Тарбия назарияси – педагогиканинг бир қисми бўлиб, тарбиявий жараёни мазмуни, усули ва ташкил этилиши масалаларини ўрганади. Ҳаётга янгича сиёсий ва иқтисодий нуқтаи назардан ёндошиш ўсиб келаётган ёш авлод тарбияси билан боғлиқ жараёни ҳам қайта кўриб чиқишни тақазо этмоқда.

Ҳозирги замон педагогикасида тарбия тарбиячининг тарбияланувчи шахсига оддий таъсир кўрсатиши эмас, балки тарбиячилар ва тарбияланувчиларни аниқ бир мақсадга қаратилган, бир-бири билан ҳамкорликда қиладиган муносабатлари ва ўзаро таъсир кўрсатиши эканлиги алоҳида таъкидланади. Бугунги кунда шунчаки билим эгаси бўлган инсонни эмас, балки ижодкор, ўз истеъдоди билан ажралиб турувчи ишбилармон инсонни тарбиялаш замон тақазосидир [4].

Ўқув юртларида тарбиявий жараёни ташкил қилиш асосига илғор миллий, маънавий ахлоқий қадриятлар ва мезонлар, халқ педагогикаси, маросимлар, байрамлар, ўйинлар ва бошқалар қўйилиши керак.

Шу билан бирга тарбия жараёнида кишининг турли қобилиятлари ривожланади, ғоявий, ахлоқий, иродавий, эстетик ҳислатлари шаклланади, жисмоний куч қувватлари мустаҳкамланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига мурожаати. //Ватанпарвар//, 2020.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги Фармони.
3. «Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24-январдаги 2020 йил учун энг муҳим устивор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси” Янги Ўзбекистон” газетаси,2020-йил ,25-январь

Жомий “Хамса” сининг ғоявий-бадий мундарижаси*СамДУ тадқиқотчиси**Назарова Дилрабо Хидирбоевна*

Аннотация. Мақолада буюк мутафаккир Абдурахмон Жомий “Хамса” ёзилган ё ёзилмагани ҳақидаги баҳсли мавзуга илмий хулоса қилиниб, унинг хамсасининг ғоявийбадий мундарижаси ҳақида маълумот берилади.

Калит сўзлар: хамса-бешлик (панҷгона), еттилик-ҳафт авранг, издошлик, мақолат, боб, иқд, ҳамд, наът, муножот .

Хамсачилик тарихида форс-тожик адабиётининг йирик намояндаларидан бири Абдурахмон Жомий (1414-1492) бешлиги алоҳида ўрин тутди. Жомий ижодкор бўлиш билан бирга нақшбандия сулуки вакили ҳам эди, бу ҳолат у яратган асарларда ҳам намоён бўлади. Шарқшунос олим Н. Конраднинг таъбири билан айтганда, “у- шоир, у- файласуф, у- филолог, у- мусиқашунос. Лекин бу билан бир қаторда у кўпроқ сўфий. Унинг учун борлиқни англашнинг икки кўриниши мавжуд – борлиқ сирлари ва ижод сирлари⁶”.

Адабиётшуносликда Жомийнинг “Хамса” ёзган – ёзмаганлиги билан боғлиқ баҳсли фикрлар мавжуд. Айрим адабиётшунослар Жомий дostonларига “хамса” тарзида эмас, балки еттилик – “Ҳафт авранг” (“Саломон ва Абсол” ҳамда “Силсилат уз-заҳаб” дostonларини ҳам қўшган ҳолда) шаклида қараш зарурлигини таъкидлайдилар. Лекин Жомийнинг ўзи “Хирадномаи Искандарий” хотимасида ўз асарини “Панж ганж” деб атаганлиги учун Жомийни “Хамса” яратган ижодкорлар қаторига киритиш тўғрироқ бўлади.

Абдурахмон Жомий “Хамса” сининг биринчи дostonи “Тухфат ул-Аҳрор” 1481-йилда яратилган. Фалсафий-ахлоқий масалаларга бағишланган бу дoston Низомий

⁶ Конрад. Н.И. Восток и Запад. – Москва: Наука. – С. 276.

“Махзан ул- асрор”-и ҳамда Амир Хусравнинг “Матла ул-анвор” дostonларига жавоб тарзида вужудга келди. Дostonлар номланишидаги оҳангдошлик, композитсион қурилишдаги ўхшашлик ва қўлланилган шеърий ўлчов бу фикрни тасдиқлайди. Дoston 1707 байтдан иборат бўлиб, муқаддима қисми басмала боби, бешта ҳамд, бешта наът, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳақидаги фасл, Хожа Аҳрор Валий тавсифидаги фасл, сўз таърифидаги учта боб , кўнгил таърифидаги алоҳида боб ҳамда илмул-яқин, айнул яқин ва ҳаққул яқин ҳақидаги учта суҳбатдан иборат. Салафлари- Низомий ва Амир Хусравдан фарқли ўлароқ, Жомийнинг дostonида замон подшоҳи мадҳига бағишланган боб йўқ. Асарнинг номланиши, умумий руҳи, Хожа Аҳрор валийга бағишланган бобнинг маъно-мазмунидан келиб чиқиб, бу дostonни Жомий ўз пири – Хожа Аҳрор Валийга бағишлаб ёзган, деган хулоса келиб чиқади.

Асосий қисмда Жомий салафларга издошлик қилган ҳолда 20 та мақолат ва ҳар бир мақолатдан кейин мавзуга мос равишда ибратли ҳикоятлар келтиради. 1482-1483 йилларда “Хамса”нинг иккинчи дostonи “Субҳат ул- аброр” (“Яхши кишиларнинг тасбеҳи”) майдонга келди. Анъанага мувофиқ, хамсанинг иккинчи дostonи ишқий мавзуга бағишланиши керак эди. Лекин Жомий бу ўринда анъанадан бутунлай чекиниб, фалсафий йўналишдаги яна бир дoston яратади. Лекин у биринчи дoston каби 20 та мақолатдан эмас, балки 40 та бўлим – “икд” (тасбеҳ донаси) дан иборат бўлиб, ҳар бир назарий қисмдан кейин алоҳида ҳикоят ва муножот илова қилиб борилади. Дoston ҳажман 2870 байтдан иборат бўлиб, қисқача насрий сўзбоши, басмала боби, ҳамд, наът, муножот мавзусидаги фасллардан иборат.

Ҳар бир бобида Жомийнинг тегишли мавзуда назарий фикрлари, фикрининг далили сифатида ибратли ҳикоят, латифа ё тамсил, ҳикоят охирида умумлашма хулосалар келтирилган.

“Субҳат ул-аброр” рамали мусаддаси махбуни мақсур вазнида ёзилган бўлиб, Навоийнинг гувоҳлик беришича, Жомийгача ҳеч ким бу вазнда дoston ёзмаган. “Хамсат ул-мутаҳаййирин”нинг учинчи мақолатида Навоий “Субҳат ул-аброр”ни “Ҳафт авранг” таркибидаги тўртинчи дoston сифатида қайд қилиб, “Садди

Искандарий”да бу дostonни Жомий “Хамса”си таркибидаги иккинчи дoston сифатида қайд қилиб ўтади:

Яна “Субҳа” жон риштасин тор этиб

Ки, ҳар муҳра бир дурри шаҳвор этиб

(“Садди Искандарий”, 7-боб).

Абдурахмон Жомий бешлигидаги учинчи дoston “Юсуф ва Зулайхо” деб аталиб, 1483-йилда яратилган. Низомий бешлигида бундай мавзу ва сюжетдаги дoston учрамайди. Жомий “Хусрав ва Ширин” мавзусидаги анъанавий дoston яратишдан воз кечиб, Қуръонда “аҳсан ул-қасас”- “қиссаларнинг сараси” деб таърифлаган Юсуф қиссаси баёнига бағишланган “Юсуф ва Зулайхо” дostonини яратди. Дostonнинг умумий ҳажми 4000 байтдан иборат бўлиб, хутба, ҳамд, наът, меърож, Хожа Аҳрор Валий ва Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳидаги муқаддимавий боблар билан бошланади. Жомий бу дoston сюжетида “Юсуф” сураси ҳамда ушбу сурага ёзилган тавсифлар, “Қасас ул- анбиё” ҳамда исроилийёт (исломиятдан олдин ўтган пайғамбарлар ҳақидаги яҳудий ва насроний манбалар)ни асос қилиб олган. Дostonда Юсуфнинг беқиёс жамоли, отаси - Яъқубнинг унга бўлган беқиёс муҳаббати, акаларининг ҳасадгўйлиги ва Юсуфни қудуққа ташлаб юборишлари, эртаси куни Миср қарвонидагиларга арзимаган пулга ўз жигаргўшаларини сотиб юборишлари, Юсуфнинг Миср бозоридаги савдоси, Миср Азизи уни вазнига тенг олтин тўлаб сотиб олиши, Азизнинг соҳибжамол хотини – Зулайхо Юсуфни кўриб, болалигидан тушида кўриб, севиб қолган киши аслида Юсуф эканлигини билиб, унга ошиқи беқарор бўлиши, Зулайхонинг талабини рад этган Юсуф маломат ва тухматга учраб, зиндонга тушиши, туш таъбири туфайли зиндондан озод бўлиб, олий мақомларга эришиши, Зулайхо Ҳақ динга иймон келтиргандан кейин Аллоҳ уни қайтадан соҳибжамол қилиб қўйгани ва Юсуф унга уйлангани ҳақидаги лавҳалар жуда жонли ва таъсирчан қилиб тасвирланган. Хотима қисмида Жомий асарнинг ёзилиш санаси таърихи ва байтлар миқдорини (4000 байт) ёзиб, Юсуф тимсолидан мурод – Мир Алишер Навоий эканлигини таъмия (муаммо санъати) усулида қайд қилиб ўтади.

Абдурахмон Жомий “Хамса” сидаги тўртинчи дoston “Лайли ва Мажнун” мавзусига бағишланган бўлиб, 1483-йилда яратилган. Ҳажман 3680 байтдан иборат. Асар салафлари дostonларидан тасаввуфий бўёқларнинг куюқлиги ва рамзийликнинг кучли ифодаси билан ажралиб туради. Дostonда анъанавий муқаддимадан сўнг воқеалар мазмуни келтирилади.

“Хамса” даги сўнги – бешинчи дoston “Хирадномаи Искандарий” ҳам Жомийнинг анъанага риоя этиши билан характерланади. Кўринадики, Абдурахмон Жомий яратган маснавий - дostonлар орасида фалсафий йўналишдаги дostonлар етакчи ўринда туриши билан характерланар экан. Шунингдек, “Хамса”га қўшимча равишда яратилган “Ҳафт авранг” таркибидаги икки дoston – “Силсилат уз-заҳаб” ҳамда “Саломон ва Абсол” ҳам ўз моҳиятига кўра ирфоний-тасаввуфий характерда эканлиги Жомийнинг дostonчиликдаги асосий йўналишини белгилаб беради.

Жомийнинг “Хамса”си таркибидаги дostonларга диққат қиладиган бўлсак, унинг бешлигида Низомий орқали билвосита “Шоҳнома” таъсирида яратилган сюжетларни кўрмаймиз. Бошқача қилиб айтганда, исломдан олдинги Эроннинг шавкатли хукмдорлари – Хусрав ва Баҳромнинг тимсоллари атрофида шаклланган воқеалар Жомий асарларида шаклланмаган. Жомий бу йўналишдаги дoston яратишни “афсонапардоз” (чўпчак тўқиш) деб ҳисоблаган. Шунингдек, Искандар ҳақидаги дostonи ҳам ушбу тарихий-мифологик сиймонинг жаҳонгирлигини васф этмасдан, унинг атрофида тўпланган донишмандларнинг ўғитларини шеърда ифода этишни маъқул кўради. Жомий учун дostonнавислик – тасаввуф ва ирфон ақидаларини янада содда, қизиқарли ва тушунарли қилиб етказишнинг бир воситаси эди. Шу маънода, таниқли шарқшунос Е.Э.Бертельс “Хирадномаи Искандарий”даги Юнон донишмандларини ўз моҳиятига кўра тасаввуф, аниқроғи, нақшбандийлик таълимотининг намояндалари эди, деб баҳолаганда тамомила ҳақ эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

Афсаҳзод, Аълохон. Ҷомий- адиб ва мутафаккир. /А. Афсаҳзод.- Душанбе:Ирфон, 1989.- 384с.

- Афсаҳзод, Аълоҳон. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуввуми асри XV. /А. Афсаҳзод. - Душанбе: Дониш, 1987.- 264 с
- Бертельс, Е. Э. Джами. Эпоха, жизнь, творчество. / Е. Бертельс.- Сталинабад: Таджикгосиздат, 1949.- 174с.
- Бертельс, Е.Э. Навои и Джами. Избранные труды. / Е. Бертельс.– Москва: Наука, 1965.- 498с.
- Ҷомӣ, Абдурахмон. Осор. Ҷилди чорум. “Субҳат-ул-аброр”, “Юсуф ва Зулайхо”. / А. Ҷомӣ. - Душанбе: Адиб, 1988.- 384 с.

СЎНГГИ ДАВР ЎЗБЕК ҚИССАЛАРИДА МУАЛЛИФ ОБРАЗИНИНГ ТУРЛИ КЎРИНИШДАГИ ИШТИРОКИ

*Шарофат Абдурахмонова, Мирзаобод
тумани 13-умумтаълим мактаби
Она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси*

Аннотация

Ушбу мақолада бадиий адабиёт оламининг мураккаб образи бўлган муаллиф шахси ва унинг тасвири хусусидаги қарашлар ўз аксини топган. Шунингдек, муаллиф образининг ўзбек бадиий асарларидаги ифодаси бир қанча ёзувчилар асарлари доирасида таҳлилга тортилади. Муаллиф нутқи ва образи ўртасидаги боғлиқлик ва фарқли жиҳатлар очиб берилди.

Калит сўзлар: *образ, характер, нутқ, талқин, ифода, маҳорат, тасвир, фикр оқими, индивидуал, портрет, шакл.*

“Талантнинг биринчи белгиси – чидаб бўлмас дард демакдир”⁷, дея таъкидлаган эди таниқли ёзувчи Ўткир Ҳошимов. Дарҳақиқат, ижод жараёни кишидан жўн ҳодисани талаб қилмайди. “Ёзувчи қанчалик истеъдодли ва илғор дунёқараш билан қуролланган бўлса, адабиётнинг қонун-қоидаларини, ўзига хос табиатини билса, маҳорат сирларини, ижодий метод имкониятларини қанчалик чуқур эгаллаган бўлса, услуби қанчалик равон бўлса, сўз бойлиги ва сўз қўллаш санъатини қанчалик ўзлаштирган бўлса – у яратган асар ҳам шунчалик мукамал бўлади”⁸. Демак, ижод жараёни ёзувчидан изланишни талаб қилади. “Талант – ҳеч қачон янгилигини йўқотмайдиган ягона янгиликдир”⁹. Машҳур ёзувчи М. Горький ижодкор шахсга қуйидаги талабларни қўяди: “Ёзувчи ҳаётни бутун оқими ва унинг кичик ирмоқларини, ҳаётнинг барча қарама-қаршилиқларини, унинг драма ва комедиясини, қаҳрамонлиги ва тубанлигини, ёлғончи ва чинини билиши шарт”¹⁰, “Воқеаликни ёзувчи худди ўзи ясагандай билиши лозим”¹¹, “Ёзувчи ўз қаҳрамонларига айнан жонли кишиларга қарагандек қараши керак, уларнинг жонли

⁷ Ў. Ҳошимов. Нотаниш орол. – Тошкент., “Ёш гвардия”, 1990. Б. 196.

⁸ Т. Бобоев. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент., Ўзбекистон. 2002. Б. 62.

⁹ А. Орипов. Эҳтиёж фарзанди. – Тошкент., “Ёш гвардия”, 1988. Б. 34.

¹⁰ М. Горький. О литературе. – Москва., Гослитиздат, 1937. С. 289.

¹¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида. – Тошкент., Ўзадабийнашр, 1962. Б. 147.

бўлишлари учун эса ёзувчи ҳар бир қаҳрамоннинг нутқида, ҳаракатида, жуссасида, юзида, жилмайишида, кўз ўйинида ва ҳоказоларда характерли, ўзига хос оригинал хусусиятларини қидириб топиб, таъкидлаб кўрсатиши, қайд қилиши зарур”. Ёзувчи маҳорати кўп ҳолларда ижодий истеъдоддан кўра ижод жараёни орқали акс этадиган ҳодисадир. “Ёзувчи маҳорати – айтилмоқчи бўлган фикр, тасвирланаётган предмет ва руҳий ҳолатни энг аниқ ва энг ёрқин ифода эта оладиган сўз ва ибораларни топа билишдан иборатдир”, деб баҳолайди адабиётшунос олим И. Султон. “...адабий асарнинг майдонга келиши учун авторнинг няитигина кифоя қилмайди. Авторнинг няйти маълум бир идеяни ташвиқ қилмоқ экан, уни ташвиқ қила билиши керак. Ташвиқ қила билишнинг асосий шартларидан бири эса, ўқувчини ишонтира билишдир. Автор ёки персонажлар томонидан айтилган гапларга, асардаги деталларга, воқеаларга китобхон ишонмаса, ҳатто шубҳа қилса ҳам, асарнинг қиймати қолмайди”¹². Ёзувчи П. Қодиров ижодкор масъулиятни шундай изоҳлайди: “Ёзувчининг дилида ажойиб туйғулар мавж уриб тургани билан, уларни китобхоннинг кўнглига етказиб берадиган ҳароратли, жозибали сўзлар топилмаса, ёзувчининг тили чинакам бадиий бўлмаса, ҳар қандай ижодий режа ҳам ҳайф бўлиб кетади”¹³.

Дарҳақиқат, ижодкор яратаётган асарига аввало ўзи ишониши керак. Қаҳрамонлар ҳаракати ва характерини биринчи галда ўз тасаввурида синтез қилмоғи лозим. “Бадиий асарнинг бутунлиги ғоянинг бирлиги, қатнашувчи шахсларнинг ишланганлиги кабилардан иборат эмас, балки, бутун асарга сингдирилган авторнинг воқеликка бўлган ўз муносабатининг равшанлиги ва аниқлигидан иборатдир”¹⁴.

Сўнгги давр ҳикоячилигида ўз ўрнига эга бўлган Исажон Султон бадиий асар имкониятларидан фойдаланиш маҳоратини яхши ўзлаштирган ҳикоянавислардандир. Айниқса, унинг “Айвон” ҳикояси ёзувчи маҳоратининг юксаклигидан дарак берадиган санъат намунасидир. Ҳикояда бешта ҳикоячи қаҳрамон бўлиб,

¹² А. Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. – Тошкент., “Ёш гвардия”, 1968. В. 21.

¹³ П. Қодиров. Ўйлар. – Тошкент., Ф. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. В. 128.

¹⁴ Л. Толстой. Об искусстве и литературе. Т.1. – Москва., С. 233.

кузатилаётган вазиятга турли томонлардан туриб сифат берилади. Шунингдек, уларнинг ҳар бири ёш даражасида фикрлаши, бир вазиятни ўз имконияти даражасида кўриши ва баҳолаши асар мураккаблигини таъминловчи омил бўлиб хизмат қилган. Биргина кичик ҳикояга шунча мазмун ва маҳоратни сингдира олган ижодкор салоҳияти ўқиган кишини бефарқ қолдирмайди. Ҳикояда учта ўғил, она ва вафот этган ота сиймоси мавжуд. Асарнинг бошланиши унинг мавзусини ёритишга хизмат қилади. лекин ундаги гоя ўзида кўшимча маъноларни ҳам юклайди. Унда бир ҳовли – айвондаги хонадоннинг кечмиши ўз аксини топган. Бу ҳовлидан ота вафот этгандан буён уч фарзандни ғамини еб келаётган она бетоб бўлиб қолади. Аммо муаллиф воқеани бошқача тарзда олиб киради. Воқеа кичик ўғилнинг кичкинагина сирли борлиги билан бошланади. Дастлаб ҳовлининг тасвири берилади. Бу манзарадан китобхон ҳовлининг руҳини сезади. Кўнгилга аллақандай хира туйғулар ўралашади. Ҳикоя давомида биз бунинг нима учун бундай тасвирланганлигининг сабабини топгандек бўламиз:

“Айвон. Устунлари вақт ўтиши билан тўқ жигарранг-қорамтир тус олиб, узунасига ёрилган. Баъзи ёриқларда майда чумолилиар ўрмалашади. Каттароқ бир ёриққа сариқ арилар ин қурган. Улар кўп эмас, саккизта ёки тўққизта. Эрталаб ҳали ҳам нам кўп маҳали ғуж бўлиб турадилар, қанотлари қуригач, учиб кетадилар. Қаноти нам арининг ғўнғиллаши бўғиқ ва паст бўлади. Қаноти қуруқ ари зириллаган овоз чиқариб учади.

Ҳовли шўрланган, оқариб қолган. Ҳар-ҳар еридан шўралар ўсиб чиққан. Битта-иккита ажриқ ҳам кўзга ташланади, лекин улар заиф, сарғайиб илвираб қолган. Тошни суриб-ёриб, дуч келган ерда ўсиб кетаверадиган бу безбет ўт шўрни нимагадир ёқтирмайди, сув сепса ҳам ўсмайди, илдизларини йиғиштириб олиб, қуёшда товланиб ётади. Шабада қуриб-енгил бўлиб қолган илдизни сургалаб, бошқа жойга олиб кўчиради, шунда намни сезган илдиз дарров томир отади – тўрт-беш кунда маҳкам ўрнашволиб, урчиб кетаверади”¹⁵.

¹⁵ И. Султон. Боқий дарбадар. – Тошкент., Ўзбекистон. 2011. Б. 160-161.

Бола тилидан тасвирланган ҳовлининг аҳволидан киши қалбига илиқлик ўралашади. Аммо устунларнинг ёриғи, ҳовлини шўра босиши анчадан буён бу ҳовлида эр киши қўли тегиши керак бўлган ишларнинг қилинмай қолиб кетганлиги сезилади. Бироқ, отанинг вафот этганлиги ҳақидаги ахборотни беришга муаллиф унчалик ҳам шошилмайди. Кичик ўғил орқали шароит тасвири берилади-ю, аммо диққатни бошқа нарсага жалб қилиб ҳикояни янада қизиқроқ чиқишини таъминлайди: “...ундан кейин кўшнанинг томорқаси. Кейин яна аллакимнинг. Кейин дала, даланинг адоғида зовур бор. Зовурнинг суви баҳорда лойқа тус олади, ёзда шаффоф, кузда эса зангор-мовий тусга киради, сокинлашади. Гап ана шу зовур ҳақида. Тўғрироғи, зовурда мен кўрган ажойибот ҳақида. У ерда тилла балиқ бор”.

Муаллиф бола табиатини шу даражада содда тил билан яратадики, уни ўқиган китобхон ҳикоя ортида кўнгилга хуш келадиган нимадир рўй беришини олдиндан кутиб, тахмин қилади. Аммо муаллифнинг ижодий нияти ҳам шу. У вазиятни юқори кайфиятда тасвирлаб, ўқувчини шароитга кўниктиради. Аммо ҳикоя сўнгида шароит ўзгаради. Катта йўқотиш бўлган боланинг изтироблари кайфиятни энг қуйи нуктасига олиб тушади. Конфликтни бу тарзда тез кўтариб тушуриш асар муваффақиятини таъминловчи унсур ҳисобланади. Муаллиф бу ниятига етгач, ҳикоялашни иккинчи – ўртанча ўғилга топширади. У ҳам худди укаси каби балиқни суйиб, яхши кўради. Муаллиф уни укасидан ажратиб тасвирлаш, яъни улар орасига фарқ солиш учун ўзгача кайфият билан изоҳ беради:

“У балиқни Худо юборганини мендан бошқа биров билмайди!

Укам уни борлигини айтганидан кейин зовур бўйига бекитиқча бир неча марта бордим. Ҳар гал борганимда уни кўрдим. У сирли балиқ эди. Сув бетига чиққанида теваракдаги қурту қушларнинг овози ўчб кетарди. Ўтган ҳафтадаги гулдуросли сел қабристонни отамнинг қабри билан кўшиб бузиб ўтиб кетганида, отам шу балиқнинг ичига кириб келдимикин, деб ўйладим” .

Эътибор бериб қарасак, кичик ва ўртанча ўғилнинг ҳикоялаш тарзида фарқ сезилади. Аммо уларнинг ёшлари ўртасида унчалик ҳам катта тафовут йўқ. Муаллиф

ушбу қаҳрамонларга характер бериш баробарида ўзига хос дунёқараш индивидуаллигини ҳам сингдира олади. Катта ўғилдаги характер ҳикоя моҳиятини очишга хизмат қилади. Ҳар учала ўғилда ўз отасига нисбатан ҳар хил муносабат мавжуд. Хусусан, катта ўғил отасини куйидагича “эъзозлайди”:

“Ана энди қозонда жизиллаб куйяпсан, ота. Дўзахда шунақа куйишингни орзу қилган эдим. Худои таоло шунга белги қилиб сени жўнатди, жўнатгандаям оловда қовуриладиган қилиб жўнатди.

Энамни урганларингда қўлингга ёпишганларим эсингдами? Мана сенга! Жизилла, жизиллайвер!

Ичиб келиб, ҳаммани тумтарақай қилганларингда-чи? Менга кетмон отганинда елкамни ўпириб юборувдинг, изи ҳалиям бор, ҳалиям қони силқиб турибди, елкамда эмас, ичкарида, юрагимда!” .

Аммо ўртанча ўғил ўзотасини яхши кўради, у жондан азиз отасини куйидагича хотирлайди:

“Отам қандай одам эди-я!

Отамдай вазмин, оғир... отамдай камгап... юрганида ер зириллайди, ҳовлига кирганида ҳайбатидан ҳамма жимиб кетарди... балиқ ҳам шунақа эди”(164).

Муаллиф кичик ўғилнинг отасини хотирлашидаги тафсилотларни бериб ўтирмайди. Балки, қаҳрамон ўз отаси вафот этганида анча ёш бўлгандир. Балки, унинг хотирасида отаси билан боғлиқ илиқликлар бўлмагандир. Ҳар ҳолда муаллиф кичик ўғил муносабатини очиқ қолдиришида асос бор. Негаки, боланинг отасига бўлган меҳри балиққа кўчган эди. У отасини қанчалик танимай яхши кўрган бўлса, балиқни ҳам нима сабабдан бунчалик яхши кўриб қолганини ўзи тушунмайди. Эзгу орзулари билан ғойиб сирлари ила балиқни яхши кўраверади. Катта акнинг хато қилганлигидаги конфликт чуқурлиги кичик боланинг асар сўнгида қилган афсус-надоматида авж пардасига кўтарилади. Бу эса муаллиф маҳораининг ўз ўрнида ва фаол қўллаганлигидан далолат беради.

Ҳикояда марҳум ота нутқининг келтирилиши ҳам асарнинг мазмунини очишда катта рол ўйнайди:

“Шу қамишзорни тугатсам, нимадир рўй беради. Ишқилиб, ўриб тугатолсам бас. Ҳар куни тепамга бир қуш келиб бошимдан чўқийди. “Сен кимсан, нимага менга бунча азоб берасан?” деб сўрайман.

“Оқпадар, оқпадар!!!” – деб сайрайди қуш.

Отамнинг юзи ғира-шира эсимда қолган. Бир қишлоқда, қашшоқ яшар эдик, егани нонимиз, ичгани сувимиз бўлмас эди. Отамга ўшқирганларим... елкасидан тутиб силтанганларим эсимда...

... Бир куни бу қамишзор тугайди. Ўша куни қуш ҳам келмай қўяди. Шунда бу уқубатдан қутуламан.

Қамиш... қамиш... қамишзорнинг ортида нима борлигини билишга улгурмадим.

Кунларнинг бирида яна сув бетига чиқдим, теварақдаги ҳамма нарсанинг овози яна ўчиб-жим бўлиб кетди. Сўнг зовур ёқасида эса юз-кўзи ўзимга ўхшаб кетадиган бир боланинг қўлидаги милтиғини менга ўқталиб турганини кўрдим..." .

Муаллиф отанинг ўз отасига қилган нонкўрлигини ўзига қайтишини жуда ишонарли тарзда бадийлаштира олган. Бундаги маҳорат шундаки, ота оламдан ўтиб ҳам бир қушнинг нима учун уни “Оқпадар” деб айтаётганини тушунмаганлигидир. Бироқ, катта ўғли унга милтиқ тираб турганини кўргач, балиқ бўлиб яшашидаги умри поёнига етганини тушуниб етади. Бироқ, шунда ҳам муаллиф отани унга ўқ тираб турган бола ўз боласи эканлигини англатишни ҳам унга олзим топмайди. Гўё, ғофил ўтган инсон ғофил бўлиб ўтишга маҳкумдир, демоқчидек бўлади.

Яна бир аҳамиятли жиҳати, кампирнинг монологи ҳикояга ойдinлик киритишга йўл очади. Чунки, болалар ёш. Уларнинг оталарига бўлган муносабатини биргина хотира ўзгартириб юбориши мумкинлигини ҳисобга олган муаллиф мазмунни кампирга юклайди:

“Раҳматли бераҳм одам эди. Ҳеч кимни, ҳеч нарсани аяб ўтирмасди. Йўлидан биров чиқса яксон қилиб-янчиб ўтиб кетадиган шиддатию ҳайбати бор эди. Экин-тикин экаман, деҳқончилик қиламан деб кўп уринди, бироқ, эккан кўчатлари унмасди, кўкариб чиқардию жойида куриб қолаверарди. Сабаби, отасига қўл кўтарган эди-да!”

Муаллиф маҳорати ҳақиқатан ўзида мураккаб композицияни мужассамлаштирган. Негаки бу ерда бешта ҳикоячи қаҳрамон биргина образнинг турли томонларини очишга хизмат қилади. Энг аҳамиятлиси у қаҳрамон ўз-ўзини очиши учун ўзи ҳам сўзга киради. Агар эътибор қилинса, қаҳрамон характери бир умр мудом ўзгармаган феъли билан “балиқ” бўлган ҳолатдаги шароитида ҳам халос бўла олмайди. Бу каби инсонлар жамият учун фақатгина зарар келтиришини айтмоқчидай бўлади. Бироқ бола тилидан айтилган сўнгги хотима асар кайфиятни бошқа тусга олиб киришига хизмат қилади:

“У тилла балиқ эди. Бошида тожи ҳам борийди. Агар кичик акам сирни очиб кўймаганида, катта акам уни энамга пишириб бермаганида... ўсиб-ўсиб, бир куни росмана тилла балиққа айланарди. Ўшанда ҳаммамиз бориб, тутиб олардик, балиқ “Тила тилагингни” дерди, бизлар ҳам тилагимизни айтардик.

Энди мен нима қилай? Тилакларим, истакларим мўл эди, кимга айтай? Фақат Худогами?.. Ёлғиз Худогами?”

Ҳақиқатан, ҳикоя якуни жуда таъсирли тугалланган. У худди “Оқ кема” асари сингари беғубор болалик дамларини куйлайди.

Ижодкор индивидуал маҳорати кўп ҳолларда унинг услубида кўзга ташланади. Хусусан, Чингиз Айтматов ҳикояларига назар ташлайдиган бўлсак, у пейзаж тасвири билан боғлиқ ифодага алоҳида эътибор билан қарайди.

Ижодкорнинг “Рақиблар”, “Оқ ёмғир”, “Байдамтол соҳилларида” каби ҳикояларида воқеалар бошланмаси табиат тасвири билан боғланади. Аҳамиятли томони шундаки, ижодкор пейзаж орқали бутун бир асарга характер беради. Хусусан, “Оқ ёмғир” ҳикояси шундай сатрлар билан бошланади: “Юксак тоғ қояларидан

эсаётган муздек шамол қоронғу даралар ичидан куч билан отилиб чиқиб, тоғ этакларига равона бўларди”. Асар мазмунининг ўзи шу сатрлар билан ифодалангандек бўлиб кўринади. Чунки, асар қаҳрамони Саодат ҳам ишчан ва ўжарлиги билан тоғдан эсаётган муздек шамол сингари янги ерларни обод қилиш учун она бағрини тарк этиб, тоғ этакларига равона бўлади.

“Рақиблар” ҳикоясида ҳам шу ҳолат кузатилади. Унда шундай сатрлар бор: “Кўчанинг охиридаги қатор тизилган теракларнинг игнадек ичига гўё қуёш илиниб қолгандай, сўнгги нурларини сочиб, қирнинг ортига ботиб бормоқда”. Асар қаҳрамони Қоратойнинг қисмати ҳам пейзаж орқали тасвирлаш мумкин. Чунки унинг қалтис хато қилганидаги ҳолат шу тасвир билан ўзаро боғлиқ. Бунда қаҳрамон хатони англаб етгач, руҳи чўқади. Худди қуёшнинг “сўнгги нурларини сочиб, қир ортига ботгани” сингари.

“Байдамтол соҳилларида” ҳикоясида ҳам шу ҳолат мавжуд. Бош қаҳрамон Нурбек ўта ишчан ва шижоатли, юксак мақсадларни кўзлайдиган бир ғайратли йигит бўлади. Бироқ, муваффақиятсизликка учрагач, руҳан синиб қолади. Аммо Ася орқали ўзининг иродасини қайта тиклашга эришади. Ҳикояда пейзаж шундай берилади: “Пишқириб кутуриб оқаётган дарё ўзини кўйишга жой тополмай, дара бўйлаб шовқин соларди. Қош қорайиб қолган бўлса-да, ахён-ахёнда ўркач-ўркач ваҳимали қора тўлқинларнинг жон-жаҳди билан қирғоқ томон ташланишини кўриш мумкин эди. Шиддаткор тўлқинлар куч билан тошларга урилар ва парча-парча бўлиб, яна шовуллаганча қайтиб келади”. Бош қаҳрамоннинг ҳам трактор хайдаб кўрик далаларни ўзлаштиришда ўз куч-ғайратини аямай шижоат билан, кеч бўлганига қарамай, тунда бутун дарага шовқин солиб ҳаракат қилиши худди “Қош қорайиб қолганда шиддаткор тўлқин каби ўзини ўқу чўққа уриши ва трактор оғнагач, бари ҳаракатлари зоя кетиб, шижоати – тўлқинлар каби парча-парча бўлиб кетиши”га монанд келади. Қаҳрамон бу ҳолатдан уялиб, дарани тарк этади ва узоқларга кетиб қолади. Аммо хатосини англаб етгач, қайтиб келиб уни тўғирлашга ҳаракат қилади. Гўё “шиддаткор тўлқинлар тошларга урилиб, яна шовуллаганча қайтиб келгани” каби.

“Бадиий маҳорат, бир томондан – реал ҳаётдаги янгиликни кўра билиш ва уни адабиёт востилари ила таҳлил қила билиш санъати бўлса, иккинчи томондан – санъатнинг сирларини, техникасини, минглаб ҳиссий-тасвирий воситаларни чуқур билишга боғлиқдир. Бу икки томон диалектик алоқада бўлса, узвий бирлашган ҳолда тасвирлашга ният қилинган қаҳрамонларнинг ҳаётининг бутун тўлалиги ва аниқ нуқталари билан кўра билишга хизмат қилса, тасвир ўқувчини ҳаяжонга сола билса, ана шундагина ҳаётнинг катта ҳақиқати ўзининг тугал ва гўзал ифодасини топади” . “Ёзувчи маҳорати – айтмоқчи бўлган фикр, тавирланаётган предмет ва руҳий ҳолатни энг аниқ ва энг ёрқин ифода эта оладиган сўз ва ибораларни топа билишдан иборатдир”, деб баҳолайди адабиётшунос олим Иззат Султон.

Дарҳақиқат, ижодкор бадиий маҳорати, аввало, унинг сўз танлашдаги диди билан юзага чиқадиган истеъдоддир. Шунингдек, у ёзувчидан тинимсиз ҳаракатни талаб қилади. Агар ижодкор ифодасида такрорийлик кўпайса, ўқувчида бевосита муаллифга нисбатан янгилик излаш ёхуд ижодий силсилага қизиқиши ўз-ўзидан йўқолади. Агар муаллиф тасвир воситаларини доимий янгилаб турса, бу ўз навбатида адабиёт олами учун янги-янги ифода маҳоратларининг юзага чиқишига йўл очади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ў. Ҳошимов. Нотаниш орол. – Тошкент., “Ёш гвардия”, 1990.
2. Т. Бобоев. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент., Ўзбекистон. 2002.
3. А. Орипов. Эҳтиёж фарзанди. – Тошкент., “Ёш гвардия”, 1988.
4. М. Горький. О литературе. – Москва., Гослитиздат, 1937.
5. М. Горький. Адабиёт ҳақида. – Тошкент., Ўзадабийнашр, 1962.
6. А. Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. – Тошкент., “Ёш гвардия”, 1968.
7. П. Қодиров. Ўйлар. – Тошкент., Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.
8. Л. Толстой. Об искусстве и литературе. Т.1. – Москва.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MOTIVLAR HOSIL QILISHDA DIDAKTIK O'YINLARNING O'RNI

Marpetova Lalag'ul

Sansizbaeva Qaljamal

Yedilbekova Gulqumar

Qoraqalpog'iston Respublikasi Taxtako'pir tumani

13-umumiy o'rta ta'lim maktabi

boshlang'ich sinf o'qituvchilari

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limda motivlar hosil qilishda didaktik o'yinlarning o'rni, didaktik o'yinlarning ta'limiy-tarbiyaviy vazifalari, o'quvchi shaxsiga ta'siri, tafakkurini rivojlantirishi, dunyoqarashini kengaytirishda didaktik o'yinlarning ahamiyati to'g'risida fikr va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, tarbiya, o'quvchi shaxsi, tafakkur, dunyoqarash.

Boshlang'ich ta'limda motivlar hosil qilishda didaktik o'yinlarning o'rni beqiyosdir. O'yinsiz tom ma'nodagi aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. O'yin o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni uyg'otadigan uchqundur.

O'yin boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'lum sifatlarni shakllantirish uchun kattalar – o'qituvchilar, tarbiyachilar, ota-onalar tomonidan qo'llaniladigan usul. O'yin vositasida o'quvchilarning bilimni o'zlashtirish jarayoni qulaylashadi, turli xil fanlar bilan munosabatda bo'lishga o'rganadi, shuningdek, ularda muomala madaniyati shakllanadi.

O'yin vositasida bolaning shaxsi shakllanadi, unda kelgusida o'quv va mehnat faoliyatini tashkil etish va insonlar bilan munosabatga kirishishga oid ruhiy xususiyatlar shakllanadi.

O'yin orqali bolalar borliqni o'rganadi va dunyoni o'zgartirishga harakat qiladi. Shunday qilib, o'yin inson faoliyatining shakllanishiga asos bo'ladi. O'yinda inson borliqni aks ettirish qobiliyatini namoyon qiladi. O'yinning eng muhim ahamiyatli tomoni shundaki, unda ilk bor bolaning dunyoga ta'sir etish ehtiyoji paydo bo'ladi va shakllanadi.

Didaktik o'yinda o'quvchilarning o'zlashtirishini hisobga olgan ta'limiy vazifalarning bo'lishi muhimdir. Rahbarlik qiluvchi kattalar didaktik o'yinlarning u yoki bu shaklini yaratar ekan uning bolalar uchun qiziqarli va ular diqqatini to'playdigan turlariga e'tibor qaratishlari lozim.

Didaktik o'yinlarning boshqa faoliyat turlaridan farqlanadigan muhim belgilari uning tarkibi qat'iyligidir. Didaktik o'yinlarning tarkibiy komponentlari quyidagilar: o'yin mantiqi, o'yinning harakati, o'yin qoidasi.

O'yin mantiqi asosan uning sarlavhasida aks etadi. O'yin harakati jarayonida o'quvchilarning bilish faolligini oshirishga, o'quvchilarning o'z qobiliyatini namoyon qilishiga, o'yin maqsadiga erishish uchun o'z bilimi, ko'nikma va malakalarini qo'llashga imkoniyat yaratiladi.

O'yin qoidasi o'yin jarayonini to'g'ri tashkil etishga yordam beradi. U o'quvchilar hulqini, ularning o'zaro munosabatlarini tartibga soladi. Didaktik o'yinlarda ma'lum bir natijaga erishiladi, uning finali uning tugaganligini bildiradi. O'yinda ma'lum bir didaktik maqsad qo'yiladi va bu maqsadga erishilishi o'quvchilarda ma'naviy va aqliy qoniqish hissini shakllantiradi. Didaktik o'yinlar hamma vaqt ham o'qituvchi uchun o'quvchilarning bilim o'zlashtirishi yoki o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotga qo'llash ko'rsatgichi hisoblanadi.

Didaktik o'yinlarning hamma tarkibiy komponentlari o'zaro bog'liq bo'lib, ulardan birortasining bo'lmasligi mumkin emas.

Hozirgi davrda pedagoglar tomonidan tayyor mazmun va qoidalarga ega bo'lgan o'yinlar yaratilmoqda. Bola shaxsida ma'lum sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladigan o'yinlarda aniq qoidalar berilgan bo'ladi. Tayyor qoida va mazmunga ega bo'lgan o'yinlarga quyidagi xususiyatlar xos bo'ladi: o'yin g'oyasi va vazifasi o'yin ta'sirida amalga oshiriladi. O'yin g'oyasi (yoki vazifasi) va o'yin ta'siri o'yin mazmunini tashkil etadi; o'yin ta'siri va o'ynayotganlar munosabatlari o'yin qoidasi asosida boshqariladi. Qoidalar va tayyor o'yin mazmuni o'quvchilarni o'yinni mustaqil tashkil etishlariga yordam beradi.

Didaktik o'yinlarni uch turga ajratish mumkin: og'zaki, so'zlar yordamida o'ynaladigan o'yinlar, o'yin mashg'ulotlari, mashq(harakatli) o'yinlar.

O'yindan ta'lim shakli sifatida foydalanish o'qituvchidan o'ziga ishonch va o'yinni qo'llashda mohirlik talab etiladi.

Didaktik o'yinlar bir qancha vazifalarni bajaradi:

- ta'limiy, tarbiyaviy (o'quvchi shaxsiga ta'sir ko'rsatadi, tafakkurini rivojlantiradi, dunyoqarashini kengaytiradi);

- qo'llanuvchanlik (aniq vaziyatda har qanday o'quv topshiriqlarini bajarish uchun bilimlarni qo'llay bilish);

- motivni qo'zg'ash, qiziquvchanlikni oshirish (o'quvchilarni bilish faoliyatiga qiziqtiradi, rag'batlantiradi, bilish qiziquvining rivojlanishiga yordam beradi).

O'qituvchilar tajribasida qo'llaydigan ba'zi didaktik o'yinlardan misollar keltiramiz:

a) O'yin - mashq. Bu o'yin guruhda yoki jamoada birgalikda qo'llanishi mumkin. Lekin, bu o'yin individuallashtirilgan. Ya'ni, har bir o'quvchining o'z bilimi va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga imkon beradi. Bu o'yindan darsni mustahkamlash yoki o'quvchilar bilimni nazorat qilish maqsadida ham foydalanish mumkin. Masalan, "Adashgan harfni toping". Bir necha o'rganilgan harflar qo'yilib orasida bitta o'rganilmagan harf ham aralashtirib qo'yiladi. O'quvchilar o'rganilgan harflarni ongida tiklab o'rganilmagan harfni topib o'qituvchiga ko'rsatadilar.

b) Ijodiy izlanish o'yini. Bunda o'qituvchi hikoyadagi noto'g'ri gapni topish yoki hikoya mazmuniga mos bo'lmagan gapni topishni aytadi. O'quvchilar izlanadilar va bunday gapni topib, nega ortiqchaligini isbotlaydilar. Bunday o'yinlar ko'p vaqtni olmaydi, maxsus jihozlarni talab etmaydi, lekin yaxshi natija beradi.

v) O'yin - musobaqa. Bu o'yinda qatorlararo musobaqalar tashkil etilishi mumkin. Shuningdek, viktorinalar, turli konkurslar, olimpiadalar kiradi. Bunday o'yinlarni darsda va sinfdan tashqarida ham o'tkazish mumkin.

g) Mazmunli – rolli o'yinlar. Bu o'yin o'quvchilar darsda o'qituvchi belgilangan maqsadga muvofiq hikoyalar yoki ertaklardagi qahramonlar rolini o'ynaydilar yoki davra suhbatini tashkil etib, turli rollarni bajaradilar. Masalan, muxbir, tarixchi, qishloq xo'jaligi xodimi va b.q. Bunday o'yinlar bolalarda bilimga qiziqish uyg'otadi, ularni ijodiy izlanishga undaydi, shuningdek, kasblar bilan tanishuvlariga yordam beradi.

d) Bilishga doir o'yinlar - sayohat. O'quvchilar O'zbekiston va boshqa mamlakatlar haqidagi bilimlarga ega bo'lganlaridan keyin bilimlar yurtiga "sayohat" o'tkazishi mumkin. Sayohat davomida o'quvchilarga yangi bilimlar ham beriladi, ularning bilimlari tekshirilib

ham ko‘rilishi mumkin. Bu mustahkamlash – umumlashtirish darslarida tashkil qilinsa, yanada samarali bo‘ladi. O‘quvchilarning ma‘lum bir bo‘limni qanday o‘zlashtirganlari haqida o‘qituvchi tasavvurga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. -T.: Iste’dod, 2018.
2. Jo’rayev P.X., Raximov B.X., Yangi pedagogik texnologiyalar. Muammoli ta’limga asoslangan o‘quv-metodik qo‘llanma. –T.: Fan, 2019, 66 b.

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLGIYALAR FANINI O'QITISHDA ELEKTRON-TA'LIM RESURLARINING AHAMIYATI

Qoraqalpog'iston Respublikasi, Taxtako'pir tumani

13-sonli maktabning informatika fani o'qituvchisi

Xojamuratova Jenisgul

Annotatsiya: Bugungi kunda informatika va axborot texnologiyalar fanini o'qitishda elektron ta'lim resurslarini shakllantirish, zamonaviy ta'lim vositalari va portallar yaratish hamda ta'limni yanada axborotlashtirish dolzarb masala hisoblanadi. Maqolada informatika va axborot texnologiyalar fanini o'qitishda zamonaviy texnologiyalardan, elektron-ta'lim resurslaridan foydalanishning asosiy omillari va samaradorligi yoritilgan.

Kalitso'zlar: kompyuter, multimediali elektron qo'llanmalar, internet, elektron ma'lumotlar bazasi.

KIRISH

Axborot jamiyatiga o'tish zaruriyati jahon iqtisodiyotida yangi texnologik tartib shakllanishi va ustuvorligi, axborot resurslarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning haqiqiy resurslariga o'tishi, jamiyatni axborot mahsulotlari va xizmatlariga bo'lgan talabini qondirish, ijtimoiy ishlab chiqish tizimida axborot kommunikatsion infrastruktura ahamiyatini oshishi, xalqaro axborot almashinuvlar asosida maorif, ilmiy-texnik va madaniy sohalarning takomillashuvi, «global axborot afzalliklarini» teng huquq asosida ishlatish bilan shartlanadi. Oxirgi yillarda elektron ta'limning an'anaviy ta'limga qaraganda afzallik jihatlari ko'proq aniqlanmoqda. So'nggi vaqtlarda ta'lim oluvchilar va o'qituvchilar an'anaviy ta'limning ba'zi turlariga qaraganda onlayn ta'limning afzalliklari ko'proq degan xulosaga kelmoqdalar. Sababi, ta'lim tizimida ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan raqamli o'qitish platformalari ko'paymoqda, bunda an'anaviy va onlayn ta'limning eng yaxshi tomonlari birlashtirilib aralash ta'lim tizimi shakllantirilmoqda. Aralash ta'limnarxining pastligi, moslashuvchanligi, bepulligi, bundan tashqari ta'lim jarayonida murakkab

texnologiyalarni qo'llash afzalligi ushbu alternativa uchun sabab bo'ladi. Bu tendensiyaga bo'lgan qiziqish ta'lim jarayonida talabalarga ta'sir etadi va ta'lim sifatini oshiradi. Ko'pgina tadqiqotlar onlayn ta'lim talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirishga sabab bo'lishini ko'rsatgan, ya'ni talabalarning mustaqil ta'lim olishiga, individual ehtiyojlarini inobatga olgan holda o'quv jarayoniga moslashtirish qobiliyatini shakllantirishga asos bo'ladi. Elektron ta'limda rivojlanishini talabalarning raqamli dunyoda o'zini erkin tutishi, ya'ni kerakli ma'lumotlarni yuklab olishi, tahlil qilishi, onlayn kontentlardan erkin foydalana olish qobiliyatida ko'rishimiz mumkin. Vaqt o'tgan sayin ushbu tendensiyaga texnologiyalarni qo'llashasosida an'anaviy ta'limning hohlagan turi, metodi, ta'lim berish usulini kiritishimiz mumkin.

Ma'lumki, birgina shaxsiy kompyuterlarning paydo bo'lishi va ular-dan barcha sohalarda keng foydalanish ta'lim tizimi imkoniyatlari tubdan o'zgartirdi, shubilan birga Internet tarmog'i ta'lim tizimiga yangi peda-gogik va axborot texnologiyalarni tatbiq etish bo'yicha yanada katta imkoniyat-lar yaratmoqda. Shuning uchun ham ta'lim tizimini takomillashtirish eng avvalo, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ta'lim va tarbiya tizimiga tatbiq etish bilan bog'liq bo'lib kompyuterli ta'limning shakllanishiga imkon beradi. Ta'lim tizimida ta'lim dasturlari bilan ta'minlangan kompyuter larni deyarli barcha didaktik masalalarni, shu jumladan axborotni yig'ish, saqlash va uzatish, o'quv-tarbiyaviy jarayonini boshqarish, talabalar bilimini nazorat va tahlil qilish, mashqlarni bajarish, o'quv jarayoni rivojlanishi haqida ma'lumotlarni to'plash kabi boshqa masalalarni hal etishda tatbiq etish mumkin.

Zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'-lim tizimining quyidagi asosiy yo'nalishlarini aniqlashga imkon beradi:

- ta'lim tizimida o'qitiladigan barcha fanlar bo'yicha o'zlashtirish daraja-sini oshirishni ta'minlash;
- ta'lim tizimida o'quvchilarning qobiliyati, iqtidori, mustaqil fikrlash, kommunikativ malakalarni shakllantirish, fanlar bo'yicha bilim egallashni rivojlantirish, malak va ko'nikmani shakllantirishga imkon beruvchi jarayonlarga e'tiborni kuchaytirish.

– talabalar bilimini nazorat qilish uchun pedagogik va axborot texnologiyalaridan avtomatlashtirilgan test sinovlari o'tkazish, baholash va boshqarishda keng foydalanish, ya'ni pedagogik jarayonning samaradorligini oshirish.

Pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali ta'lim tizimining sifati quyidagi ikki asosiy omil bilan aniqlanadi¹⁶:

– ta'lim tizimiga tatbiq etilayotgan axborot-kommunikatsion texnologiyalari vositalarining sifati;

– axborot texnologiyalari vositalarining zamonaviy dasturiy vositalarining sifati.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Zamonaviy telekommunikasiya vositalari imkoniyatlari juda keng tizim bo'lib, unga ma'lum bo'lgan kompyuter, multimedia vositalari, kompyuter tarmoqlari, internet kabi tushunchalardan tashqari, qator yangi tushunchalar ham kiradi. Bularga axborot tizimlari, axborot tizimlarini boshqarish, axborotlarni uzatish tizimlari, ma'lumotlar ombori, ma'lumotlar omborini boshqarish tizimi, bilimlar ombori kabilar misol bo'lishi mumkin. –XXI asr axborotlashtirish asrini da ta'lim sohasiga elektron ta'limni joriy etish, har bir ta'lim muassasasida: o'qitish va o'qish jarayonining; ta'lim muassasasi boshqarilishining; ta'lim muassasasi faoliyati muhitining axborotlashtirilishini talab qiladi. Ta'lim muassasida ET muhitini tashkil etish bosqichlari psixologik axborot muhitini yaratishdan boshlanadi. Texnologik va ilmiy natijalar, yaratilgan dasturiy mahsulotlar asosida zamonaviy vositalar va metodlardan foydalanishga ehtiyoj shakllantiriladi. Bunda har bir ta'lim muassasida individual va maslahat mashg'ulotlar asosida pedagoglarni mustaqil va kompyuter ta'limi tizimini tashkil etish kerak. Ta'lim sohasida axborot resurslarini tashkil etish va ta'limda foydalanishga mamlakatimizda alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim tizimiga ETni joriy etish, birinchi navbatda, jamiyatning intellektual salohiyatiga, jumladan, ta'lim sohasining axborotlashuviga, axborot ta'lim resurslarini ishlab chiqishiga bog'liq. Ta'limning fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyasi asosli mexanizmlarini ishlab chiqish, uni amaliyotga joriy etish, o'qishni, mustaqil bilim olishni individuallashtirish, ta'lim tizimi texnologiyasi

¹⁶ Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. –T.: "Fan" 2017.

va vositalarini ishlab chiqish va o'zlashtirish, yangi pedagogik hamda axborot texnologiyalari asosida ETdan foydalangan holda talabalar o'qishini jadallashtirish ana shunday muhim vazifalar sirasiga kiradi. O'quv jarayonini ET asosida tashkil etish, shu jumladan, o'quv materiallarini bayon etishni takomillashtirish tamoyillariga ma'lum o'zgartirishlar kiritish kerak bo'ladi. AKTni ta'lim jarayonida qo'llash asosan ikki xil ko'rinishda amalga oshiriladi. Birinchi sharti, bu texnik jihozlar bo'lsa, ikkinchisi sharti esa maxsus dasturiy ta'minotlar bilan ta'minlanganligidir¹⁷.

Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish tizimi, hozirgi kunda, kompyuter va axborot texnologiyalari asosida keng qo'llaniladigan ta'lim yo'nalishidan biri bo'lib kelmoqda. Maksimal samaradorlikka erishish uchun o'qitiladigan barcha fanlar bo'yicha avtomatlashtirilgan o'quv kurslar, elektron darsliklar, qo'llanmalar, ya'ni elektron axborot resurslari bazasini yaratish kerak bo'ladi. Ushbu elektron axborot resurslari CD-ROM yoki fleshka disklarda yozilgan bo'lib, kompyuter tarmoqlariga joylashtirilgan bo'ladi. Ulardan turli ta'lim yo'nalishlarida bilim olayotgan talabalarning mustaqil bilim olishida, o'tilgan mavzularni takrorlashda, hamda olgan bilimlari asosida nazoratlar topshirishda o'rgatuvchi, axborot-ma'lumotli, nazorat qilish dasturlarining qo'llanilishi axborot va kompyuter texnologiyalari asosida o'qitish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Shuning uchun ana shu funktsiyalarning hammasini o'zida mujassamlashtiruvchi electron o'quv darsliklarni yaratish, hozirgi kunning eng dolzarb masalalaridan biri bo'libqolmoqda.

XULOSA VA MUNOZARA

Elektron o'quv darsliklar biron bir fan, ya'ni aniq sohaga yoki ta'lim yo'nalishiga mo'ljallangan bo'lib, o'qitish jarayonida ulardan qanday bilim olish va o'rganishda foydalanadilar. Talabalarning mustaqil bilim olishida, o'tilgan mavzuni takrorlashdahamda olgan bilimlarini tekshirishda trenajyor, ma'lumotli, o'yin, nazorat qilish dasturlarini qo'llash, ularni o'rganilayotgan mavzu bo'yicha amaliy bilim va malakalarini

¹⁷ Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. O'qitish nazariyasi va amaliyoti. –Toshkent: Fan, 2019. – 145 b.

shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi hamda o'quvchilarning amaliy qobiliyatlari va malakalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Pedagogik va axborot texnologiyalari vositalaridan ta'lim tizimida foydalanishning samaradorligi o'qituvchilarning o'quv jarayoniga shu texnologiyalarni qo'llashga oid bilim hamda malakalarining darajasi va tajribasiga ham bog'liq bo'ladi. Boshqacha aytganda, ta'lim tizimida pedagogik va axborot texnologiyalaridan mukammal foydalanish uchun asosiy e'tibor, eng avvalo, o'qituvchiga va o'quvchiga zarur bo'lgan sharoitni yaratish hamda ta'lim-tarbiya jarayonlarida zamonaviy elektron axborot va uslubiy resurlaridan samarali foydalanishga qaratilishi lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari» to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 24 aprel 2017 yil, Toshkent.
2. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. O'qitish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2019. – 145 b.
3. Bolotov V.A. O distantsionnom obrazovani// Informatika i obrazovanie, №1, 2018 g.
4. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriyetishning ilmiy-nazariy asoslari. –T.: “Fan” 2017.
5. Hamidov Y.Y. Ta'lim samaradorligini oshirishda elektron ta'lim resurslarining o'rni // Молодой ученый. - 2019. -№ 21 (259). -b. 611-612.

THE DRAWBACKS IN LEARNING LISTENING COMPREHENSION

Salijonova Nodira Gayrat kizi

Urgench state university,

Polvonova Kumushoy Shavkat kizi

Urgench state university,

Matyokhubova A'loxon Ravshanbekovna

Urgench state university

This article informs about commonly encountered troubles such as phonological unawareness, background information, word recognition and reduced forms in getting effective listening skill. And also it gives possible solutions to advance listening comprehension.

Аннотация

В этой статье рассказывается о часто встречающихся проблемах, таких как фонологическая неосведомленность, фоновая информация, распознавание слов и редуцированные формы при получении эффективного навыка аудирования. А также дает возможные решения для улучшения понимания на слух.

Key words: audio materials, tape script, meaning, new words.

Ключевые слова: аудиоматериалы, сценарий ленты, смысл, новые слова.

INTRODUCTION

It is important to maximize efficiency of listening skill for foreign language learners. According to some scholars, for second language/foreign language learners, listening is the skill that makes the heaviest processing demands because learners must store information in short term memory at the same time as they are working to understand the information. In addition to this, they face up to the following obstacles:

Background information. It is actual fact that materials for listening comprehension consist of a mixed variety of scientific and cultural information. In Ahkam Hasan Assaf's

point of view, if foreign language learners do not know about the different aspects of second language culture, they will come across issues in listening comprehension [1, p.20]. As a result, this brings about lack of absolutely complete comprehension. But by listening different audio materials related to any thing is the best solution to prevent possible troubles while testing listening. It can be significantly helpful for listening practice. It can increase background information significantly.

Phonological unawareness. Rost stated that effective speech recognition involved an automated knowledge of the phonotactic system of a language [4, p.54]. That's why some students who have lack of phonological knowledge have problems to comprehend proper phonemes during listening comprehension. For tackling this problem, students must gain phonological knowledge and listen tape script of words. Then revising by spelling phonemes is reliable practice to keep gained knowledge in mind.

Word recognition. Some of foreign learners tend to get stressed to learn new words. For this reason, they may have difficulties with dealing with new words during listening comprehension. According to the research of Andi Asmawati, 85 % of students stop listening and think about the meaning of the word while coming across an unknown word. Actually it doesn't matter importantly all the time in order to answer questions properly [2, p.213]. Andi Asmawati stated that because of this reason they miss vital data. In stead of paying particular attention to unknown words, they must try to comprehend general meaning of context. So ignorance of new word's interpretation in the listening tasks is the best way to keep in touch with speakers if that word doesn't have to be written in order to complete statements.

Reduced forms. Gary Buck considered that a test type is related to the redundancy tests in many ways [3, p.30]. Andi Asmawati found out that many students have a lot of misunderstanding with releasing the meaning of reduced forms [2, p.214]. It occurs owing to poor grammar knowledge. That's why, it is crucial to get enough knowledge on grammar connected with redundancy for foreign language learners.

CONCLUSION

In conclusion, if language learners have eagerness to learn a foreign language they have to try to gain enough knowledge as well as regular practice. And also they should talk to native speakers by social networks. It would be natural and effective practice for them. Importantly, belief in their efforts is a key solution any problem.

References

1. Ahkam Hasan Assaf (15.01.2015). The difficulties encountered by EFL learners in listening comprehension as perceived by ECL students at the Arab American university - Jenin. //https:scholar.najah.edu. P.20.
2. Andi Asmawati. (December 2017). Analyzing students' difficulties toward listening comprehension.//https:www.researchgate.net. P.213, 214.
3. Gary Buck. Testing listening comprehension in Japanese university. //https://www.jalt-publication.org. P.30.
4. M. Rost. (2011). Teaching and researching listening, second edition. Pearson education limited. P.54.

Mirzacho'l tabiiy okrugi va uning o'zlashtirilish sabablari.

M.R.Ko'palova¹, R.Egamberdiyev¹

1-Urganch davlat universiteti Bioinjeneriya va oziq – ovqat xavfsizligi fakulteti 2 – bosqich talabasi.

E-mail: muxlisakopalova@gmail.com

Annotatsiya: Mirzacho'l tabiiy okrugining ko'plab qismini qumli tuproqlar tashkil qiladi. Lekin aholi soni tobora ortib borishi va ularning ehtiyoji qondirilishiga bo'lgan talab uning katta qismini o'zlashtirishga sabab bo'lgan. Uning o'zlashtirilish tarixi asosida yangi yerlarni o'zlashtirish va unumdorligini oshirish chora tadbirlarini o'rganish mumkin.

Kalit so'zlar: sho'rlangan tuproqlar, sho'rxoklar, sizot suvlar, asosiy suv manbalari, sovxozlar, "Bosh mirzacho'l qurilish statistika", genetik qatlam, erroziya.

K.Z.Zokirov O'zbekiston Respublikasi tuproqlarini mintaqaga ajratishda tabiiy sharoitlarni – iqlim, tuproq qoplami, o'simlik va hayvonat olamini asosiy omil sifatida olib, cho'l, adir, tog' va yaylov mintaqalarga ajratgan.

Mirzacho'ning qumli tuproqlarida gumus miqdori juda kam (0.3 – 0.6% ni) va ayrim gilli joylarda esa 0.5 – 1 % ni tashkil qiladi. Bundan tashqari och va bo'z tuproqlar, sug'orma och bo'z va bo'z – o'tloq tuproqlar mavjud. Mirzacho'ning tog' yonbag'irlarida to'q bo'z va jigarrang tuproqlar tarqalgan. Mirzacho'ning iqlimi quruq kontinental, o'rtacha yillik temperatura shimolda 12.5, janubda 15⁰C ga yetadi. Yozi juda issiq +40+50 ⁰C gacha, qishda esa sovuq – 4 ⁰C gacha ayrim joylarida – 30 – 35⁰C gacha pasayishi ham mumkin. Yillik yog'in miqdori 200-300 mm, yoz kunlari suvning bug'lanishi esa 1000 – 1200 mm bo'lib, yog'in miqdoridan 4 – 4.5 marta ko'p. Sizot suvlari yerning yuza qatlamiga yaqinligi sababli Mirzacho'ning tuproqlari sho'rxok, sho'rtob, och bo'z daryo vodiysida allyuvial – o'tloqi, o'tloqi tuproqlar tarqalgan. Bu okrugda shamolning tezligi 12 – 15 m/sek, bazida 46 m/sek ga yetishi mumkin. Bunday kuchli shamol tufayli tuproq erroziyalari va sho'rlanish, suv bug'latish ko'p miqdorda bo'ladi. Shamol ta'sirida turli xil kattalikdagi qum barhanlari ham hosil bo'ladi.

Mirzacho'ning ayrim joylari tuproqlari juda sho'rlangan va sizot suvlari joylashgan chuqurligi tuproq yuza sathiga yaqin bo'lganligi sababli meliorativ tadbirlar qo'llaniladi.

Uning sho'rlanmagan tuproqlarida oqquray, kovrak, qizil burgan, sho'rlangan tuproqlarda esa yulg'un, sho'rxoklarda ajriq, kurmak kabilar o'sadi.

Mirzacho'l okrugining asosiy suv manbai Sirdaryo hisoblanadi. Okrugning ayrim hududlari qor suvi bilan to'yinadi. Bu hududlarda yozda suv ko'p, qishda kam bo'ladi. Shu sababli daryo suvini tartibga solib turish maqsadida sig'imi 100 mln.m³ bo'lgan Jizzax shaxri yaqinida Jizzax suv ombori qurildi. Bu okrugda Achchiqsoy, Zominsuv, Rovatsoy kabi soylari mavjud bo'lib, ularda bahor oylari suv bir muncha ko'p, yoz oylari esa birmuncha kam miqdorda bo'ladi. Mirzacho'lda gurund suvlari siljishi qiyin va yuza 1 – 5 m chuqurlikda joylashganligi sababli ayrim hududlardagi suvlar sho'r, ichishga yaroqsiz. Tekislikning Aydar – Arnasoy ko'li (O'zbekistonning eng yirik ko'l tizimi) tomon gurunt suvi chuqurligi 0.5 – 1.0 m ga yaqin bo'lib, o'ta sho'rlangan. Okrugning tekislik qismida 200 – 300 m da chuchuk suv, 1500 – 3000 m chuqurlikda mineral termik suv qatlami borligi aniqlangan.

XIX asrning 95-yillarida Mirzacho'lda uzunligi 84 km bo'lgan kanal qazilgan va sug'oriladigan yerlar 76 ming gektar (ga) ga yetgan. 1910 – 1914 yillarda sug'oriladigan yerlar miqdori 95 ming ga bo'lgan, keyinchalik bu maydonning 60 ming ga sho'rlanish va botqoqliklar hosil bo'lishi tufayli yaroqsiz holga kelgan.

O'tgan asrning 30 – yillarida Mirzacho'lga O'zbekiston aholisining zich bo'lgan qatlamlaridan yangi oilalar ko'chirib keltirilgan va sovxozlar, yirik qishloqlar tashkil qilingan. 1939 – 40- yillarda sho'rlangan, botqoq hosil bo'lgan 60 ming ga yerlar qayta o'zlashtirildi. Ikkinchi jahon urushi tugagach sovetlar mamlakatlarni iqtisodiyotini “bir tomonlama rivojlantirish” to'g'risida qaror qabul qildi. O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish maqsadida paxta yakka hokimligi ya'ni asosi paxta bazasiga aylantirish ittifoq hukumdorlarining asosiy maqsadiga aylangan edi. 50 – yillardan boshlab markaz buyrug'i bilan aholining mehnatga layoqatli barcha qismini e'tibori taqir va bo'z yerlarni o'zlashtirishga qaratildi. 1956 yilda “Boshmirzacho'l qurilish” tashkiloti tuzildi va sug'oriladigan yerlar 205,5 ming ga ga yetdi.

1956 – 1965 yillarda 84 ming ga yerlar o'zlashtirildi. 16 ta paxtachilikka ixtisoslashgan, bitta bog'dorchilik, uzumchilikka ixtisoslashtirilgan sovxozlar tashkil

qilindi. Mirzacho'l yerlarini sug'orish va melerativ holatlari yaxshilandi va janubiy Mirzacho'l kanali qurildi.

Hozirgi kunda aholi soning tobora ortib borishi tufayli ularning ehtiyojlari ham (oziq – ovqat, uy – joy va boshqalar) ortib bormoqda. Statistika bo'yicha O'zbekiston aholisi soni 2020 yil boshida 131.6 ming kishiga o'sgan. Aholi sonining bunday ko'lamda ortishi tufayli ularni ehtiyojlarini qondirish maqsadida yangi va nazoratdan chiqqan yerlar o'zlashtirilmoqda. Mirzacho'lning qumli cho'l tuproqlarida ham keng miqyosda o'zlashtirish ishlari olib borilmoqda. Qumli cho'l tuproqlarini profili har xil genetik qatlamlardan iborat (1 – jadval).

t/r	Genetik qatlam chuqurligi	Qatlam turlari
1.	0-4 sm	Qalin bo'lmagan, 1 yillik ildizlar rivojlangan
2.	4-10 sm	Chim osti
3.	10-25 sm	Zichlashgan, g'ovaklik kam, o'simlik ildizlari yarim chirigan
4.	25-120 sm	Sho'rlangan qumli

Qumli tuproqlarni haydash va sug'orish natijasida tuproqning yuza chim qatlam suvi bilan kelgan har xil keltirilmalar bilan aralashib 30 sm li gumus qatlamni hosil qiladi. Yangi o'zlashtirilgan bunday tuproqlarga dastlab paxta, beda, g'alla va boshqa mahsulotlar yetishtiriladi.

Demak, Mirzacho'l tabiiy okrugi iqlimi, sizot suvlari joylashuviga qarab turli meliorativ choralar qo'llash, yangi o'zlashtirilgan yerlarni strukturasi buzilmasligini nazorat ostiga olish lozim. Bunday yerlar sho'rlanish va erroziyaga moyil bo'lganligi uchun dastlab daraxt va butalar ekish maqsadga muvofiq bo'ladi. Erroziyani oldini olish maqsadida ixotazorlarni (7 qatorli: dastlaki 2 qatorga uzun bo'yli daraxtlar terak, mirzaterak, keyin 5 qator qilib mevali daraxtlar ekiluvchi maydon) tashkil qilish, sho'rlanishni oldini oluvchi va sho'rlangan yerlarda o'sadigan o'simliklarni keng miqyosda ekilishi lozim. Bunday chora – tadbirlar sho'rlangan va nazoratdan chiqqan yerlarni yana unumdor qatlamga aylanishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'ofurova L., Abdullayev S., Nomozov X. Meleorativ tuproqshunoslik. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" T 2003.
2. Namozov X., Toshpo'latov S., Ro'zmetov M. Mirzacho'l hududi sug'oriladigan tuproqlarining meliorativ holati va unumdorligini oshirish yo'llari. -Toshkent: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi"-2004.
3. S.A.Abdullaev, X.Q.Namozov Tuproq melioratsiyasi va gidrologiyasi Toshkent – "Fan va texnologiya" – 2018. 13-14,186
4. X.Q. Nomozov, Sh.M. Turdimetov "O'zbekiston tuproqlari va ularning evolyutsiyasi". Toshkent 2016. 53-69 b.

Suv resurslaridan samarali foydalanish

Otaboyeva Nilufar Toxir qizi¹, Sapayeva Saodatjon Satimbay qizi¹

1-Urganch davlat universiteti Bioinjeneriya va oziq – ovqat xavfsizligi fakulteti 2 bosqich talabasi

E-mail: otaboyevanilufar891@gmail.com

saodatjonsapayeva@gmail.com

O‘zbekistonning qurg‘oqchil sharoitida suv bilan ta‘minlanganlik har doim qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining eng muhim omillaridan biri bo‘lib kelgan. Suvdan oqilona foydalanish va u bilan bog‘liq boshqa tajribalar mamlakatimizdagi tuproqning sifati va unumdorligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi, tuproq unumdorligi esa mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Tuproq unumdorligini oshirishda suv hamda o‘simliklar oladigan oziqa moddalarini tuproqda yaratishda meliorativ tadbirlar orqali, ya‘ni yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, tuproqning suv, tuz, oziqa rejimi va mikrobiologik jarayonlar orqali, to‘g‘ri agrotexnika va almashlab ekish sistemasi tufayli tuproqlarning struktura holatini yaxshilash mumkin. Tuproqning namligini saqlash va uning tarkibidagi tuzlarning balansini boshqarish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Suv resurslaridan oqilona foydalanmaslik O‘zbekistonda sug‘oriladigan dehqonchilikning barqaror rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan bosh sabablardan biridir. Bu borada mamlakatimiz prezidenti SH.Mirziyayev bir qancha ishlarni amalga oshirmoqdalar. Masalan, 2018-yil 9-dekabr kuni bo‘lib o‘tgan selektrdagi nutqida prezidentimiz tashabbusi bilan har yili dekabr oyining ikkinchi yakshanbasida “Qishloq xo‘jaligiga oid ko‘plab masalalar haqida gapirdilar, jumladan qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, suv tejoychi texnologiyalarni fermer xo‘jaliklariga tadbiq etish, kerak bo‘lsa davlat tomonidan subsidiyalar ajratish, yangi serhosil navlarni yaratish, ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarini tashkil etish, intinsiv bog‘larni, issiqxonalarini barpo etish nafaqat qo‘shimcha daromad manbai balki mamlakatimiz aholisi uchun bo‘sh ish o‘rni ham demakdir”.

Resurstejamkor texnika va texnologik sxemalar, qishloq xo‘jalik yerlarini meliorasiyalash sohasida ishlab chiqishning asosiy tamoyillari kam chiqindili yoki chiqindisiz texnologiyalarga asoslanishi kerak va u quyidagilardan iborat:

- tizimlilik tamoyili — sugʻorishning har bir alohida texnologik jarayoni agrolandshaftli tizimlardagi barcha qishloq xoʻjalik ekinlarini yetishtirishga dinamik tizimining elementi sifatida qarash;
- tabiiy resurslardan foydalanishning komplekslilik tamoyili — energetik resurslarning barcha komponentlari va potentsiallarini maksimal ishlatish hamda uni amalga oshirishning konkret shakllari birinchi navbatda agrolandshaftli tizimlarda qishloq xoʻjalik ekinlarini yetishtirishning texnologik jarayoni bosqichida chiqindisiz ishlab chiqarishni tashkil etish;
- ishlab chiqarishning atrofda tabiiy va ijtimoiy muhitga taʼsirini chegaralashga talablilik tamoyili — uning hajmi va ekologik takomillashganligini hisobga olgan holda, yaʼni suv, tuproq va yer kabi tabiiy va ijtimoiy resurslarni saqlash bilan bogʻlash¹⁸.

Yer sharining uchdan ikki qismi suv bilan qoplangan boʻlsa-da, uning 97,5 foizi shoʻr suvlar boʻlib, ishlatishga yaroqsizdir. Qolgan 2,5 foizi chuchuk suv resurslarini tashkil etib, uning 79 foizi abadiy muzliklar, 20 foizi yer osti suvlari, 1 foizi esa daryo va koʻllar hissasiga toʻgʻri keladi¹⁹.

Shoʻr tuproqlarni tur va turchalarga boʻlganda, albatta, tuzlarning geyoximiyasi va agrofiziologik prinsipi asos qilinib olinadi. Faqat shu yoʻl bilangina ularning hosil boʻlishi, shoʻrlanish shakllari, tabiiy unumdorlik darajasi va qishloq xoʻjalik ekinlarini ekish uchun oʻzlashtirishdagi meliorativ tadbirlarni ilmiy asosalagan holda ishlab chiqish mumkin. Quyida tabiatdagi tuzlarning turlari keltirilgan.

Tuz qatlamlari: tuz qatlamlarini kelib chiqishi va yoshiga qarab ikkiga ajratamiz. Birinchisi hozirgi zamon tuz qatlamlari, bular turli nomakob suvlarning (koʻl, dengiz, geologik qatlam, neft va boshqa suvlar) hozirda bugʻlanishga sarflanishidan choʻkmaga tushgan tuzlar boʻlib, ikkinchisi ham shu yoʻl bilan, lekin uzoq geologik oʻtmishda hosil boʻlgan.

Tuz qatlamlarini kimyoviy jihatdan quydagilarga boʻlamiz:

¹⁸ B.Amanov Sugʻorishning tejamkor texnologiyalarini yaratishning asosiy tamoyillari. Agro Ilm –Oʻzbekiston Qishloq va suv xoʻjaligi №4. 2019, 73 bet.

¹⁹ Oʻzbekiston Respublikasi Suv xoʻjaligi vazirligi “Suv xoʻjaligi hisobot beradi”. Baktria press. Toshkent 2020

- Ohak tuz qatlamlari. Arid zonalarda keng tarqalgan, buni turkiy xalqlar tilida sho`x, xitoy tilida shechiyan deb ataladi. Sho`xlar zich joylashganligi uchun o`simlik ildizlarining tarqalishi, haydab ishlov berish og`ir. Ohak tuzi qatlamlari (sho`x yerlar)ning fiziologik aks ta`siri yo`q. sho`x yerlarni chuqur qilib portlovchi modddalar bilan portlatib, so`ngra maxsus mashinalar bilan ishlov berish orqali ekishga o`zlashtirish mumkin.
- Gips qatlamlari arid zonalarning yanada chuqurroq, kam suvli qisimlarida sodir bo`ladi. Gips qatlamlari Markaziy Osiyoda keng tarqalgan. Tabiatada gips qatqaloq sifatida yoki ko`l suvlarining bug`lanishi evaziga hosil bo`lsa, gips qatlamlari esa ko`hna geologik davrdan saqlanib qolgandir. Gips qatlamlarini suv rejimi o`simlik uchun juda qulaymas. Bu tuproqlar tez qurg`oqchilikka ucharydi. Fizik xossalari ham yomon.

Tuz qatlamlari Markaziy Osiyoning eng quruq qismida tarqalgan bo`lib, iqlim quruq bo`lganligi tufayli tuz qatlamlari yoki qatqaloqlari sifatida saqlanadilar. Tuz qatqalog`i yoki qatlami ko`p vaqt 90-100% gacha sof bir xil tuzlardan, ba`zida esa boshqa tuzlarning aralashmalaridan tashkil topadi. Shunday qilib hozirgi zamon tuz qatlamlarining qalinligi bir necha 10 sm dan bir necha 100 sm gacha bo`ladi.

Sho`rlanganlik darajasi tuproqdagi zaharli suvdaoson eruvchan tuzlarning umumiy miqdorini ko`rsatadi. Respublikada meliorativ holati yomon yerlarning ko`p qismi tuproqning sho`rlanishi bilan bog`liq.

Tuproqning sho`rlanishi asosan maydonlardan yer osti suvining oqib chiqib ketmasligi va ariq zovurlarning ishlamasligidan kelib chiqadi. Tuproqning sho`rlanishi uning sho`rlanish darajasi tuzlar ximizmi, turli gorizontning joylashish chuqurligi va yer osti suvining chuqurligi bilan farqlanadi.

Sug`oriladigan yerlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash, meliorasiya va irrigasiya ob`yektlari tarmog`ini rivojlantirish, suv resurslaridan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish, buning asosida qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishining barqaror ishlashini ta`minlash, yerlarning unumdorligini oshirish hamda qishloq xo`jaligi ekinlari hosildorligini ko`paytirish maqsadida 2013 yil 19 aprel 2013–2017 yillar davrida “Sug`oriladigan

yerlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 1958-sonli Prezident qarori qabul qilindi²⁰.

Bugungi kunda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirishda sug‘orishda qo‘llaniladigan yer ustidan, yomg‘irlatib, tuproq ichidan, tomchilatib, tuproq ostidan, purkab sug‘orish usullaridan samarali foydalanish. Bunda tuproq suv-tuz rejimini boshqarish orqali tuproq unumdorligi, sho‘rlanishi oldini olish imkonini beradi.

Sug‘orishga berilayotgan suvni doimiy va qat‘iy hisobga olish undan to‘g‘ri va tejamli foydalanish shartidir. Sug‘orish tizimining barcha bo‘limlarida o‘lchash ishlarini olib borish xo‘jalik va xo‘jaliklararo suvdan foydalanish rejalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishga va sug‘orish suvidan tejamli foydalanishga olib keladi, suvni iste‘molchilar o‘rtasida to‘g‘ri taqsimlashni ta‘minlaydi, sug‘orish kanallari FIK ni oshiradi, suvdan noto‘g‘ri foydalanish sabablarini o‘z vaqtida yo‘qotishga imkon beradi va boshqalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. B.Amanov Sug‘orishning tejamkor texnologiyalarini yaratishning asosiy tamoyillari. Agro Ilm –O‘zbekiston Qishloq va suv xo‘jaligi №4. 2019, 73 bet.
2. Karimov I.A. “Sug‘oriladigan yerlarni meliorativ xolatini yaxshilash”, bo‘yicha 2013 y 19-aprel PQ -1958 sonli qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi “Suv xo‘jaligi hisobot beradi”. Baktria press. Toshkent 2020

²⁰ Karimov I.A. “Sug‘oriladigan yerlarni meliorativ xolatini yaxshilash”, bo‘yicha 2013 y 19-aprel PQ -1958 sonli qarori.

Benefits and challenges of content and language integrated learning

Madaminova Moxlaroyim Rustambek qizi,
student, English Filology Faculty,

Abstract

In the digitalized world, various approaches have adopted, implemented and utilized to disseminate information to the learners in the world. One of the more promising methods to teach both content and the target language is Content and Language Integrated Learning (CLIL). The present paper discusses about the benefits and challenges in the successful implementation of CLIL. The main focus of the paper is to explore the various advantages of using this approach in the ESL classroom and it also presents the problems such as teacher problems and student problems faced during its implementation. It is suggested that CLIL approach may lead to a greater linguistic proficiency and it also boosts the motivation of the learners. So, it is appropriate for the learners of all age groups and their abilities that lead to a greater intercultural awareness. At the end, the paper provides implications to the teachers, trainers who wish to practice this approach in their classroom.

Key words: CLIL, Content and Language Integrated Learning, Methodology, Content based instruction, CBI

Introduction

In the digitalized world, various approaches have adopted, implemented and utilized to disseminate information to the learners in the world. There are many methods of teaching English at the disposal. The language learning has recently changed radically which brought many new methods and approaches in the language teaching especially for teaching English. For the past few decades, content-based instruction (CBI), also popular as content and language integrated learning (CLIL) has materialized as a new paradigm in the second language education. The manifestation of CLIL in language education and its execution across educational settings has drastically transformed the role of language teachers and language curriculum in primary and secondary level contexts and in the post secondary settings.

The present paper attempts to define CLIL elaborately and provides different techniques and activities involved in the approach. Content and Language Integrated Learning is a methodological approach for teaching the academic subject matter through the target language i.e. English. According to Freeman (2000) content based instruction (CBI) is that it integrates the learning of language with the learning of some other content, often academic subject matter (p.137). Academic subjects generally provide natural content for language instruction/ learning. In this approach, the

learners gain knowledge and comprehend the content while learning and using the target language. According to Coyle et al. (2010) CLIL is a dual- focused educational approach in which an additional language is used for the learning and teaching of both content and language (p.1). In this approach, the content is given equal important as target language. Coyle (1999) opines that CLIL has 4 Cs Framework such as content, communication, cognition and culture/ community in order to assist learners' linguistic progress and acquisition of subject knowledge.

LANGUAGE

In this approach, the language is derived from the academic content/ subject. This is characterized by:

- Ø a prevalence of content- related vocabulary
- Ø language is used for explanation, discussion and writing about content
- Ø language is for developing cognitive skills i.e. defining, giving reasons and opinions, evaluation, conclusion
- Ø language for mounting learning skills i.e. finding, interpreting, analysis and categorizing information

Language is some extend simplified, but it is not structurally graded. In the CLIL setting, the language facilitates the students to browse the content. According Coyle (2010), the language in this approach meant for the language is of learning (an analysis of language needed for learners to access basic concept and skills relating to the subject), for learning (strategies needed for learners to enable the use of target language effectively) and through learning (when learners are motivated to articulate their understanding, then a deeper level of learning takes place) (p.35-37). Teachers may prefer to divide language and subject matter thus making the learning of English difficult. Hence the students find learning language is a boring and tedious task.

TYPES OF CLIL

According to Bentley (2010) there are three types of CLIL in the curriculum. They are

1. Soft CLIL: it is practiced as part of a language course.
2. Hard CLIL: it is practiced as a partial immersion program, almost half of the curriculum is taught in the target language.
3. Modular CLIL: in this type, a subject is taught for a certain number of hours in the target language. (p.6)

Davies (2003) opines that there are three different models of CLIL in usage such as a 'sheltered model' where a subject specialist and a language teacher work together, an 'adjunct model' where a language teachers prepare classes to get used to students in

classes with other proficient learners, and a ‘theme based model’ where a teacher teaches on his/her own to open and construct upon the students’ own interests.

BENEFITS OF CLIL

CLIL approach offers many advantages to learners or teachers in the language classroom.

- ü A natural way of learning a language and a real way of approaching a content/subject.
- ü It enhances students’ motivation to learn what is being taught in the classroom.
- ü It enables students to learn more quickly and easily to improve overall and specific language competence.
- ü The students will develop a stronger understanding of culture context as a result of CLIL instruction in order to differentiate language and society.
- ü Through this instruction students build confidence in their abilities and academic skills are encouraged.
- ü It is suitable for students who have different learning styles.
- ü By using wider range of task types in this approach may help students understand better.
- ü Students are involved in more cognitive effort.ü Students develop multilingual interests and attitudes.
- ü CLIL creates opportunities for natural language learning.
- ü Teachers have liberty to change teaching method and employ a diversity of instructional tools in the classroom.
- ü At the end, a good way of approaching the curriculum in the classroom.

HOW EFFECTIVE ARE CLIL TECHNIQUES?

If the topics are selected based on learners’ interests and needs, the content is taught at the optimum level to increase students’ language proficiency. In CLIL approach, the students play an active role in the classroom, in order to participate in the most of the activities; they need to interact with others through the target language where the content is presented in the class. The strategy of teaching content through language, the learners perceive it as more interesting and perform faster way of learning. However, the learners are developing knowledge and they are more active in the classes which motivate them to learn and involve themselves in the process of learning.

LEARNING TYPES AND ACTIVITIES

This approach generally concentrates more on increasing in an interactive awareness on content knowledge, skills and cognitive skills through content learning. This interactive methodology enables in exploring the content and also acquiring the language. The activities involved in this approach is from group to pair activities, class quiz, the lead activity, conversations in pairs, poster presentation and oral presentation. The class offers plenty of choices to the students for learning skills and knowledge other than linguistic – team work, cooperation, negotiation, meeting a deadline, project work, and peer revision so on so forth. Teacher would adopt variety of activities for language use such as content questions, motivating activities, teaching vocabularies, post reading activities focusing on students' critical thinking, cooperative learning activities and speaking activities.

TEACHER'S PROBLEM/TEACHER ROLE

The classes can be taught either a subject teacher or a language teacher. Subject teachers should have command over the content as well as target language in order to be successful in their teaching through this approach. In CLIL, the teacher should be creative towards his/her approach to teaching academic subject and language. Though, CLIL is an interactive teaching style, the teachers must adopt a variety of effective teaching strategies such as project-based learning and problem based learning in the classroom. Besides, it may require the collaboration and cooperation between content teacher and language teacher, so that this approach may be effectively taught by helping each other in their content and language. It is challenging to guide, design and structure a well content based language instruction in the class. The teacher does not have liberty to use language freely because she/he needs to focus on learners' needs and necessities in their professional context/life. Time Management in the classroom is one of the major problems to be faced by the teachers during the CLIL instruction. The activities which to be conducted in the class may take longer than they are expected, because the students may take more time for involving with other students. The learners would have taken more time and find them difficulty to participate, if the activities had not carefully planned.

This approach is demanding for teachers in terms of adjusting practice and developing competences and that require prior training. Subject/Content teachers need to be able to present explain concepts clearly and accurately. They must check their pronunciation of subject-specific terms and their meaning and usage in different contexts. And also they must able to use appropriate classroom language to present new topics/ concepts in English.

Language teachers are required to teach subject/ content in CLIL approach. They must be confident enough to teach knowledge and skills related to the subject they are

going to teach. One of the challenges faced by the language teacher is lack of expertise both in content areas and in the discipline- specific pedagogy within which language teaching is fixed. They must develop their knowledge of content vocabulary and its pronunciation. The most of important challenges is to find appropriate material for content classes. In CLIL approach, the assessment generally complicated for the teachers whether to assess content, language or both. Most of the teachers are not familiar with the implementation of CLIL.

STUDENTS' PROBLEMS

As it is well known that whenever, the teacher asks questions to the students, and then they unable to express their responses in the target language. So, most of the learners through this approach overcome the inhibition of their lack of self- confidence and naturally exhibit language performance. Through this approach, the students learn language unconsciously through the academic subject. When the students are involved in the content their focus is on subject matter so they give least priority to the target language. The focus of the class is on comprehending the content so students communicate in the target language making mistakes without any inhibition. The students may feel bore and confusion in the class due to academic subject teaching continuously. But, in reality most of the students are accustomed to mother tongue to learn subject/ content most of the time. Even the subject teachers teach content through their mother tongue. The students also use their first language when they are unable to comprehend/ present in the target language.

DISADVANTAGES

Content and language integrated learning approach has a number of demerits along with its myriad advantages. The following are some of the disadvantages of CLIL:

- Ø This approach lacks of linguistic competence in English.
- Ø It does not motivate all the students in the class to learn a second language.
- Ø There is no clear preference to teach any specific subjects.
- Ø It is essential for special training for teachers focusing on CLIL approach.
- Ø CLIL is mostly implemented in secondary schools and the learners do not required to be proficient in English to follow the content (Graddol, 2006).
- Ø Language is learned lexically rather than grammatically.
- Ø The inadequate CLIL materials and resources can be a serious problem in preparation of lesson plans.
- Ø Choosing and adapting content and teaching materials are time consuming; hence it . becomes an obstacle in the material production.

- Ø Students may find that CLIL isn't explicitly focused on language learning.
- Ø Complexity in the content may lead to the use of mother tongue in the classroom.
- Ø Difficulties in finding materials for low level students to comprehend.
- Ø At the end, students may simply copy from available texts without any attempt.

IMPLICATIONS

For unsuccessful CLIL classroom instruction, there are insufficient trained and qualified teachers for teaching and for implementing this instruction. It is essential to provide appropriate training for the teachers especially new teachers to be competent in teaching through CLIL approach. In training the more focus should be on the integration of content with the language in order to obtain the language competence and proficiency. The concerned authorities should conduct special in house training for all the teachers to update their skills and to solve problems faced during their teaching in the monthly basis regularly. The development of CLIL curricula requires to be established and more research is also requisite in order to the emphasis of environmental aspects. However, CLIL learners would become more successful in learning both the content and target language and they obtain better results in the exams. The curriculum designers should produce materials in such a way that fill the gap between subject and language. In this approach, the teachers should assess students' knowledge of content and language.

CONCLUSION

In a language point of view the CLIL approach provides lots of opportunities to the teacher to implement in the classroom. The teachers should pay more attention to few things while conducting the classroom activities. The activities should be interesting and it must include additional information. In that the learners must involve very enthusiastically. It develops learners' self confidence and motivation which provides a pleasant atmosphere to the classroom. However, the subject teachers may find it unethical, not up to the mark to use this approach in the classroom to teach both content and target language.

REFERENCES:

CLIL Compendium www.clilcompendium.com

Comenius Project TL2L - [http://www.tl2l.nl/Content and Language Integrated Project \(CLIP\)](http://www.tl2l.nl/Content%20and%20Language%20Integrated%20Project) - www.cilt.org.uk/clip/

Do Coyle, Philip Hood, David Marsh "Content and Language Integrated Learning.EuroCLIC – www.euroclic.org European Centre for Modern Languages

www.ecml.at European Commission – Languages
www.europa.eu.int/comm/education/languages/Forum for Across the Curriculum Teaching
www.factworld.info

Foreign Language Teaching to Children - www.Hocus-Lotus.edu

Translanguage in Europe www.tieclil.org

University of Jyvaskyla www.jyu.fi

University of Nottingham www.nottingham.ac.uk

HARBIY JAMOANI JANGOVAR HOLATGA PSIXOLOGIK TAYYORLASH

BOTIROV Sardor Numonovich

Chirchiq oliy tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti
Jangovar ta'minot kafedrası havo-desant tayyorgarligi sikli boshlig'i

Annotastiya: Maqolada Qurolli Kuchlarimiz uchun yuqori malakali harbiy kadrlarni tayyorlashda psixologik amallarning o'rni, harbiy shaxsda mujassamlashuvi lozim bo'lgan xususiyatlar va ularning harbiy faoliyat va jang va boshqa psixologik tang, stres holatlarda namoyon bo'lishlari kabi holat va sifatlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Harbiy faoliyatda shaxsning psixologik xususiyatlari, harbiy shaxsning psixologik xususiyatlarining namoyon bo'lishi, harbiylarning shaxsiy psixologik xususiyatlari.

O'zbekiston Qurolli Kuchlari doimo o'z faoliyatini davlatimiz strategik hujjatlari asosida ishlab chiqiladi. Ushbu talablarga asosan har bir quyi harbiy jamoa o'z meyoriy normativ hujjatlarini ishlab chiqadi va ularga kundalik faoliyatlarida harbiylarcha aniq va puxta amal qiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining (2016 yil 14 sentabrdagi O'RPQ-406 Qarori) "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida" bo'lib harbiy askarlar va umuman shaxsiy tarkibni jangovar holatga tayyorlashda asosiy hujjatlardan biriga aylandi. Bundan tashqari, Prezidentimizning harbiylar faoliyati bilan bog'liq ko'plab ma'ruzalari va hujjatlari harbiylarimiz uchun doimiy asosiy ta'lim va tarbiyani, shaxsiy tarkibni jangovar ruhda tarbiyalashda yo'l ko'rsatuvchi hujjatlar hisoblanadi [1].

Jumladan, davlatimizning 2021 yil 3 fevraldagi 2017-2021 illarda yoshlarga qaratilgan mamlakat taraqqiyot strategiyasi bilan bog'liq "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yilida amalga oshirishga oid Davlat dasturi, 2018 4 avgustdagi № 3898 Qarori va boshqa meyoriy hujjatlar O'zbekiston harbiylari shaxsiy tarkibini vatanparvarlik ruhida tayyorlashda asosiy meyoriy hujjatlar hisoblanadi va ularga amal qilinadi [2].

Harbiy yoshlarda vatanga xizmat qilish maylini shakllantirish, ya'ni ularda harbiy xizmatga moyillik uyg'otish asosiy vazifadir. Moyillikning asosiy mazmun-mohiyati harbiy xizmat maqsadi va shaxsiy tarkib va alohida harbiy shaxsning manfaatlarini

uyg'unlashtiritedan iborat bo'lib, aynan shu mas'uliyatli vazifa, odatda harbiy tarbiyachi rahbarlar zimmasiga yuklanadi.

Harbiy psixologiyada harbiylarning ruhiy tayyorgarligi deganda - harbiy xizmatchilarning ma'naviy-ruhiy, psixologik tayyorgarligining tarkibiy qismi shaxsiy tarkibni ma'naviy va ruhiy jihatdan uzluksiz tayyorgarlik amallari tushuniladi.

Mudofaa tizimi shaxsiy tarkibining ruhiy tayyorgarligi deganda biz butun harbiylarimizning murakkab sharoitlarda, stress-faktorlar bilan kechadigan jangovar vaziyatlarda ular oldiga qo'yilgan vazifalarning muvoffaqiyatli bajarilishini ta'minlaydigan ruhiy psixologik sifatlarini va shaxsdagi ruhiy psixologik barqarorlik, jangovar ruh shakllantirilganligi tushuniladi.

Shaxsiy tarkibda ruhiy, psixologik tayyorgarlikning maqsadi-harbiy xizmatchilarda jang, jangovar holatlar vaziyatida emotsional-irodaviy barqarorlikni va jangovar vaziyatda ruhiy psixologik boshqaruv va boshqaruvchanlikni shakllantirish hisoblanadi.

Tabiiyki, jangovar faoliyat o'quv-jangovar faoliyatidan har doim farq qilgan va jangovarlik holatga tayyorlash esa har doim askarlarni, harbiy tarkibni aynan mana shu jangovar holatga tayyorlashdir. Bu holat avvalo xavfliligi, keskinligi, psixologik jihatdan o'ta tangligi, vaziyatning shiddat bilan kutilmagan tarzda rivojlanuvchi va o'zgaruvchanligi va bir qator boshqa omillari bilan farqlanadi [3].

Jangovar vaziyatlarni belgilovchi ruhiy xususiyat va asosiy omil sifatida xavflilik e'tirof etilgan. Xavflilik - shaxsning sog'ligi va hayotiga nisbatan tahdidni anglab yetish demakdir. Boshqa ta'sirlarning darajasi xavfning darajasiga bog'liq. Shu bilan birga insonning xavfga bo'lgan reaksiyasi turli xil bo'lishi mumkin: ongli, beixtiyor, impulsiv, bevosita, reaksiya sxemasiga to'g'ri keladigan holat. Xavflilikka nisbatan bo'lgan reaksiyaning xarakteriga qarab hulq-atvor ham sifatlanadi: birinchi holatda u ongli ravishda boshqariladi, ikkinchi holatda - vaziyatli yoki impulsiv bo'lishi mumkin, ya'ni to'liq yuzaga kelgan vaziyatga bog'liq bo'ladi.

Jangovar vaziyatning asosiy ko'rsatgichi xavflilik, o'zgaruvchanlik bilan bir qatorda kutilmagandalik o'ziga xosdir. Aqlli va makkor dushman jangda raqibning jangovar

shayligini tushirish uchun albatta kutilmagandalik tamoyilidan foydalanadi. Harbiy xizmatchilarning ruhiy tayyorgarligi davomida kutilayotgan jangovar harakatlarning o'ziga xosliklari va sharoitlari, uni bajarish davomidagi qiyinchiliklar va ularni yengish yo'llari haqida batafsil ma'lumot berilishi kerak.

Raqibning harakat qilish taktikasini va jangovar imkoniyatlarini batafsil o'rganish va ushbu ma'lumotlarni shaxsiy tarkibga o'z vaqtida yetkazish zarur. Aynan ushbu omillar harbiy xizmatchilarda kutilmaganlik va to'satdan yuzaga keladigan vaziyatlar ehtimolining kamayishiga, hatto butunlay bartaraf bo'lishiga yordam beradi [4].

Jangovar tayyorgarlik davomida harbiy xizmatchilarda kerakli ruhiy psixologik sifatlarni shakllantirishning yo'llari va usullari turlicha bo'lishi mumkin. Ularga ba'zi hollarda uzluksiz takrorlashlar orqali erishilsa, boshqa vaziyatlarda bir necha bor takrorlash orqali ham kerakli natijalarni egallash mumkin.

Jangning shaxs ruhiyatiga jiddiy ta'sir qiluvchi omillarini yaratish uchun jangovar vaziyatni modellashtirish, buning uchun esa harbiylarda tasavvur kuchini tarbiyalash alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatilgan omillarning barchasi, ayniqsa harbiy shaxsning ruhida Vatan oldidagi burchni his qilish, buning uchun esa unda harbiy vatanparvarlikdan tashqari harbiy hamdo'stlikni, o'z safdoshlariga ishonch ruhini tarbiyalash va bu tushuncha va ko'nikmalarni ularning jangovar, stres holatlarda qo'llashlarini ruhlariga singdirish shaxsiy harbiy tarkibning jangovarlik ruhini ko'taribgina qolmay ularda ko'tarinki jangovarlik ruhining namoyon bo'lishiga olib keladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining 2016 yil 14 sentabrdagi O'RPQ-406 "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Xalq so'zi gaz. 276 - soni. 2020 yil 30.12.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 3 fevraldagi 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nilishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini

mustahkamlash yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi to‘g‘risida. Xalq so‘zi gaz. 2021 yil 4 fevraldagi 25 - soni.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil etilganining 29 yilligi va Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan yo‘llagan bayram tabrigi. Vatanparvar gaz. 2 - soni. 2021 yil 15.01.

BARKAMOL INSONNING OLIY KO'RINISHI

O'Z "MEN"IGA ERISHA OLGAN SHAXS

ISMOILOV Alisher Axtamovich

Chirchiq oliy tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti

Texnik ta'minot kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Barkamol insonning oliy ko'rinishi o'z «men»iga erisha olgan shaxsdir. Lekin uning ana shu maqomga etishining oxirgi nuqtasi bormi o'zi? Agar insonning ana shu «men» likka intilish jarayonini kuzatadigan bo'lsak, uning ma'naviy qashshoqlashuvi avj olayotganligining guvohi bo'lamiz. Ushbu maqola barkamol insonning oliy ko'rinishi o'z «men»iga erisha olishi to'g'risida.

Kalit so'zlar: Barkamol inson, миллий маънавият, анъана, қадрият, ривайвализм, ренессанс, ма'naviy qashshoqlashuv.

Bu jarayonni bugun yuksak iqtisodiy taraqqiyotga erishgan, o'z ma'naviyatini ko'z-ko'z qilayotgan, uni ommalashtirishga mablag'ini ayamayotgan mamlakatlarda insonlarning o'zaro begonalashuvida, ota-ona, oila, farzand, millat qadriyatlarining so'nib borayotganligida, bir jinsli nikohning qonunlashtirilayotganida, jinsni o'zgartirish kabi o'ta noinsoniy munosabatlarda - bir so'z bilan aytganda, **insoniyat** o'z aql-idrokining **ma'naviy qurboniga aylanayotganida ko'rish** mumkin. Uni bu fojidan himoya qilishning imkoniyatlarini izlab topish va uni amaliyotga tatbiq eta bilish bugun insoniyat erishgan sivilizatsiyaning ertangi takdirini belgilab beradi. Agar yuqorida keltirilgan barcha salbiy ko'rsatkichlardan kelib chiqiladigan bo'lsa, yuksak taraqqiy qilgan mamlakatlar timsolida insoniyatning ma'naviy inqirozi, u erishgan ma'naviy tamaddunning barbod bo'lishi uchun kerak bo'lgan darajaning avj nuqtasiga etib keldi, deyish mumkin. Endi unga o'z ma'naviy «men» ligini anglatishni boshidan boshlash ehtiyoji yuzaga kelmoqda. Bugun demokratik qadriyatlar bayrog'i ostida umuminsoniy qadriyatlardan yiroq bo'lgan ma'naviyat «erkinligi» ruhiyatini shakllantirish jaraenlari avj olmoqda. Yuqorida zikr etilgan barcha salbiy holatlarning amal qilayotganligi

insonning «men»ligi «demokratik qadriyat»larning qurboniga aylanmasligining mexanizmlarini topish muhlati etib kelganligini ko'rsatmoqda.

Chunki insoniyatning ma'naviy qashshoqlashuv jarayonida ma'naviyatni emirishga xizmat qiladigan «demokratik qadriyat»larni rivojlantirishga intilgan sari insonning ma'naviy «men»ligi barbod bo'lmoqda. Agar bu jarayonga bugun e'tiborsizlik bilan qaralsa, ertaga inson o'z «men»ligiga erishishni yana boshidan boshlashiga to'g'ri keladi.

Savol tug'iladi. Nega insoniyat bugun bu darajada ma'naviy kashshoklashuv tomon ketmoqda? Bu uning ta-biatiga xosmi yoki uning ruhiyati va ongida sodir bo'layotgan o'zligidan begonalashish jarayoni bilan bog'liqmi, yoxud uning yuksak intellektual salohiyatga erishgan sharoitda ma'naviyat rivojlanishining eng yuqori darajaga kutarilishidan keyingi orqaga qaytishining belgisimi? Albatta, bu savollarga javob topish ancha murakkab masala. Buning uchun amaliyotdagi mavjud fanlarning umumiy hamkorligi zarur bo'ladi. Xullas, bugun jahon miqyosida umumma'naviy emirilish jarayonlari ketmoqda. Bu, o'z navbatida, bugun insoniyat erishgan tamaddunga taxdid solmokda, uni insoniyat o'zi yaratib, o'zi barbod etish xavfi kuchaymokda [1].

Nazarimizda, bu masalani hal qilishda ishni insonning «o'zaro begonalashuv» jaraenining oldini olishdan boshlash to'g'ri bo'ladi. Agar u o'z «men»ini ota-ona, qarindosh-urug', oila, millat, jamiyat va butun insoniyat kabi qadriyatlari orqali anglasagina, uning ma'naviy kashshokdashuvining oldi olinishi mumkin bo'ladi. Bugun bu yo'nalishda bir qator nazariyalar mavjud. Jumladan, birovlar jahon miqyosida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni ta'minlash yo'li bilan umuminsoniy qadriyatlarni qayta tiklash mumkinligini ilgari sursa, ikkinchi birlari jahon miqyosida ketayotgan globallashuv jarayonlarini «cheklash», yana birlari esa jahon mamlakatlarining o'zaro integratsiyalashuvi orqali ma'naviy emirilishning oldini olish mumkin, degan fikrlarni ilgari surmoqdalar [2].

Agar keltirilayotgan fikrlarga chuqurroq yondashadigan bo'lsak, bu jarayonlar ozmi-ko'pmi amalga oshmoqda. Lekin, ularni tuda amalga oshirishning imkoniyati yo'q bo'lishi ham mumkin emas. Chunki, bu har bir mamlakat va unda yashayotgan xalqning o'ziga xos mentaliteti, manfaat va ehtiyojlari bilan bog'liq. Ularni hech qachon bir «qolip»ga solib

bo'lmaydi. Shuning uchun ham ana shu o'ziga xoslik, manfaat va ehtiyojlar turli-tumanligini hisobga olgan xrlida umumma'naviy emirilishning oldini olishga ijobiy ta'sir o'tkazuvchi omillarni izlab topish va ulardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish lozim bo'ladi. Ana shundailardan biri yana «inson» - bu inson omili hisoblanadi. Eng avvalo, uning o'z «men»ligiga erishishiga «erdamlashish», unga ta'sir o'tkazish o'zining ijobiy samarasini berishi mumkin.

Ammo bu oson ish emas, unga ma'ruza o'qish yoki quruq maslahat berish, tegishli me'yoriy hujjatlar kabul qilish yoxud kuch ishlatish yo'li bilan amalga oshirib bo'lmaydi. Buning uchun uning azaldan ruhiyati va ma'naviyatida mavjud bo'ladigan, uni «uyg'otadigan», harakatga keltiradigan zanjirdagi asosiy «halqa»ni topish zarur bo'ladi va undan samarali foydalangan holda insonning o'z-o'zidan begonalashuvi va ana shu yo'nalishda sodir bo'layotgan salbiy jarayonlarning oldini olish mumkin. Ana shu «xalqa» iqtisodiyot, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-ma'rifiy omillar bo'lishi mumkinmi? Albatta, ularning birontasini inkor qilib bo'lmaydi. Ularsiz umuman hayotning o'zi ham bo'lmaydi. Lekin, o'rni kelganda ularga ham o'zining ta'sirini o'tkaza oladigan «halqa»ni topish kerak bo'ladi. Bu «halqa» o'zining ta'sirchanligi bilan iqtisodiyot ijtimoiy-siyosat va ma'naviy-ma'rifiy hayotda o'zini namoyon etsin.

Fikrimizcha, insoniyat taraqqiyotida umumiy zanjiridagi ana shu asosiy halqa - bu «millat» omilidir. Xo'sh, nega millat omili asosiy «halqa» bo'la oladi? Buning quyidagi asoslari mavjud: birinchidan, «millat» mavhum tushuncha, u faqat ma'lum insonlar orqali moddiy reallik sifatidagina namoyon bo'ladi. Real insonlarsiz millatni tasavvur etib ham bo'lmaydi. Insonga xos bo'lgan or-nomus, hayo, mehr-muhabbat, g'urur, iftixor, yaratuvchanlik, mas'ullik, vatanparvarlik, urf-odat, an'ana, qadriyat kabi o'ziga xosliklar real insonlar uyushmasi vositasida millatda o'z ifodasini topadi; **ikkinchidan**, inson dunyoga inson bo'lib keladi. U o'zining millat vakili sifatidagi «maqomini» ongi shakllana boshlaganidan keiingina anglay boshlaydi. U buni dastlab ota-ona, oila, jamiyat va boshqa ijtimoiy institutlar ta'sirida o'zlashtira boshlaydi. Ayni paytda, insonning millatga mansublik ruhiyatini ong bilan «cheklash»ni oxirgi nuqta deb bo'lmaydi. Aks holda, bunday qarashga falsafaning voqea, hodisa va jarayonlarga har doim «shubha» bilan qarash, ularning birontasiga oxirgi haqiqat, deb karamaslik va **nuqta qo'yimaslik haqidagi oltin qoidasiga zid** bo'lgan bo'lur edi [3].

Zero, ilmiy va falsafiy tafakkur taraqqiyoti ularning natijasida insoniyat bugun yuksak darajadagi tamaddunga erisha oldi. Demak, aytish mumkinki, insonning millat vakili sifatida shakllanishiga «shubha» bilan qarash va oxirgi «nuqta»ni qo‘ymaslikka asos bor. **Uchinchi**dan, millat insonning «mahsuli», inson uni o‘zi dunyoga keltirgan, unga bu «makrmni» uning uzi bergan, boshqa turli institutlar tomonidan berilgan «makom» esa, ana shu reallikning aks ettirilishidir.

Demak, millatni inson dunyoga keltirar ekan, unga xos bo‘lgan barcha ijobiy va salbiy ko‘rsatkichlar millat «uyushmasida» ham o‘z ifodasini topadi. Jumladan, yuqorida keltirilgan or-nomus, hayo, mehr-muhabbat, g‘urur, iftixor, yaratuvchanlik, vatanparvarlik, do‘stlik, mas’ullik, urf-odat, an’ana, qadriyat yoki bu ijobiy ko‘rsatkichlarga zid bo‘lgan salbiy ko‘rsatkichlar millat ijodkori bo‘lgan insondan millatga «ko‘chib» o‘gadi. Insonga xos bo‘lgan barcha ijobiy ko‘rsatkichlar uning uchun har qanday moddiy boyliklardan ustun turadi, bu uning inson bo‘lib yashashi, «men»ligini ifoda ettirib turuvchi «muqaddas» ma’naviy-ruhiy salohiyati, «tiriklik»ning ijobati hisoblanadi. Ana shu ko‘rsatkichlarning amal qilishi natijasida inson moddiy farovonlikka va siyosiy barkamollikka erishadi.

Keltirilganlardan kelib chiqadigan xulosa shuki, insoniyat ma’naviy emirilishining oldini olish, insonning inson bo‘lib yashashiga ijobiy ta’sir o‘tkazishi mumkin bo‘lgan omillardan biri uning millat vakili ekanligini anglatish hisoblanadi. Ammo bugun «millat» omiliga qarashlar ham turli-tuman bo‘lib, ularda xatto bir-biriga qarama-qarshi fikrlar ham mavjud.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Islom Karimov. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T.: O‘zbekiston, 1997. - B. 33-47.
2. *Сорокин П.А.* Человек, цивилизация, общество. - М.:1992.-S. 248.
3. *Тишков В.А.* Постсоветское пространство. Экономические проблемы (круглый стол). // Социологические исследования. 1992, №1. -S. 52.
4. *Gellner E.* Натсии и национализм. // Вопросы философии. 1989, №7. - S. 124.

“GLOBALLASHUV” - ENG OMMAVIYLASHGAN TUSHUNCHA

MAXAMMADIYEV Otabek Abdilaxatovich

Chirchiq oliy tank qo‘mondonlik muhandislik bilim yurti

Texnik ta‘minot kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Globallashuvning tobora avj olishi milliy ma‘naviyatlarga qarshi tahdidlarning kuchayishini tezlashtirmoqda, ularning o‘ziga xos xususiyatlarining zaiflashuviga va yuksak taraqqiy etgan mamlakatlar hamjihatlikda shakllantirayotgan “ommaviy ma‘naviyat”ga singib ketish xavfini yuzaga keltirmoqda. Ushbu maqola globallashuv jarayonida “islom eksporti” muammosi va unga ta‘sir etuvchi omillar to‘g‘risida fikr bildirilgan.

Kalit so‘zlar: globallashuv, milliy ma‘naviyat, an‘ana, qadriyat, rivayvalizm, renessans, “ommaviy ma‘naviyat”.

Bugun «globallashuv» eng ommaviylashgan tushuncha darajasiga ko‘tarildi. U kirib bormagan va qo‘llanil-maydigan soha qolmadi. Birovlar unga insoniyatning taraqqiyotini va farovonligini ta‘minlovchi omil sifatida qarasa, boshqa birovlar boy davlatlarning yanada boyishiga, kam taraqqiy etgan mamlakatlarning ularga tobe bo‘lib qolishiga olib keladi, deb xisoblaydilar. Ayni paytda uni insoniy va milliy o‘ziga xoslik, turli-tumanlikni bir qolipga soluvchi omil sifatida qarashlar ham mavjud. Yana birovlar, uning zamirida «qattiq» yoki «yumshoq» kuch tamoyillari mavjudligini e‘tirof etmoqdalar [1].

Bugun globallashuv tushunchasiga turli ta‘riflar berish va uni yanada takomillashtirish davom etmoqda. Bu tabiiy hol. Chunki uning jahon iqtisodidagi o‘rni borasida ma‘lum bir ijobiy fikrlar shakllangan bo‘lsa ham, inson, shaxe, millat, xalq va mavjud umuminsoniy qadriyatlar bilan bog‘liq jihatlarini o‘rganish hamon qiyomiga etmagan. Bundan tashqari, «Istiqbolda globallashuv hayot ritmini tezlashtirib, insoniyatning bugun erishgan tamadduni (sivilizatsiyasi)ning go‘rkoviga aylanmaydimi? Uning iqtisodiy taraqqi-yotga ijobiy ta‘siridan qanoatlanib, milliy-ma‘naviy qashshoklashuvga o‘tkazayotgan salbiy oqibatlarini haqida bosh qotirmasak, kelajakda insoniyat hayotida katta fojialar yuzaga kelmaydimi?»

degan savollarni quyib, ularga javob izlash zaruriyati kuchaymoqda. Shu bilan birga xoxlaymizmi-yo‘qmi, Bugun globallashuv amal qilayotgan bo‘lsa, uning oxirgi manzili va poyoniga yetib borgandan keyin insoniyatni yana qanday jarayonlar kutmoqda? Ehtimol, insonlar ertaga globallashuvning taraqqiyotga yetaklovchi omil sifatidagi imkoniyatlaridan voz kechib, yana taraqqiyotni boshidan boshlashga majbur bo‘lar? U jarayonmi yoki qisqa muddatda amal qiladigan hodisami? kabi boshqa bir qator savollarni o‘rtaga qo‘yib, ularga javobni bugun izlamoq zaruriyati kuchaymoqda.

Globalashuv ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy mazmunlarga ega bo‘lib, unga jarayon yoki hodisa sifatida qaraganda nima o‘zgaradi, bu tushunchalarning mazmuni nimalarda o‘z ifodasini topadi, degan savolga javob izlashimiz lozim.

Jarayon hodisa bilan uzviy bog‘liq. Agar hodisa ob‘ektiv borliqning tez o‘zgaruvchan tashqi tomonini ifoda ettirsa, jarayon hodisaga nisbatan passiv jihatini o‘zida ifoda etadi va ayni paytda, hodisa jarayonning moddiy borlikdagi ifodasi hamdir. **Jarayon tabiat, jamiyat va insoniyat xayotida kechadigan voqea va hodisalarning uzluksizligini anglatuvchi tushunchadir [2].** Uning o‘zak mohiyatini ana shu uzluksizlik tashkil qiladi. U tabiat, jamiyat va inson hayotida kechadigan hodisa bo‘lganligi uchun ham ulardagi ob‘ektiv va sub‘ektiv omillar ta‘sirida o‘zgarib boradi. Ammo jarayon ob‘ektiv qonuniyatlar asosida yuzaga kelsa, uni sub‘ektiv kuchlar aralashuvi bilan o‘zgartirib bo‘l-maydi. Agar bunday jarayonlar ma‘lum maqsadni amalga oshirishga yo‘naltiriladigan bo‘lsa, uni boshqarish mumkin bo‘ladi. Bunday holda u inson tomonidan amalga oshiriladi. «Globalashuv» tushunchasiga jarayonning ana shu ikki qirradi mohiyatini to‘g‘ri anglagan xrla yondashish zarur bo‘ladi.

Bugun globallashuvning avj olishi va uning poyoni yo‘qligidan, oxiri ko‘rinmayotganligidan kelib chi-qiladigan bo‘lsa, unga jarayon sifatida qarash to‘g‘ri bo‘ladi. Bu masalaning bir tomoi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, jamiyat va insoniyat taraqqiyotining ob‘ektiv qonuniyati hisoblanadi. Ya‘ni, uni biz xoxlaymizmi-yo‘qmi, bunga bog‘liq bo‘lmagan holda kechadi. Chunki u borliqning yashash qonuni hisoblanadi. **Uchinchi tomondan,** globallashuv garchand jamiyat va insoniyat taraqqiyotining ob‘ektiv qonuniyati bo‘lsa-da, u inson omilini, uning ishtirokini absolyut tarzda inkor etmaydi. Chunki globallashuv fan, texnika,

texnologiya va hozirgi zamon kommunikatsiyalarisiz hech narsa emas, u mavxm tushuncha, faqat ularning yutuklari hamda ommaviylashuvi natijasidagina moddiy kuch sifatida uz ifodasini topadi. Fan, texnika, texnologiyalar esa insonlarning aql-zakovati va intellektual qobiliyati bilan yaratiladi. Ayni paytda, bu yutuklar insoniyat ehtiyojining oshib borish ob'ektiv zaruriyati bilan bog'likdir. Shuning uchun ham globallashuvni jarayon sifatida Karaganda, u kanchalik ob'ektiv qonuniyatlar asosida yuzaga kelganidan kat'i nazar, uning inson omili bilan bog'likligini nazarda tu-tishimiz lozim. Ammo bu - insonning globallashuv jarayonini to'xtata oladi, degani emas [3].

Chunki u ehtiyojning ob'ektiv qonuniyati amal kilishining in'ikosi hisoblanadi. Insoniyatning orqaga emas, balki oldinga tomon intilishi, uning ertaga bugundan, istiqbolda esa ertadan ham yaxshiroq va farovonroq qayot kechirishga intilishi ob'ektiv krnuniyatdir. **Shunday qilib**, globallashuv insoniyat taraqqiyotining ob'ektiv qonuniyati bo'lib, uning uzluksizligini ifoda ettiradi. Shu boisdan globallashuv jarayon hisoblanadi va insoniyat uni to'xtatish yoki unga qarshi to'siqlarni qo'yishga qodir emas. Ammo, uning kechishini prognozlashimiz, yo'nalishini belgilab olishimiz mumkin, buning uchun esa aniq o'lchovli uslublardan foydalan-gan holda asosiy ko'rsatkichlarini aniklab olish lozim bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, garchand u insoniyat intellektual salohiyati va fidoyi mehnatining mahsuli bo'lsa-da, bugun uning ma'nan qashshoqlashuviga, milliy ma'naviyat emirilishining oldini olishga ojizlik qilyapti. Insoniyat o'zi xoxlamagan holda ana shu salbiy oqibatlar yuzaga kelishining yaratuvchisiga aylanmoqda.

Globallashuv jarayonining barcha sohalardagi ko'lami, salohiyatini dunyo va xalklar hayotini o'zgartirishdagi qudrati, kuchini o'tmishda xalkdar va mamlakatlar hayotida bo'lib o'tgan inqiloblar bilan tenglashtirish mumkin. Ayni paytda, u o'zining hali tarixda insoniyat erishmagan yutuklari, darajalari jihatdan har qan-day inqiloblardan ham yuksakdir. Ana shu jihatlari-ni hisobga olib, globallashuv jarayonini insoniyat va jamiyat taraqqiyotining yangi zamon inqilobi deyish mumkin.

«Inqilob» turli mazmun va maqomda qo'llaniladigan tushuncha hisoblanadi (uning siyosiy, harbiy, ij-timoiy va iqtisodiy mazmun-mohiyatlari mavjud) [4]. Xususan, u

jamiyatlarning biridan ikkinchisiga almashuvi omillaridan biri sifatida fan va texnika sohasida buyuk burilish yasashning ko‘rinishi va ijtimoiy hayotda sodir bo‘ladigan ulkan o‘zgarishlarning ko‘rsatkichi sifatida qo‘llanilib kelinmoqda. Biz bu erda mazkur tushunchani qo‘llashda globallashuvning inson hayotidan boshlab millat, mamlakatlar, siyosat, iqtisod, ma’naviyat va xalkdararo munosabatlarigacha bo‘lgan barcha sohalardagi keskin o‘zgarishlarni yuzaga keltirashganligini nazarda tutmoqdamiz. Zero, bugun uning ta’siridan chetda qoladigan sohaning o‘zi qolmaganligining guvohi bo‘lib turibmiz.

Globallashuv jarayonining inqilobiy moqiyati haqida fikr yuritganda, eng avvalo, «inqilob» tushunchasining ma’no-mazmuni haqida to‘xtalish lozim bo‘ladi. Chunki uning ma’no-mazmuni, mohiyati va nimalar ta’sirida yuzaga kelishini tushunib yetmasdan turib, globallashuv bilan uning qanday aloqasi borligini ham anglash qiyin bo‘ladi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Islom Karimov. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T.: O‘zbekiston, 1997. - B. 33-47.
2. Льюис Б. Ислам: что пошло не так? //Россия в глобальной политике. - Тошкент: - 2003. - № 1. - Б. 94-101; Abou Taleb Hassan (Ed.). Arab and Regional Politics //The Arab Strategic Report 2001-2002. - Cairo: Al-Ahram Center for Political and Strategic Studies, - 2001. - Б. 15-42. (Бундан кейин: Abou Taleb)
3. Islom Karimov. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T.: O‘zbekiston, 1997. - B. 139.
4. Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока. - М.: Восточная литература, 1981; Георгиев А.Г., Озолинг В.В. Нефтяные монархии Аравии. - М.: Издательство МГИМО, 1983. - 224 б.; Закария М.Г., Яковлев А.И. Нефтяные монархии Аравии на пороге XXI века. - М.: Наука, 1998. - 119 б.; Машин В.В., Яковлев А.И. Персидский залив в планах и политике Запада. - М.: Наука, 1985; Васильев А.М. Факелы Персидского залива. - М.: Политиздат, 1976. - 173 б.; Васильев А.М. Персидский залив в эпицентре бури. - М.: Наука, 1983. - 288 б.; Медведко Л.И. К востоку и западу от Суэца. - М.: Издательство МГУ, 1981; Новейшая история арабских стран Азии (отв.ред. В.В.Наумкин). - М.: Восточная литература, 1988.

ХАВФСИЗЛИК ТАДҚИҚОТЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

ТУРАЕВ Ботир Фатуллаевич

Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик билим юрти

Техник таъминот кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: XX асрнинг 60-70 йилларидан бошлаб, хавфсизликка оид қарашлар тизими турли халқаро ва минтақавий воқеа/ҳодисалар таъсирида кескин ўзгаришларга юз тутди. Хусусан, миллий иқтисодиётларнинг ўзаро боғлиқлигининг ўсиб бориши, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ҳамда инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг долзарб аҳамият касб этиши, илмий-техникавий тараққиётнинг давлатлараро муносабатларга таъсирининг кучайиши ва бошқларни келтириш мумкин. Ушбу мақолада хавфсизлик тадқиқотларининг ўзига хос жиҳатлари ва ҳозирги замон тенденциялари фикр билдирилган.

Калит сўзлар: халқаро воқеа, минтақавий воқеа, миллий иқтисодиёт, инсон ҳуқуқлари, илмий-техникавий тараққиёт, хавфсизлик тадқиқотлари.

Хавфсизлик тадқиқотларининг ўзига хос жиҳатлари ва ҳозирги замон тенденциялари таъсирида хавфсизлик фокуси, традиционалистлар фикрича, «юқори сиёсат», яъни ҳарбий соҳадан халқаро ҳаётнинг бошқа жабҳаларини, биринчи галда, иқтисодиёт ва атроф-муҳитни қамраб олувчи «қуйи сиёсат»га қараб ўзгаришини кузатиш мумкин. Хавфсизлик ҳодисаси чегарасининг ижобий кенгайиши мазмун жиҳатдан кенг – «хавфсизлик тадқиқотлари» тушунчасининг вужудга келишига туртки бўлди [1].

«Хавфсизлик тадқиқотлари» мазмуни ва тузилишига кўра «стратегик тадқиқотлар»дан тубдан фарқ қилади. «Хавфсизлик тадқиқотлари»да миллий хавфсизлик ва ҳарбий соҳа билан бир қаторда хавфсизликнинг бошқа даражалари – минтақавий, халқаро, глобал ҳамда соҳалари – иқтисодий, экологик, ижтимоий, гуманитар ва бошқалар илмий билишнинг муҳим объектлари сифатида тан олинди.

Унинг доирасида субъектлар/акторлар сон ва сифат жиҳатидан ўзгарди ва халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар, трансмиллий акторлар, жамоат ташкилотлари ва индивидлар ҳисобига кенгайди [2].

Боз устига, хавфсизликнинг куч ва воситалари кенгайди. Қуролли кучлар билан бир қаторда халқаро ташкилотлар, молиявий институтлар, оммавий ахборот воситалари, инвестиция киритиш ва бошқлар хавфсизликни таъминлашнинг муҳим инструментлари сифатида эътироф этила бошланди. Шунинг учун ҳам хавфсизликка оид адабиётларда давлатнинг марказий ўрни ва миллий хавфсизлик ғоясининг устуворлиги адолатли танқидга учради. Сезиларли бурилиш минтақавий ва халқаро хавфсизлик томон амалга оширилди. «Инсон ўлчами» хавфсизлик тадқиқотларида сезиларли ўрин эгаллай бошлади.

Суверен *давлатлар хавфсизлигининг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсирда бўлиши* халқаро ҳаёт глобаллашувининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бугунги муракаб дунёда алоҳида олинган давлат, у қай даражада қудратли бўлмасин, ўз хавфсизлигини яқка ҳолда таъминлай олмаслиги тобора аён бўлиб бормоқда. Шунинг учун бугунги кунда хавфсизлик институтларининг ўзаро ҳамкорлиги ва интеграцияси, «умумий хавфсизлик»ни таъминлашда миллий стратегияларни мувофиқлаштириш муҳим ҳисобланади.

Ўтган давр мобайнида *халқаро ташкилотларнинг* аҳамияти сезиларли даражада ортди. Суверен давлатларнинг миллий манфаатларини амалга ошириш механизми сифатида тузилган мазкур институтлар тобора халқаро сиёсатда ўз «сўзи»га эга бўлган акторлар сифатида намоён бўлмоқда. Бугунги кунда хавфсизлик ва мудофаа соҳасида ҳамкорликнинг сиёсий-ҳуқуқий асосларини яратиш асосан халқаро ташкилотлар доирасида амалга оширилмоқда. Ҳозирда улар бевосита давлатларнинг ички ишлари деб ҳисоблаб келинган ваколатлар доирасига кириб бормоқда. (мисол учун, «гуманитар интервенция», инсон ҳуқуқлари, атроф-муҳитни химоя қилиш каби соҳаларни киритиш мумкин).

Минтақавий ёндашув ҳозирги замон хавфсизлик тадқиқотларининг муҳим жиҳатига айланди. Ички ва ташқи таҳдидлар ўртасидаги чегараларнинг ювилиб кетиши, трансчегаравий таҳдидларнинг пайдо бўлиши, янги мустақил давлатлар ҳамда улар муносабатларини мувофиқлаштирувчи кўп томонлама институтларнинг яратилишини *хавфсизликнинг минтақалашувини* кучайишига тўртки бўлган омиллар сифатида баҳолаш мумкин. Минтақавий ёндашувнинг энг муҳим шартини бўлиб, минтақа давлатларининг географик жиҳатдан яқинлиги ҳисобланади. Мўйаян бир географик маконда жойлашган давлатларнинг муаммо, таҳдид ва манфаатларининг умумийлиги ҳамда уларни ҳал этиш билан боғлиқ эҳтиёж минтақавий институтлар, норма ва қоидаларни яратилишини талаб этади. [3]

XX асрнинг иккинчи ярмида минтақавий ёндашув асосини ташкил этган қатор хавфсизлик концепциялари ишлаб чиқилди. Хусусан, «умумий хавфсизлик» («common security»), «хавфсизлик комплекси» («security complex»), «ҳамжамият хавфсизлиги» («security community») ва бошқалар. Мазкур концепцияларда минтақа ва минтақавий жараёнлар давлат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим омиллари сифатида белгиланди.

*Трансмиллий акторлар ва трансмиллий таҳдидлар*нинг пайдо бўлиши хавфсизлик концепцияси чегараларини кенгайтишига олиб келди.

Трансмиллий алоқалар:

- а) жисмоний объектлар, жумладан, шахслар;
- б) ахборот ва ғоялар;
- в) капитал ва бошқа моддий бойликлар ҳаракати натижасида юзага келади.

Замонавий давлатлараро муносабатларда трансмиллий компонентнинг кучайишида транспорт коммуникациялари ва технологияларининг ривожини ҳамда давлатлараро алоқаларнинг ўсиши муҳим аҳамият касб этди [4].

Трансмиллий акторлар – халқаро муносабатларда нисбатан янги ҳодиса бўлиб, ўз таркибига кенг доирадаги иштирокчиларни қамраб олади. Хусусан,

трансмиллий корпорациялар, халқаро ноҳукумат ташкилотлар, миллий-озодлик ҳаракатлари ва бошқ. Трансмиллий акторлар халқаро ҳаётнинг таркибий қисми бўлиб, давлатлараро амалиёт ривожининг табиий ва муқаррар натижаси сифатида кўрилади. Қатор трансмиллий акторлар, масалан, террористик ташкилотлар, қаршилик кўрсатиш ёки миллий-озодлик ҳаракатлари асосан икки мафкуравий тизимнинг ўзаро қарама-қаршилиги ҳамда мустамлака тизимининг емирилиши натижасида вужудга келди.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Бобокулов И.И. Миллий хавфсизлик тушунчасининг концептуал таҳлили // *Давлат ва бошқарув*. – Тошкент, 2013. - №2.
2. Бэттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность // *Полит.* – Москва, 2002. - №4. – С. 146-159.
3. Жўраев Т. Миллий давлатчилик: хавфсизлик ва барқарорлик (глобал контекст). – Т.: Akademiya, 2007.
4. Кашинская Л.Ф. Национальная безопасность и правовая система // *Общественное мнение. Права человека*. – Ташкент, 2003. – № 1. (21).

ХАВФСИЗЛИК ИЖТИМОЙ ҲОДИСА СИФАТИДА

ТУРСУНБЕКОВ Аброр Тўлқинович

Чирчиқ олий танк кўмондонлик муҳандислик билим юрти

Техник таъминот кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: «Хавфсизлик» тушунчаси алоҳида таъриф бериш, унинг том маъносини аниқ ифодалаш қийин бўлган термин (*шу сабаб инглиз тилидаги «slippery» and «elusive» сўзлари воситасида ифодаланиши беэиж эмас* - автор) сифатида баҳоланади [1].

Унинг мураккаб табиати, тадқиқотчиларнинг фикрича, «дунё ягона, бироқ воқеликлар турфа хил» [2] тезисига жо бўлади.

Калит сўзлар: Хавфсизлик, мураккаб табиат, хавфсизлик, шахс, инсон, давлат, жамият, сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, ахборот хавфсизлиги (соҳалари), миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизлик.

Ниҳоят мазкур тушунчанинг ҳаддан зиёд амалий аҳамият касб этиши ҳамда сиёсат (иқтисод)нинг маҳсули/ҳосиласи сифатида кўрилиши [3] унга нисбатан универсал, умумэътироф этилган таърифни ишлаб чиқишга тўсқинлик қилувчи омил сифатида келтирилади.

Мазкур ўринда хавфсизликнинг кўп ўлчамли эканлигини ёдда тутиш лозим. Гап шундаки, тадқиқотчи шахс/инсон, давлат, жамият хавфсизлиги (турлари), сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, ахборот хавфсизлиги (соҳалари), миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизлик (даражалари) тўғрисида сўз юритиши мумкин. Қайд қилиб ўтилган элементлар йиғиндиси бир бутун тизимни яратади. Шу билан бирга мазкур тизимнинг алоҳида олинган ҳар бир элементи, ўз навбатида, мустақил тизимни ва шу билан бирга мустақил тадқиқот предметини ташкил этади. Турли сиёсий мактаблар, қарашлар, мафкура ва сиёсий режимларнинг мавжудлиги эса тадқиқотчи вазифасини янада мураккаблаштиради.

Таъкидлаб ўтилганидек, ҳозирги замон хавфсизлик тадқиқотларида «этактик ёндашув», яъни хавфсизликни давлат манфаатлари нуқтаи-назаридан тушуниш ва таҳдидга тадқиқотнинг муҳим объекти сифатида қараш танқидга учрамоқда.

Хавфсизлик, аввало, ижтимоий ҳодисадир. Бу унинг туб моҳиятини, яъни кишилиқ жамиятини ўраб турган дунёга, мавжудлик шартлари ва хавфсизлик объектига муносабатнинг ўзгармас асосини фаолият ташкил этишини англатади. Ўз навбатида фаолият бирор-бир натижага эришишни якуний мақсад қилиб қўйган босқичма-босқич, изчил амалга оширилувчи жараённинг намоён бўлишидир. Бу маънода хавфсизлик муайян жараённинг якуний мақсади - хавфсизлик субъектлари фаолиятининг натижаси, маҳсули сифатида намоён бўлади.

Россиялик тадқиқотчи Г.В.Иващенко «Хавфсизлик тушунчаси ҳақида» [4] деб номланган мақоласида хавфсизлик моҳиятини таҳлил қилар экан, тизимли-фаолият ёндашувидан келиб чиқиб, унинг мазмунини қуйидаги тезисда ифодалайди: «фаолият ҳар қандай ижтимоий мавжудотнинг яшаб қолишини таъминловчи усул, ... ва унинг туб моҳиятини англатувчи омилдир. Ижтимоий ҳаётда фаолиятнинг у ёки бу жиҳатини намоён этмайдиган бирорта ҳам ҳодиса мавжуд эмас».

Хавфсизлик субъекти фаолиятининг мазмуни манфаатлар ташкил этади. Ҳаётий муҳим миллий манфаатлар – хавфсизлик объектлари - эҳтиёжлар билан бевосита алоқадорликдагина мавжуд бўлиши мумкин. Аниқроқ айтганда, ҳаётий муҳим миллий манфаатлар хавфсизлик субъектларининг эҳтиёжларидан келиб чиқиб, уларнинг шаклланишида/белгиланишида ўзига хос материя, «ижтимоий асос» бўлиб хизмат қилади. Ушбу ўринда **ўзини/ўзлигини сақлаб қолиш ва ривожланиш** – хавфсизлик субъекти эга бўлиши лозим бўлган энг муҳим эҳтиёжлар сифатида баҳоланади.

Эҳтиёжлар ўз табиатига кўра объектив, яъни уларнинг мавжудлиги доим ҳам субъектлар хоҳиш- иродасига боғлиқ эмас. Манфаат эса фаолият субъектлари томонидан ўзларининг объектив эҳтиёжларини англаб етиши натижасида шакллантирилади ва тегишли ҳужжатларда белгилаб қўйилади. Ҳаётий муҳим

миллий манфаатлар объектив эҳтиёжларни қондириш услуб ва воситаларини ўзида мужассам этган хавфсизлик борасидаги давлат сиёсатининг мазмун ва йўналишларини белгилаб беради. Хулоса ўрнида айтиш лозимки, хавфсизлик субъектлари томонидан объектив эҳтиёжларни аниқлаш ва уларни англаб етиш субъектларнинг мақсадга, яъни хавфсизликка эришишга қаратилган босқичма-босқич ҳаракатининг ибтидоси ҳисобланади.

Демак, хавфсизлик субъектлари фаолиятини объектив эҳтиёжларни қондириш ва субъектив манфаатларга эришиш билан боғлиқ жараён тарзида тавсифлаш мумкин. Субъектлар фаолиятининг самарадорлиги уларнинг манфаатларини амалга ошириш учун зарур бўлган муайян шарт-шароитларнинг мавжудлигига боғлиқ. Мазкур шароитлар субъектлар томонидан шакллантирилиб, ҳуқуқий, иқтисодий, молиявий ва бошқа кўринишларда бўлиши мумкин. Одатда, фаолият тизимида мазкур компонентнинг мавжуд бўлмаслиги, унда муайян бўшлиқни юзага келтиради. Шунинг учун ҳам уни бартараф этиш/бўшлиқни тўлдириш фаолиятнинг муҳим босқичи ва иштирокчиларнинг устувор вазифаси сифатида қаралади. Мазкур ўринда субъект хавфсизлиги, унинг фаолияти хавфсизлиги тадқиқотчилар томонидан «мавжуд бўлиш шарт-шароитларининг мажмуи» сифатида кўрилиб, хавфсизлик «субъект манфаатларининг ҳимояланганлик ҳолати эмас, балки субъект мавжудлигининг шарт-шароитлари» тарзида таърифланади.

П.Г.Белов (миллий) хавфсизликни «миллатнинг бугунги ва келажак авлоднинг асосий қадриятларига минимал риск билан мавжуд бўлиб, кўпайиш ва такомиллашиш учун зарур бўлган эҳтиёжларини қондириш қобилияти» сифатида таърифлайди. Бу ҳолатда асосий қадриятлар сифатида этногеоэотосистема атамаси билан ифодаланувчи учлик: «мамлакат ҳудуди-халқлар-уларнинг турмуш тарзи» сифатида белгиланади.

Муаллиф хавфсизлик субъектлари ва объектлари ҳақидаги анъанавий тасавурларни кескин танқид остига олади. Унинг фикрича, мавжуд (миллий) хавфсизлик субъектлари тизими – шахс, жамият ва давлат – «мавҳум ва мужмал, манфаатлар эса кескин равишда индивидуаллашган, ўта субъектив, ажратиш

мураккаб, ва одатда, бир-бирига қарама-қарши. Ва, аксинча, ўз таркибига халқлар, мамлакатлар, уларнинг ҳудудлари ва турмуш тарзини қамраб олган этногеоэотосистема аниқ ва уникалдир». Манфаатларнинг субъективлиги ва фавқулодда ўзгарувчанлиги сабабли уларни юридик амалиётда талаб этиладиган тарзда аниқ белгилаш мушкул вазифа. Шунинг учун, муаллифнинг таъкидлашича, хавфсизликнинг асосий объекти норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда акс этирилган «шахс, жамият ва давлат манфаатлари» эмас, балки ўз турмуш тарзи ва ҳудудига эга фуқаролар бўлиши керак. Бироқ мазкур ўринда эътироз сифатида айнан шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари (қонуний манфаатлари) давлатнинг асосий қонуни ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилганини таъкидлаб, аксинча «турмуш тарзи» тушунчасининг ҳуқуқий таърифини ишлаб чиқиш анчайин мураккаб эканлигини айтиб ўтиш лозим. Хавфсизлик субъектларига тегишли манфаатларнинг тегишли қонунчилик ҳужжатларида белгилаб қўйилиши, аввало, уларни таъминлашнинг ҳуқуқий шарт-шароитлари мавжудлигидан далолат берса, иккинчидан, хавфсизлик субъектлари фаолиятини енгиллаштиради.

Хавфсизлик категориялари қисқа, лўнда ва аниқ таърифга эга бўлиши лозим. Чунки улар норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилади ва хавфсизлик субъектлари фаолиятини белгилаб берувчи ҳамда улар амал қилиши лозим бўлган ҳуқуқий категорияларга айланади. Юридик амалиётдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, шахс, жамият ва давлат тушунчалари юридик аҳамиятга эга, кенг тан олинган ҳуқуқий категориялар ҳисобланади.

Айрим тадқиқотчилар томонидан хавфсизликнинг асосий субъекти сифатида қўрилаётган миллатга оид қарашлар анчайин мунозаралидир. Унинг хавфсизлик соҳасида бевосита ва амалий иштирокчи бўла олиши шубҳа остига олинади.

Биринчидан, бугунги кунда дунёдаги ҳар қандай давлат полиэтник бўлиб, муайян бир миллатни хавфсизлик тизимида алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ эмас. Шунинг учун ҳам миллий хавфсизлик тўғрисида сўз кетганида, муайян

бир давлатда истиқомат қилаётган миллати, тили ва динидан қатъий назар барча фуқаролар инобатга олинади.

Иккинчидан, хавфсизликни таъминлаш борасидаги бевосита амалиёт миллат ёки халқнинг мустақил элементлари индивидлар ҳамда ташкилий-ҳуқуқий шаклларга эга – давлат органлари, ноҳукумат/жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, ҳаракатлар, ижтимоий институтлар (мисол учун, маҳалла) ва бошқалар томонидан амалга оширилади.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Bill McSweeney. Security, Identity and Interests: a Sociology of International Relations. – Cambridge: CambridgeUniversity press, 1999, pp. 1, 13.
2. Critical Security Studies and World Politics / Ken Booth, ed. – London: Lynne Rienner Publishers, 2005, p. 2.
3. Critical Security Studies and World Politics / Ken Booth, ed. – London: Lynne Rienner Publishers, 2005.
4. Белов П. Кризис теории национальной безопасности
[//http://www.netda.ru/belka/texty/imper/imp-bel.htm](http://www.netda.ru/belka/texty/imper/imp-bel.htm).

“TEMUR TUZUKLARI” NING O‘ZBEK DAVLATCHILIGI TARIXIDAGI O‘RNI

YULDASHEV Jasurbek Maxamatovich

Chirchiq oliy tank qo‘mondonlik muhandislik bilim yurti

Texnik ta‘minot kafedrası sikl boshlig‘i

Annotatsiya: Amir Temur saltanati, o‘zbek xalqi uning davlatchiligi tarixida o‘zining markazlashgan, mutloqiy monarxiya, yakkahokimligiga asoslangan imperiya davlati sifatida alohida o‘rin tutadi. Ammo davlatshunoslik nuqtai nazaridan bu davlatni o‘rta asr g‘arbiy Yevropaning davlatlari kabi mutloq monarxiya shaklidagi davlat deyishimiz mumkinmi? Ma‘lumki, bu davlat Kengash, mashvarat, raiyat ahvolini hisobga oluvchi musulmon huquqi va qonun-qoidalariga tayangan davlati edi.

Kalit so‘zlar: Kengash, mashvarat, raiyat, mutloqiy monarxiya, “Imomat” va “Xalifalik”, saltanat, raiyat manfaatlari.

Mumtoz islom falsafasida musulmon davlati nazariyasi mukammal ishlab chiqilmagan. Unda “davlat” atamasidan ko‘ra: “Imomat” va “Xalifalik” atamalari ko‘p qo‘llaniladi. Sunniy fiqh ta‘limoti davlat boshlig‘ining o‘z hatti-harakatida musulmon huquqiy qoidalariga og‘ishmay amal qilishi, raiyat manfaatlari va – “umumiy foydasi”ni hisobga olishi, shuningdek muhim qarorlar qabul qilish chog‘ida, maslahat bilan ish ko‘rishini hamda uning vakolatlari ilohiy kuchga ega emasligini, xalifaning qonun chiqaruvchilik salohiyatining yo‘qligi faqat uning o‘zi mujohid bo‘lgandagina yangi huquqiy qoidalarni joriy etishi mumkinligi yillariga tayanib davlat boshlig‘ining hokimiyatini mutlaq hokimiyat emas, deb hisoblaydilar [1].

Misr olimi Sodiq Ibrohim Urg‘unning musulmon davlati borasidagi fikrlari ham aynan ana shu fikrlarga to‘g‘ri keladi, “Bir umrga davlat boshlig‘i lavozimini egallagan va Qur‘on oyatlari hamda Rasululloh (s.a.v.) sunnatlari bilan aloqador bo‘lgan va buyuk musulmon huquqi bilimdonlari ishlab chiqqan xulosalarga asoslangan podshoh mutlaq

monarxiyaga xos vakolatlarga ega bo‘lmagan» [2], - deb hisoblaydi u. Ammo Temur saltanati O‘rta Osiyodagi o‘ziga xos mutloqiy monarxiya edi. Chunki Amir Temurning davlat boshlig‘i sifatidagi o‘ziga xosligi shundan iborat bo‘lganki, u qonun chiqarish hokimiyatida ham ishtirok etgan. Bunga uning “Tuzuklar”i yaqqol misol bo‘la oladi. Ana shu fikrlarga, shuningdek, Temur tuzuklariga suyangan holda, xulosa qiladigan bo‘lsak, bu davlat o‘ziga xos tuzilish shakli bo‘yicha o‘rta asr imperiyasi (saltanati), boshqarish shakli bo‘yicha o‘ziga xos sharqona mutloqiy monarxiya edi.

Temur tuzuklarida qayd etilishicha, saltanat ishlarida eng birinchi galda to‘rt narsaga amal qilinishi lozim:

1. Kengash.
2. Mashvaratu maslahat.
3. Qatiy qaror, tadbirkorlik va hushyorlik.
4. Ehtiyotkorlik.

Davlatni shakllantirish borasida esa u yana muhim sanalgan to‘rt ustunga suyanib faoliyat yuritgan:

1. Islom va shariat qoidalari.
2. To‘ra va tuzuklar.
3. Xazina.
4. Raiyat va askar.

Sohibqiron Amir Temurning bunday qarorga, jiddiy to‘xtamga kelishi - davlat yuritishda mazkur tamoyil va ustunlarga suyanishi o‘z-o‘zidan yoki qaysidir bir siyosiy tizimlarga tayanish orqali emas, balki u ajdodlarning davlatchilik va qonunshunoslik borasidagi eng yaxshi an‘analarini zamonasining talablariga uyg‘unlashtirdi, ularni adolatli tamoyillar darajasiga ko‘tara oldi, chunonchi ushbu qarorga kelishgacha bo‘lgan davrda eng oliy an‘analardan tortib, hatto piri Zaynuddin Abubakr Toyobodiyning maslahatlarigacha puxta o‘rgandi, unga suyanib ish tutdi. Xususan, u “maktubda (piri Zayniddin

Toyibodiyning xati ko‘zda tutilayapti) yozilgan so‘zlar saltanat ishlarida men uchun eng to‘g‘ri yo‘lboshchi edi” [3], – deb yozgan edi. Shunga ko‘ra davlat ishlarining to‘qqiz ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilishini angladim” – deb yozadi Temur.

Mazkur fikrning aslida, bugungi kunda ham katta nufuzi bor. Zero, Yaqin Sharq, Afg‘oniston, Yugoslaviya, Gruziya, Osetiya mojarolarida, murosaga kelish, Temurbek tili bilan aytganda, kengash va mashvarat lozimki, mojarolarning qurol kuchi bilan tinchitaman, deganlar faqat qonli to‘qnashuvlar, ur-yiqitlar va xunrezlikni keltirib chiqaradilar.

Amir Temur, hatto shunday og‘ir vaziyatlarni, eng qiyin va murakkab holatlarda ham to‘qqiz marta kengashib, tadbir ishlatib, hal etish lozimligini ta‘kidlar ekan, bu nafaqat o‘z zamonasi, balki kelajakka ham adolatli xitobki, inson bor ekan, dunyo bor ekan, bu siyosiy qarashlar va odilona belgilangan qonunlar o‘z kuchi, salohiyati, nufuzini yo‘qotmaydi. “Donishlar demishlarkim, o‘z o‘rnida qilingan tadbir bilan sanoqsiz lashkar qilichi ojizlik qilgan har qanday mamlakat darvozasini ochib, behisob lashkarni yengib bo‘lur”.

Ko‘rinadiki, Amir Temur har qanday harbiy-siyosiy mojarolarni bir to‘g‘ri tadbir bilan jilovlash mumkinligini odillik ila olg‘a suradi. Shu bois ham u “tadbirkor va hushyor kishi ming-minglab layoqatsiz kimsalardan yaxshidir”, deydi. G‘alaba, muvaffaqiyat haqida esa yanada odilona fikr yuritib: “g‘olib bo‘lmoqlik tangrining madadi va bandasining tadbiri bilan” amalga oshishini bilardi. Ikki yuz qirq uch kishi bilan tadbir tuzib, kengashib, o‘n ikki ming otliq lashkarga qarshi jangga chiqib, Qarshi qal‘asini qo‘lga kiritganligini misol tariqasida keltiradi.

Amir Temur o‘zigacha bo‘lgan davrlardagi davlat boshqaruvi tartiblarini ham qunt bilan o‘rgangan desak hech ham mubolag‘a bo‘lmaydi. Jumladan, Abu Nasr Forobiy o‘zining “Fozil odamlar shahri” nomli asarida davlatni boshqarish borasida quyidagi fikrlarni keltiradi: Duch kelgan, har qanday odam shahar - davlatga rahbarlik qilolmaydi. Rahbar bo‘lishning avvalgi ikki sharti [4]:

1. Inson tabiatida rahbarlik qilish qobiliyati (ma‘naviy va aqliy etuklik) bo‘lishi zarur.

2. Bunday odam yuqori mavqei, insoniy fazilatlarini, qobiliyatlari bilan xalq orasida hurmat qozongan bo‘lishi zarur. Rahbarlik sohasida tajriba orttirish ham muhim.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Islomov Z.M. Davlat va huquq: umumnazariy masalalar (davlat nazariyasi). – Toshkent: Adolat, 2000, 162-163-b.
2. Социально-политические представление в исламе. – Москва, 1982. – С.52-53.
3. Temur tuzuklari. Toshkent,, 1996, 24-b.
4. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Yangi asr avlodi. 2016 y. 244-b.

DARSLARDA AKTDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Bekchanova Nilufar Rustamovna

Xorazm viloyati, Shovot tumani

45- umumta'lim maktabi matematika fani o'qituvchisi

Allaberganov Xushnudbek Alimboyevich

Xorazm viloyati, Shovot tumani

45- umumta'lim maktabi informatika fani o'qituvchisi

Ro'zimova Guli Olimboyevna

Xorazm viloyati, Shovot tumani

32- umumta'lim maktabi informatika fani o'qituvchisi

Xolliyeva Moxira

Xorazm viloyati, Shovot tumani

45- umumta'lim maktabiboshlang'ich sinf o'qituvchisi

Annotatsiya: maqolada maktablarda matematika darslarida AKTdan foydalanish natijalari o'quvchilar va o'qituvchilarning har tomonlama kamol topishi, o'quv jarayonini yuqori metodik darajada tashkil etish, ta'lim samaradorligi va sifatini oshirishi xususida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: AKT, matematika, ta'lim, texnik vositalar, modellashtirish, kompyuter vositalari.

Jamiyatda insonning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

Zamonaviy maktabda asosiy tarkib komponenti - bu tizimli amalga oshirish va faol foydalanish uchun shart-sharoitlar yaratish jarayoni sifatida axborotlashtirish bo'lib axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)dan ta'lim muassasasida foydalanish, bu o'quvchilarda mehnat bozorining yangi va zamonaviy talablariga mos keladigan ta'lim natijalariga erishishini ta'minlaydi.

Matematika darslarida AKT dan foydalanish uchun avvalo kompyuter dasturlari va ulardan foydalanish yo'llarini bilib olish zarur. Bu esa kompyuter dasturlari nafaqat

o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini shakllantirish, balki kompyuterni qo'llash orqali ularning ijodiy ko'nikmalarini rivojlanishiga ham yordam beradi.

Kompyuterli o'qitishning afzalliklari juda ko'p:

- o'quvchilarda ma'lum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaradi;
- mashq qilinadigan topshiriqlar soni oshadi;
- o'quvchilarning ishlash sur'ati jadallashadi; kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o'quvchi ta'lim sub'ektiga aylanadi;
- o'quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo'lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyati hosil bo'ladi;
- kommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda darsni uzoqdagi manbalar bilan ta'minlash imkoniyati hosil bo'ladi;
- kompyuter bilan muloqot didaktik o'yin xarakterini oladi va bu bilan o'quvchilarda o'quv faoliyatiga motivatsiya kuchayadi va hokazo.

Matematika fanlarini o'qitishga yangi texnik vositalar, shu jumladan, kompyuter va boshqa axborot texnologiyalarining jadal kirib kelayotgan hozirgi davrida fanlararo uzviylikni taminlash maqsadida informatika fani yutuqlaridan foydalanish dolzarb masalalardan biridir.

Kompyuter texnikalarini talim muassasalariga tatbiq etish, o'qitish jarayonini optimallashtirishga keng yo'l ochib beradi. Keyingi o'n yillikda matematika fanini o'qitishda kompyuterlardan foydalanish bir necha asosiy yo'nalishlarda olib borildi.

Bularga kompyuter yordamida bilimni baholash, turli tipdagi o'rgatuvchi dasturlarni ishlab chiqish va rivojlantirish, bilishga oid matematikaviy o'yinlarni ishlab chiqish va boshqalar kiradi.

Matematika o'qitishda kompyuterlarni qulayligini yana bir yo'nalishi ayrim o'quv holatlarini modellashtirishdir. Modellashtirilgan dasturlardan foydalanishning maqsadi, o'qitishning boshqa usullari qo'llanganda tasavvur qilish, ko'z oldiga keltirilishi qiyin bo'lgan materiallarni tushunarli bo'lishini taminlashdan iborat. Modellashtirish yordamida o'quvchilarga malumotlarni grafik rejimda kompyuter multimediasi ko'rinishida taqdim

qilish mumkin. Shu boisdan ular matematikani chuqur o'rganish va o'quv jarayonida sezilarli darajada mustaqillik namoyon etishga moyil bo'ladilar.

Ko'p holatlarda vujudga keladigan matematik muammoni tez va berilgan aniqlikda hal etish uchun professional matematikdan o'z kasbi bilan bir vaqtda ma'lum bir algoritmik til va dasturlashni bilishi talab qilinadi. Shu maqsadda XX asrning 90-yillarida matematiklar uchun ancha qulayliklarga ega bo'lgan matematik sistemalar yaratilgan. Bu maxsus sistemalar yordamida turli sonli va analitik matematik hisoblarni, oddiy arifmetik hisoblashlardan boshlab, to xususiy hosilali differensial tenglamalarni yechishdan tashqari grafiklarni yasashni ham amalga oshirish mumkin.

Hozirgi zamonda mehnat faoliyati o'quvchilar qoniqish bilan ishlatayotgan kompyuterlar, texnologiyalar, dasturlar va qurilmalar yordamida boshqariladi;

- AKT o'rganish va o'qitishning yangi imkoniyatlarini ochib beradi;
- AKT o'qituvchilarning kasbiy o'sishi uchun ularga o'z fanlari bo'yicha o'qitishning yangi usullarini kiritishga, yangi yondashuvlarni qo'llashga, g'oyalarni ro'yobga chiqarish va yangi ko'nikmalarni rivojlantirishga imkoniyat yaratadi.
- AKT o'z resurslaridan oqilona foydalanishga imkoniyat yaratadi;
- AKT o'quv jarayonini oqilona boshqarish va nazorat qilish orqali vaqtni hamda mablag'ni tejaydi. AKT darslarga tayyorgarlik jarayonini qisqartiradi va o'qish jarayonini o'quvchilar uchun qiziqarli hamda ko'ngilochar qiladi;
- AKT moslashuvchandir. AKT turli yoshdagi o'quvchilar, turli darajadagi o'qituvchilar uchun moslashtirilishi mumkin hamda ta'lim jarayonida o'qituvchilar va o'quvchilar uchun ko'makdir.

Xulosa qilib aytganda, darsda AKTdan foydalangan holda, o'qituvchi darsning AKT vositalari bilan ortiqcha yuklanishi ish vaqtining noratsional taqsimlanishiga, o'quvchilar faolligining pasayishiga va umuman o'rganish samaradorligiga olib kelishini yodda tutishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Malaxovskiy V. Tanish va notanish raqamlar. – Kalinigrad: 2014.
2. Buxarkina M., Mosiyeva V. Ta'lim tizimida yangi pedagogik va axborot texnologiyalari. – M., 2019.

MUHAMMAD YUSUF SHE'RLARIDA MILLIY RUH IFODASI

Buxoro viloyat Buxoro shahar
2-umumiy o`rta ta`lim
maktabi ona tili va adabiyot fani
o`qituvchisi Rahmatova
Gulchehra Valijonovna

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlarni Muhammad Yusuf shaxsiyatiga va ijodiga hurmat va ehtiromini oshirish, uning she'riyatiga qiziqtirish, fanga, adabiyotga, kitob o`qishga havas uyg`otish, yoshlarni vatanparvarlik, xalqparvarlik va milliy ruhda tarbiyalash masalasiga e`tibor qaratilgan. Qolaversa, shoir she'riyatining badiiy va tarbiyaviy xususiyatlarini ochib berish nazarda tutilgan.

Kalit so`z: yuz, ko`z, soch, samimiylik, ruhiyat, milliylik .

O`zbek adabiyoti she'riyatida misralarning ohangi va jozibasi bilan munosib o`ringa ega bo`lgan zabardast shoir Muhammad Yusuf ijodi hech kimni befarq qoldirmaydi, negaki, u o`ta samimiy, o`ta ta`sirchan, goh yig`latadigan, goh kuldiradigan, gohida esa o`ylatadigan she`rlari bilan butun she'riyat ixlosmandlari nafaqat adabiyotga dahldor shaxslar , balki oddiy xalq vakillarining ham qalbida chechak otib ulgurgan ijodkordir.

Ma`lumki, adabiyot yoki san`at asarlari jamiyat hayotini ifodalab, ma`lum bir estetik tarbiyaviy vazifani bajaradi, shu bilan birga keyingi avlodlar uchun ham ma`naviy boylik sifatida xizmat qiladi. Aytmoqchi bo`lganim, shoir ijodida yaratilgan she`rlar bugun xuddi ana shunday vazifani o`tamoqda. Shoirning she`rlarini o`qir ekanmiz, unda soddalik, samimiylik, tabiiylik va ayni paytda milliylikning ufurib turganiga guvoh bo`lamiz. Shuning uchun shoirning she`rlarida mavjud milliylik to`g`risida fikr-mulohaza yuritishni joiz deb bildim.

Siz bilasizki, adabiyot xalqning hayoti bilan chambarchas bog`liqdir. U xalqning o`ziga xos va mos urf-odatlarini, ruhiyatini, turmush va yashash tarzini yorqin aks ettiradi. Aynan shu xususiyatlarini aks ettirish adabiyotning milliyligini yuzaga chiqaradi. Xuddi shunday holatlar o`zbek adabiyotining buyuk namoyandalari Abdulla Qodiriy, Oybek, G`afur G`ulom, Abdulla Qahhor asarlarining asosini tashkil etadi. Muhammad Yusuf ham ulug` ajdodlarimizning izidan borib, mazkur an`anani davom ettirdi desam, mubolag`a bo`lmas. Shoirning misralariga e`tibor beraylik:

Bek yigit bir sening poyingda xorman,
Garchi diydoringa mushtoq-u zorman,
Men beun sevarman, men jim sevarman,
Qiyomatgacha shul sukutdadurman.

Sharq xalqlarida, xususan o`zbeklarda shunday bir fazilat borki, yevropa xalqlarida ko`p uchramaydi, u ham bo`lsa, hayo, ibo va andisha. Hech bir o`zbek qizi yoki yigiti o`z muhabbatini oshkor etmaydi, sevganining ko`zi yoki yuziga qaray olmaydi, u sevgisini pinhon tutadi. Asarning lirik qahramoni xuddi shu yo`ldan borib, yuzidagi va ko`nglidagi hayo, ibo pardasini saqlab qoladi. Shu o`rinda asarning nafaqat milliy ruhda

yo`g`rilganligi, balki, tarbiyaviy ahamiyati ham oshadi. Shoirning yurak qo`ri bilan yaralgan she`rlariga nigoh tashlar ekanmiz, nafaqat lirik qahramonning yuzida milliylik mavjud, balki ijodkorning yuzi xalqni milliy an`analarga sodiq qolishga undaydi:

Yurtim suluvlari, sizga yo`q taraf,
Qoshingizga o`sma yursa sirg`alib,
Uzun sochingizni o`rsangiz tarab,
Boqsa degan edim oy ham suqlanib.

Bugungi kunda o`zlarini “zamonaviy” deb hisoblaydiganlar oramizda ko`plab topiladi, ular yuzlarini go`zal ko`rsatishlari uchun qo`llaridan nima kelsa barchasini amalga oshiryaptilar. Yuz, qosh, ko`z, lablarga sun`iy kimyoviy pardozlarni ayamasdan surtyaptilar. Bu holat milliy, tabiiy pardoz ashyolarimiz hisoblangan –o`sma- surmalardan foydalanish kamayib borayotganini ko`rsatib turibdi.

Shoir Muhammad Yusuf ijodini mumtoz adabiyot bilan bog`lash joiz bo`lmasada, ammo bir narsani aytmoqchiman, zamonaviy adabiyot uning zamirida yuzaga keladi. Mumtoz adabiyotga yuz, soch, ko`z, qosh kabi timsollarning o`ziga yarasha vazifalari bor. “Yuz” timsoli ilohiy go`zallik manbasi ramzi hisoblanadi. “Soch” esa dunyo ramzi. “Ko`z” komil inson timsolidir. O`tkir qalam sohibi bu timsollar orqali to`g`ridan to`g`ri o`zbek qizlarining bor bo`yini namoyish etmoqchi bo`ladi. Ularning hayo bilan yuvilgan yuzlarida go`zallikning mavjudligini, ko`zlarida andishali nigoh borligini, qora va sumbul sochlarining jozibasini madh etadi. U yuz, ko`z, soch, qosh timsollari she`riyatda nafaqat badiiylikni oshirish, balki insonlardagi axloq, tarbiya, ma`naviyatni namoyon etuvchi vosita ekanligini ko`rsatib berdi.

Yuqoridagi she`rda qizlarga murojaat bo`lsa, «Do`ppi» she`rining quyidagi bandida yigitlarga qarata shunday deydi:

Do`ppi kiymay qo`ydi odamlar,
Na uyda va na ko`chada.

Shoir, hatto Chust, Andijon, Marg`ilon do`ppilarining kiyilmayotganidan, “Mirtemir, G`afur G`ulom kiygan doppelar tokchada qolib ketayotganidan” xavotirga tushadi. U “madaniyat gullagan damlar” ni, qizlarning qoshlariga “sirg`alib yurgan o`smalarni“, o`rilgan uzun sochlarni sog`inadi, ko`ngli esa ularni ko`rmoqni tusaydi, u o`zbek xalqining ko`rinishini, tashqi go`zalligini o`zbekona milliylikni saqlagan holda ko`rishni istaydi. Shuning uchun boshqa misralarida “o`sma o`pgan qoshmi bu zuluk, buncha poksiz, bunchalar suyuk” deydi shoir.

Milliylik shundaki, u bir xalqning ma`naviy dunyosi, o`y-xayollari, madaniyatini qamrab oladi. Biz mehmondo`st, to`y-hashamlarni sevadigan, topgan tutganini kelganlar oldiga sohadigan xalqmiz. To`ylarimizda shunday udum bor, uzatilayotgan qiz ota uyini tark etayotganida ko`z yosh to`kadi. Farzand ota-ona bag`rida o`sib voyaga yetadi, butun mehrini ota-onasi, opa-singil, aka-ukaga beradi, shuning uchun qizlarga oilasini tark etish og`ir bo`ladi. Shoir mazkur she`rida shunday yozadi:

Yomg`ir emas, bu xalqob
Kelinchak ko`z yoshidir.
Yig`lama yor, qiz bola

Palahmonning toshidir.

Ijodkor boshqa bir she'rida «O'zbeklarga ayb sanalar faqat kelin yig'lamasa to'yi kuni» degan mulohazalarni aytadi. Aynan shu o'rinlarda milliy ruh yaqqol ifoda etiladi.

Har bir millat o'zi yashayotgan joy va zamonda o'ziga xos tartibda amal qilib yashar ekan, u boshqa millat vakillaridan shunisi bilan farqlanadi. O'zbek xalqi ham boshqa millatlardan bir xislati bilan ajralib turadiki, u bolalarni sevadigan, ko'p bolali bo'lishni istaydigan, bir so'z bilan aytganda bolajon xalqdir. O'zbek xalqining azaldan bolajonligi, oilaparvarligi bilan ajralib turishini va milliy odob-axloq ruhida tarbiya topishi muhimligini birinchi prezidentimiz Islom Karimov ham ta'kidlab o'tgan edi. Bu haqda shoir shunday deydi:

Suyungandan onalar ko'zida yosh,
O'talar yuzida porlar quyosh.
Nabiralar to'ladi hovlilarda,
Bari bir xil qorasoch-u qoraqosh.

Mohir qalam sohibi o'zbekning hovlisida qorasoch va qoraqosh bolalarning javlon urib, beg'ubor qalb egalarining o'yin kulgusi to'ldirishini va kattalar ularni ko'ngliga qarashini xalq iborasi bilan aytganda “bola –poshsho”, unga itoat etish lozim deb hisoblaydigan xalqning ichki dunyosini ochib beradi va “o'zbekning ayollari, farzand uchun yaralgan” deya ularni madh etadi. Shu o'rinda yana bir narsani aytib o'tish joiz, o'zbekning bolalari shirin allalar-u jimjimador ranglar va turli bezaklar tushirilgan xilma xil yopinchiqlar bilan bezatilgan beshiklarda voyaga yetadi. Shoir yozadi:

Nonushta qiladi erkak va ayol,
Yog'och beshik o'rtalarida.

Ma'lumki, hatto beshik bilan bog'liq qancha marosimlar mavjud. Chaqaloqni ilk marotaba beshikka solish marosimi deysizmi, beshik to'ylari deysizmi bularning barchasi milliy urf-odatlar bilan bog'liq jarayonlardir. Ziyrak, kuzatuvchan shoirning deyarli barcha she'rlarida yozilishida ham, lirik qahramonlar holatida ham, ularning tashqi va ichki olamida ham milliy ruh ifodasi ko'zga tashlanadi. Zero, shoirning qalbi milliy tuyg'uga, o'z xalqi va yurtiga bo'lgan faxr hissiga va samimiylikka limmo-limdir. Shoir ijodiga nazar tashlar ekanmiz, bir narsaning yaqqol namoyon bo'layotganiga guvoh bo'lamiz, bu samimiylkdir, ya'ni bu xususiyat ijodkorning o'zida ham, lirik qahramonlarida ham yetarli darajada. Har bir she'rida so'zlar o'ta soddadek ko'rinadi, ammo ana shu soddalik insonni his-tuyg'ulariga ta'sir etmasdan qo'ymaydi. Chunki biz sodda deb o'ylayotgan so'zlar shoirning o'ta samimiy, chin yurakdan chiqayotgan dard-u hasrati, orzu-armonlari, sevgi-muhabbatidir. Biz buning isbotini yuqoridagi she'rlar asosida ko'rib chiqdik.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev shunday deydi: “Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin”. Ya'ni yurtboshimiz inson kim ekanligini, qanday ulug' zotlarning avlodi ekanligini esidan chiqarmasligini va bu so'zlar ularning qalbida hamisha aks-sado berib turishi lozimligini ta'kidlaydi. Demak, har bir xatti-harakatimizda o'zbekona ruh sezilib turmog'i kerak. Buyuk munaqqid Ozod Sharafiddinov ta'biri bilan aytganda, “Kamdan kam tug'iladigan iste'dod egasi” bo'lgan Muhammad Yusuf o'z she'rlarini xuddi ana shu ruh bilan sug'ordi.

Shoirning umri qisqa, biroq abadiy yashaydigan xalqona she'rlari insonlarga milliy o`zlikni anglash hissini, faxr va g`ururlanish xislatlarini shakllantirishga xizmat qiladi, har bir nafasimizda «men o`zbekman» degan muqaddas tuyg`uni muhrlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.Yusuf “Saylanma” Toshkent- 2012
- 2.M.Yusuf “Ulug`imsan , vatanim” Toshkent 2004
- 3.I.Karimov “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch” Toshkent 2008
- 4.Sh.Mirziyoyev “Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz” Toshkent 2017
- 5.”Shavkat Miziyoyev” ning hikmatlari sahifasi. <https://www.mana.uz>
6. A.O`rinboyev “Ma’naviyat – millatning kuch-qudrati” Toshkent 2006

JAMILA ERGASHEVA ASARLARIDA INSONIYLIK VA MEHR-MUHABBAT TARANNUMI

**Xorazm viloyati Xonqa tumanidagi 19-son maktabi ona tili va adabiyot o'qituvchisi
Rajabboyeva Lobar**

Annotatsiya: Ushbu tezisda surxonlik adiba J.Ergashevaning qissa va hikoyalaridagi samimiy tuyg'ular bo'lgan insoniylik va mehr-muhabbat tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: tanqid, obraz, mavzu, uslub, ijodkor.

Ijodkorning "Izhor" (1990), "Intiqom" (1993), "Tanazzul" (1996), "Ayol jodusi" (2003), "Zulfizar" (2011), "Qir ustidagi ayol", "Shom shafag'i jilvalari" kabi kitoblari chop etilgan. Jamila Ergasheva nomi respublikamiz ijodkorlariga begona emas. O'z asarlari bilan allaqachon kitobxonlarini topgan ijodkordir. Jamila Ergasheva asarlarini o'qir ekanmiz "janub" taftining issiq havosini his qilamiz. Har bir qahramoni surxoncha o'ylaydi, surxoncha yashaydi, surxoncha samimiyligni namoyon qiladi. Ijod joy tanlamasligi, muhit tanlamasligini butun umr Surxonda ijod qilib o'tgan, o'zidan o'qishli, o'ylashli asarlar qoldirgan Jamila Ergasheva ijodida ko'rinadi.

"Zulfizar" qissasi bilan ko'pchilik adabiyotshunoslar e'tiboriga, tanqidiga, tahliliga tushgan ijodkor asari mavzusi ko'lami juda keng. Bir qarashda maishiy, kichik ikir-chikirlarday tuyulgan mavzular, kundalik hayotimizdagi gap-so'zlar aslida hayotimizni tamoman o'zgarishiga sababchi bo'lib qolishi mumkinligi adiba bu asarida yorqin ko'rsatib bergan.

"Boybicha" hikoyasidami, "Gap"dami yoki "Uchrashuv"dami - barchasida inson hamda insoniylik ulug' darajaga ko'tariladi. 2011-yilda "Sharq yulduzi", "Yoshlik" jurnallarida hamda kitob shaklida nashr etilgan qissalarga nazar tashlasak, boshqa asarlar qatori an'anaviy mavzu va usulda yaratilgan J. Ergashevaning "Zulfizar" qissasida anglangan va anglanmagan o'zlik, ayol uchun baxt va baxtsizlikning ayri-ayri ma'nolari qahramonlar ruhiyati va kechinmalari tasvirida akslangan.

J. Ergashevaning “Zulfizar” qissasida ayolning hayotida oila, farzand tarbiyasi nechogʻliq muhim ahamiyatga ega ekanligi, uning millat, xalq oldidagi qarzidorlik maʼsuliyatining umumlashmasi Zulfizar obrazida mujassamlangan. Muallif Zulfizar obrazining xarakterli jihatlariga davr fojiasi nuqtai nazaridan yondashadi. Zulfizar juda aqlli, ilmi, ichi butun ayol. Afsuski, davr, muhit uning kuchini, aqlini oʻzga yoʻlda sarflashga mahkum etadi. U soxta gʻoyaga aldanadi, umrini, borini, eʼtiqodini “qurbonlik” qiladi, xiyonat koʻradi, ammo hech bir oʻrinda ayollik shaʼnini, nomusini sotmaydi, axloq qoidalaridan chetga chiqmaydi. Orini unutgan, sevgisidan indamay voz kechgan jurʼatsiz oshiq, juhudga tekkanda ham singlisiga ogʻiz ocha olmagan aka, landavur er – hammasi bir boʻlib Zulfizarning fojiasini yanayam kuchaytiradi. Taniqli adib Shukur Xolmirzayev Jamila Ergashevaning “Ayol jodusi” toʻplamiga soʻzboshi yoza turib shunday degan edi: “uning uchun ASAR YOZISH - amal edi. Ana uni chindan ham “avvalo, oʻzi uchun, OʻZINI QANOATLANTIRISH uchun yozib kelayotir” deyish mumkin...

Jamila Ergasheva ijodida ayollar obraziga alohida urgʻu beriladi. Uning “Qaytish azobi”, “Boybichcha”, “Oʻlim”, “Devor”, “Uchrashuv”, “Dard” hikoyalarida ijodining oʻziga xos xususiyatlarini koʻrish mumkin. Ijodkor hikoyalari qahramoni oddiy odamlar. Voqealar ham aksariyat hollarda qishloq hayoti bilan bogʻliq ravishda yuz beradi. Lekin muallif bir qarashda oddiy boʻlib tuyulgan qahramonlar misolida umrning murakkab sinovlariga qarshi chiqqan chigal taqdirli insonlar hayotini koʻrasatib beradi.

“Dard” hikoyasi boshqa hikoyalardan mavzu va uslub jihatidan ajralib turadi. Unda insoniylik burchi, bir insonning baxti uchun oʻzgasidan fidoyilik va goʻzal oqibat talab qilinadi. Bosh qahramonlardan biri ona oʻzidan keyin shu masʼuliyatni oluvchi kelin istaydi. Ammo har kim ham bunga rozi boʻlmaydi, chunki oʻgʻil “baʼzan katta koʻchalarda ham qoʻshiq aytib yuraveradi, bir xayolga berilsa, manglayida turgan qirq yillik qadrdonini ham tanimaydi, baʼzan yetti yot begonaga yetti bukilib salom berib, hol-ahvol soʻrab qoladi”... Odamlar nazdida devona koʻrinadigan bu qahramonning oʻz dunyosi, halol yashash tarzi bor. Ona yolchiyman deb kelin qilgani Oymomo (Oygul) ota-onasiz, oʻzi turtunib, yaxshilik koʻrmay oʻsgani uchunmi, juftiga ham yaxshilik koʻrsatishni bilmaydi. Uyiga qaytib ketadi,

Sulton kampir bosh urganda ham qaytmaydi. Kenja esa ishqi tushgan Oymomosi qaytib kelmaganidan haqiqiy devonaga aylanadi: “har kuni, qishin-yozin, ertadan kechgacha soch-soqollari o‘siq yigit tentirab yuradigan yo‘lga kelganda mashinalar tezlikni biroz pasaytiradi. Uni taniganlar esa tavba qilishadi... muhabbat og‘ir dard ekan”... Hikoyada Sulton kampir va Oygul obrazlari o‘zaro qarama-qarshi qo‘yiladi. To‘ydan so‘ng, onaning vazifasini olishi kerak bo‘lgan qahramon, kutilmaganda bundan voz kechadi. Hikoya badiiyatini boyitgan omillardan biri, muallifning ana shu kontrastdan ustalik bilan foydalanganidir. Sulton kampir obrazi mehribon, qat‘iyatli, hayotda kurashuvchan obrazlardan, nomiga monand sulton. Muallifning “Dard”, “Boybichcha” hikoyalarida ona obrazi bir-biriga xarakter jihatidan yaqin tursa, “Uchrashuv” hikoyasi, “Zufizar” qissasidagi ona obrazlari farqli va o‘zgarishga uchragan qahramonlardandir.

Asarlarda yechimning kitobxonga havola etilishi o‘quvchilarni personajlar taqdirini o‘ylashga, qahramon dardi bilan yashashga, ularni ko‘proq his qilishga sabab bo‘ladi. Ana shunday hikoyalardan biri "Qaytish azobi" hikoyasidir. Oilada erkak va ayolning o‘rni, vazifalari haqida mushohada qilishga undaydigan bu hikoya bosh qahramoni Gulandom. U beburd erini, bolalarini boqish uchun fahsh ko‘chasiga majburan kirgan ayollardan. Turmush o‘rtog‘i esa ayolning topgan harom pullariga kun ko‘rishdan uyalmaydigan, orsiz va hamiyatsiz erkak. Gulandom qing‘ir yo‘lga kirgan bo‘lsa-da ruhiyatida o‘zidan norozi, oila boqaman deb shu yo‘lga kirgani uchun qalban o‘zini aybdor his qiladi. Gulandom taqdiri uchun kurashgan, o‘zining jirkanch hayotidan nafratlanib uni yangidan boshlashga kuch topolgan ayoldir: “Tomirlarida gupirgan qon miyasiga tepdi: «Iye, bu so ‘tak o‘ziga nega buncha erk beradi? Agar osmon uning mulki bo‘lsa, boshi ustidan yig‘ishtirib olsa-olsin, ammo uni bu taxlit xo‘rlamasin!”

Ko‘ngliga kelganlarni aytish uchun lab juftlab, qarshisida uni ayblab turgan beshafqat odamning ko‘zlarida unga nihoyatda aziz bo‘lgan bir mehrni ko‘rib qoldi: qing‘ir yo‘ldan qaytara olmagan bolasini urib qo‘ygan darg‘azab onaning ko‘zlaridagina bo‘ladigan azob, alam qorishiq jonsarak bir mehrni. Uning ko‘zlariga yosh qalqdi. Erining shapaloq tushirgan qo‘llarini olib, labiga bosdi: — Rahmat sizga!"

Jamila Ergasheva "Qaytish azobi"da millat hayotida yuz berayotgan fojialarni ayol obrazi orqali tasvirlaydi. Sharq xalqlarida qadim-qadimdan e'tirof etilgan oilaning muqaddasligi, erlik, ayollik mas'uliyatiga beparvolik bilan qarovchi insonlar fojiasini ko'rsatib beradi. Adiba hikoyasida ayolni qing'ir yo'lda bo'lsa ham unga "e'tiroz" bildirmaslikni sevgi deb qabul qilish erkaklik emas, aksincha, uning qo'lidan tutib uni o'zligiga, to'g'ri yo'lga va pok kelajakka birga hamrohlik qiluvchi erkak haqiqiy erkakdir, degan xulosani beradi.

"Boybichcha" hikoyasi bosh qahramoni Gulnor kampir nafaqat Surxon onasi balki, o'zbek onalarining umumlashma obrazidir. Hikoyada milliy turmush-tarzimizdagi "yozilmagan" an'analar tasvirlanadi. O'zbek xonadonlarida aksariyat hollarda kenja o'g'ilga ota-onaning "chirog'ini yoquvchi", qariganda holiga yaraydigan farzand deb qaraladi va ota-onadan qolguvchi mulk unga meros qoldiriladi. Hikoya bosh qahramoni Gulnor kampir butun umr kenja farzandi dardi bilan o'tadi. O'g'lining yumshoqfe'lligi bir ko'nglini ko'tarsa, ishlari yurishmasligi bir ko'nglini cho'ktiradi. Kampir shu kamxarj o'g'ilga, uning bolalariga o'zgacha mehr qo'yadi. Biror tansiqroq narsa bo'lsa, kenjasi Sodiqqa ilinadi. Katta o'g'illarini uzoq yurtlarda o'qitganda kenjasi kuniga yaraginini eslaydi. Akalarining hozirgi yaxshi sharoitlarda yashayotganiga Sodiqni ham sababchi qiladi, ammo u kunlarni kampir va kenjasidan boshqa hech kim eslamaydi. Gulnor kampir qolgan o'g'illarining Sodiqqa yordam berishi, uning ham oyoqqa turib olishidan umid qiladi. Ammo o'g'illari beburd va ukasiga bemehr chiqadi. Kampir kenjasiga jabr bo'lmasin deb, boshqa o'g'illaridikida ham yashaydi, biroq ularnikida sig'inda bo'lishdan charchaydi. Besh o'g'illi boybichcha o'g'illarini bir-biriga mehr-oqibatli qildirolmay dunyodan armon bilan o'tadi.

Shuncha o'g'il tug'ib bir qiz tug'maganidan afsuslanib o'tadi: "Bir ota-ona o'n o'g'ilni boqadi, o'n o'g'il bir ota-onani boqolmaydi deganlari shumikin? Essiz, besh o'g'il tuqqan, besh o'g'ilni o'qitgan boybichcha-ya, "Ko'nglingizda nima gap bor?" degan mehrga yo'g'rilgan savolni eshitmaganiga necha-necha yillar bo'lib ketdi-ya. Esiz, alloh undan bir qiz farzandni ayagan ekan-a. O'g'illar ham o'z kuniga o'lmasin, qiz ich ko'ylak bo'lardi-da. Ay, dunyo-ya!.. "

Jamila Ergasheva asarlarida ayolning taqdiri, iztiroblari, dardlari asosiy o'rinda samimiylilik, tabiiylik bilan tasvirlanadi. Bu hikoyalarda ijodkor ayolni ona, rafiqa va opa timsolida tasvirlaydi. To'g'ri, ba'zi asarlarini kamchiliklardan holi deb ayolmaymiz, ammo ijodkorning Alloh yuqtirgan iste'dodi o'z uslubi, o'z mavzusi, o'z yo'li borligi bilan Surxon adabiyotiga o'z hissasini qo'sholgan ijodkordir.

AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH – DAVR TALABI

Abdullayeva Dilnoza Ro‘zmatovna
Rajabova Nazokat Egamberganovna
Xorazm viloyati, Shovot tumani
45- umumta'lim maktabi o'qituvchilari
Axmedova Zilola Davlatovna
45-umumta'lim maktabi o'qituvchisi

Annotatsiya: Axborot kommunikatsiya texnologiyalari o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish bilan bir qatorda, ulardan ta'lim sohasida qanchalik samarali foydalana olsak, mediata'lim shunchalik takomillashadi, albatta. Bu esa o'z o'rnida pedagogning kasbiy kompetentligini oshiradi.

Kalit so'zlar: multiplikatsiya, informatsion texnologiya, innovatsion, kommunikatsiya, axborot vositalari, adabiyotlar fondi, elektron kutubxona, multimedia, vosita.

Axborot asrida fan-texnika taraqqiyoti naqadar yuksak bosqichga chiqdi. Shunga monand barcha sohalar jadal rivojlanmoqda. Bugun biror soha faoliyatini axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur etish qiyin. Jumladan, yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishda ham u muhim omillardan biriga aylanmoqda. Elektron aloqa vositalari, internet, aynan ommaviy axborot vositalarining misli ko'rilmagan sur'atlar bilan rivojlanishiga zamin yaratmoqda. Gazetalar, jurnallar, radio, televidenie, axborot agentliklari, internet son jihatdan beqiyos o'sdi, sifat jihatdan sezilarli o'zgarishlar yuz bermoqda. Kompyuter, faks, uyali telefon, parabolik antenna, elektron pochta kabi texnik mo'jizalar ommaviy axborot vositalari rivojiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Mamlakatimizda zamon talabiga mos yuksak intellektual salohiyatli, zamonaviy bilim va malakaga ega, ma'naviy immuniteti kuchli, yangicha dunyoqarash va mustaqil fikrli mutaxassislar tayyorlash uchun beqiyos imkoniyatlar yaratilmoqda.

Ta'lim jarayonida masofali, ya'ni internet, televidenie, radio, kino, video, telefon va boshqa aloqa vositalari o'z samarasini ko'rsatmoqda. Mutaxassislar fikricha, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari o'quvchilarni diqqatini jamlashga, qiziqtirishga, mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini yanada rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga o'rgatadi. Ta'lim jarayonida elektron darsliklar qanchalik mukammal bo'lsa, u yosh avlodning dunyoqarashi, intellektual salohiyati shunchalik rivojlanishiga xizmat qiladi. Demak, bugun elektron multimedia sirlarini nazariy jihatdan puxta o'rganib, amaliyotda yetarli darajada qo'llash maqsadga muvofiqdir. Axborot kommunikatsiyaning globallashuvi sharoitida ta'lim jarayonida o'ziga xos talablar paydo bo'lmoqda. Bu talablar bevosita elektron ta'lim bilan chambarchas bog'liqdir.

Elektron ta'lim barcha ta'lim sohasini sifat jihatdan yanada yuqoriroq pag'ona ko'tarishga, axborot madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Ya'ni, o'quvchiga o'quv jarayonida nazariy bilim berish bilan materiallarni yuqori darajadagi zamoniviy texnika

vositasida namoyish etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu yangilik va ta'bir joiz bo'lsa, ilg'or usul O'quvchilarda qiziqish uyg'otadi. Ular dars jarayonida o'sha mavzularni puxta o'zlashtirishlariga xizmat qiladi.

Dars jarayonida a'yon bo'lishicha, elektron ta'lim o'qitishning mazmuni, usullari va tashkiliy shakllarini sifat jihatdan o'zgartirmoqda. Bu o'quvchilarning individual qobiliyatlarini, ularning shaxs xususiyatlarini rivojlantirishga, ilmiy dunyoqarashiniva tafakkurini boyitishga, bilimlarini oshirishga yordam bermoqda.

Zamonaviy axborot texnologiyalari o'quvchilarni qiziqtirishga, faolligini oshirish va hayratlantirishga imkoniyati cheksizdir.

Bu borada axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalari hisoblanmish – elektron multimediali ta'lim jarayonida foydalanishning istiqbolli yo'nalishlaridan keng foydalanish yo'lga qo'yilmoqda:

Multimedia - (ko'p axborotli) elementlari, ya'ni ma'lumot ikki-uch o'lchamli grafik ko'rinishda, ovoqli, video, animatsiya va qisman verbal (matn) shaklda ifodalangan darslik, (elektron darslikning III toifasi) hisoblanadi. Multimedia, animatsiya va videoroliklar, virtual laboratoriya ishlari va fizik jarayonlarni modellashtirish imkoniyati – elektron darsliklarning xarakterli xususiyatlaridan eng muhimlari bo'lib, ularda harakatning mavjudligidir. Harakat (animatsiya) esa multimedia, multiplikatsiya usullaridan foydalanib amalga oshiriladi. Ko'z bilan ko'rib bo'lmaydigan jarayonlarni, masalan, fizikadan ichki yonuv dvigateli tsilindridagi porshening harakati, elektr sxemalarini yig'ish jarayoni, kimyoviy moddani boshqa moddalar bilan reaksiyaga kirishish jarayonida molekularning dinamikasini kuzatish, informatikada blok sxemalari yordamida yaratilayotgan dastur orqali har bir buyruqni animatsiya ko'rinishda tasvirlash imkoniyati, astronomiyadan kunning tunga aylanishi yoki chizmachilikdan proektsiyalash usullari, kesim va qirqimlar, tasvirlarni almashtirishga oid mavzularni ko'rish imkoniyatlari elektron darslikning kuchli pedagogik vositasi sifatida foydalanish imkoniyatini beradi.

Multiplikatsiya – bu harakatni sekin-asta ayrim-ayrim qismlarga ajratib, kerak bo'lsa kadri to'xtatib hodisa va jarayonlar namoyish qilinadigan uslub bo'lib, uning afzallik tomoni shundaki, biror jarayonning mohiyatini so'z bilan ifoda etib bo'lmaydigan hollarda, ya'ni abstrakt tushunchalarni o'quvchilar tomonidan osonroq tushunib olishlari bilan izohlanadi.

O'quv axborotlarni izlab topish erkinligi bilan (matnni o'qish, uning ustida ishlash, axborotlarning boshqa manbalariga chiqishi va h.k.) elektron darslik an'anaviy darsliklardan farq qiladi. Shu boisdan elektron darslikning yuqorida ko'rsatib o'tilgan xususiyatlariga qarab unga ta'limning interfaol vositasi sifatida qaraladi.

Elektron multimedia an'anaviy darslikka qaraganda o'quv materiallarini namoyish qilish uchun keng imkoniyatlar yaratilgan. Elektron multimediali ta'lim tinglovchilarning ko'proq mustaqil ishlashlari uchun mo'ljallangan didaktik funksiyalarni bajarish bilan bir qatorda, o'quv jarayoniga qo'yilgan barcha talablarga javob beradi.

Elektron ta'limning bosh maqsadi – asosiy qonunlarni tushunishga yordam beradi, oddiy yo'nalishlardagi media axborot tilini o'rganish, o'quvchining badiiy o'sishi,

rivojlanishiga hissa qo`shish, gegamatnlarni qabul qilish, o`rganish va malakali tahlil etish ko`nikmasini shakllantirishdan iborat. Axborot sohasidagi globallashtirish yangicha dunyoqarash shakllanishiga zamin yaratmoqda. Zamonaviy bilimlar takomillashgan sari axborotlardan to`g`ri va samarali foydalanish muammosi paydo bo`lmoqda. Hozirgi kunda axborotlarning mazmunini ham, ularni ommaviy axborot tarmoqlari orqali tarqatish usullari va yo`llarini ham nazorat qilishning deyarli imkoni qolmayapti. Demak, bu masalada qandaydir chalkashliklarga, xatoliklarga yo`l qo`ymaslik uchun mukammal tizim zarur bo`ladi. Bu tizim – o`sha axborot tarqatuvchi hamda uning iste`molchisi qay darajada bilimli, saviyasi yuksak va ularning bir-birlarini to`g`ri anglashi bilan bog`liq bo`ladi. endilikda ayrim mutaxassislar o`quvchi ongida axborotni to`g`ri shakllantirish, ta`bir joiz bo`lsa, uni tizimli ravishda tartibga solish yo`llari izlamoqdalar. Dunyodagi rivojlangan mamlakatlar ta`lim amaliyotida bu sohadagi izlanishlar o`tgan asrning 70-yillarida boshlangan. Bu pedagogika fanida o`ziga xos yo`nalish – media ta`lim paydo bo`lishiga zamin yaratgan.

Pedagog olimlar, mediata`lim – o`quvchilarga beriladigan dars, bilim, ma`lumotning tez, tushunarli va yodda qolarli bo`lishini ta`mirlovchi ta`lim usuli ekanini e`tirof etganlar. O`quvchi o`qituvchining og`zaki ma`ruzasidan ko`ra, ko`rgazmali vositalardan foydalanib tushuntirishidan ko`proq ta`sirlanar ekan. Ana shunda ular yetkazilayotgan mavzuni ko`proq yodida saqlab qoladi. O`quvchilarda bunday darslarga nisbatan qiziqish yuqori darajada bo`ladi. Demak, deyarli barcha fanlarni o`qitishda bunday ilg`or usuldan foydalanish foydadan xoli bo`lmaydi.

Media-ta`lim (ing. media education) — pedagogikadagi yo`nalish, ommaviy axborot vositalari (matbuot, televidenie, radio, kino, video va h.k.) qonuniyatni o`rganadi.

Media-ta`lim O`quvchilarga ta`lim berish jarayonida yangicha usullardan foydalanishni talab etadi. Innovatsion pedagogika – yangi pedagogik texnologiya hisoblanadi, u ommaviy axborot vositalari yordamida o`quvchilarni ijodiy fikrlashga, tarbiyalashga imkon beradi. Innovatsion pedagogika resurslariga internetdagi ma`lumotlar, televideniya, radio lavhalar, kino, video, audio materiallari kiradi.

Davrimiz taraqqiyotiga hamohang ravishda ilm xazinasini yanada boyib, yoshlarning intellektual salohiyati ortib bormoqda. Axborotlashtirish jarayonida chinakam axborot jamiyati vujudga kelganini izohlashga hojat qolmagan. Shunga yarasha texnologiyalar soni o`sib bormoqda. Bunda tasvir, ovoz va matn tom ma`noda uyg`unlashib, audiovizual madaniyati o`ziga xos ravishda takomillashib bormoqda. Endi undan ta`lim sohasida ham keng foydalanish davr taqozosiga aylandi. Ko`pchilik o`quvchilar gohida noan`anaviy usulda o`tiladigan darslarni qiziqish bilan tinglaydilar. Axborot texnologiyalari yordamida o`tiladigan darslar jarayonida ana shunday usullardan foydalanishga imkon yaratiladi. Bu ta`lim tizimini ham yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Ya`ni, globallashtirish davri hamda unga monand axborotlashgan jamiyatda yosh avlodni to`g`ri tarbiyalash, hayotga tayyorlash, turli axborotlarni qabul qilish, yaxshi va yomonni, oq bilan qorani farqlay olishga o`rganishdir

O`quv mashg`ulotining yagona manbai hisoblangan o`qituvchining roli o`zgaradi va u yangi qiyofa oladi bunda pedagog o`quv ma`lumotlarni uzatish uchun, o`quv materiallarni qaytadan aytib berish uchun ortiqcha vaqt sarf qilmaydi. Buning o`rniga ijodiy va boshqaruv masalalarni hal etishga vaqt topadi. Ammo doimiy izlanishda bo`ladi. O`ziga xos va mustaqil fikrga ega, original g`oyalar tashabbuskori. Bilim olish va ta`lim berishda axborotning zamonaviy kommunikatsiyalaridan keng foydalaniradi. Shu jumladan elektron ta`lim imkoniyatlarini qo`llaydi. Jahon ilm-fani yutuqlari haqida axborotga ega analitik tafakkurli shaxs hamdir.

Ta`kidlash joizki yangi shariotlarda o`qituvchining vazifasi haqiqatdan o`zgarishiga qaramasdan pedagog ikkinchi planga o`tib qolmaydi, baribir uning roli dars olib boruvchi rolida qoladi. Kompyuter bir olam funksiyalarini bajarish mumkin biroq o`qituvchi tomonidan barcha o`quv guruhini ham, aniq ta`lim oluvchini ham, ta`lim berish va tarbiyalashini boshqarish vazifasini saqlab qoladi. Ma`lumki pedagogning funktsiyasi o`rganilayotgan predmetga va konkret o`quv mashg`ulotini o`tkazish metodikasiga bog`liq.

So`nggi yillarda yangi axborot texnologiyalarining rivojlanishi va tarmoq aloqasidan foydalanishning ko`payishi bilan bilimlarni tarqatishda internet tizimi fundamental rol kasb etmoqda. Tarmoq orqali o`qitishga mo`ljallangan masofali o`qitish kurslari bugungi kunda keng tarqalmoqda, ular hozir oddiy o`quvchini o`qitishdan diplomli mutaxassisni tayyorlash darajasigacha qo`llanilmoqda. Zero, internet tizimi ta`lim jarayoniga juda katta ta`sir ko`rsata oladigan omil hisoblanmoqda. U o`rganish va tadqiqotlar olib borish uchun ulkan ma`lumotlar omboriga ega bo`lib, ta`lim oluvchi uchun turli mazmundagi ma`lumotlarni yetkazib berishi mumkin. Uning yordamida o`quvchilar bir-biri va o`qituvchilar bilan muloqot qilishlari hamda ma`lumotlardan hamkorlikda foydalanishlari mumkin. Shu o`rinda bir ijodkor sifatida aytishim joizki, axborot bazasini yaratishda eng muhimi ham, mas`uliyatli, ta`bir joiz bo`lsa, mushkul jihati ham shu: axborot yozishda savodli bo`lish!

Elektron o`quv materialini tayyorlash uchun multimediali vositalardan foydalaniladi. Multimediali vositalar deganda esa, bir vaqtning o`zida harakatlanadigan tasvir, videofil`m, animatsiyali grafik obrazlar, matn va tovushlar ustida amal bajarishga imkon beradigan interfaol vositalar tushuniladi. Multimediali o`quv materialini bosma material, tovushli, videoli va animatsion elementlarni o`zida mujassamlashtirgan o`quv materialidan iborat bo`lib, tabiiyki, bu atama kompyuter xotirasidagi yoki disklardagi ma`lumotlarga nisbatan ishlatiladi.

Har bir mashg`ulot o`rganilayotgan mavzu mazmunini oydinlashtirish bilan birgalikda o`quvchini yangi bilim va undagi ichki mantiqiy bog`lanishlar bilan tanishtiradi, fan bo`yicha olgan nazariy bilimlarini tizimlashtirib, mustahkamlaydi va o`z mazmunini hayot voqealari bilan bog`lab tushunishga qiziqtiradi.

O`quvchining bilim va malakalarni qanchalik darajada o`zlashtirishi o`quv materialini bayon qilishda foydalaniladigan ko`rgazma vositalarga ham bog`liq. Zero, Ya.A.Komenskiy ko`rgazmalilikni «o`qitishning oltin qoidasi» deb bejiz aytmagan.

Ko`rgazma vositalar o`qituvchi uchun o`quvchining bilish faoliyatini boshqarish quroli, o`quvchi uchun bilim manbai, tasavvur, tushuncha, qonuniyat va nazariyani o`zlashtirishga yordam beradigan vosita vazifasini bajaradi. O`quv jarayonida qo`llaniladigan pedagogik dasturiy vositalarga qo`yiladigan talablarga ko`ra bu tasvirlanadigan umumiy axborot hajmining 40-90 % igacha oshirilishi lozim.

Illyustratsiyadan foydalanish, ya'ni rasm, fotosurat va videotasvirlardan foydalanish kompyuterda obyektini o`rganish jarayonini jonlantirib, ta'limning boshqa usullaridan ustunligini ko`rsatadi. Pedagogik dasturiy vositaning namoyish qilish qismi o`quv materialining ma'lum qismlarini ko`rgazmali yetkazib berishga, yangi tushunchalarni tasvirlab tushuntirishga, kuzatish qiyin bo`lgan hodisa va jarayonlarni ko`rsatishga qaratilgan. Namoyish jarayonidagi teskari aloqa o`zlashtirishni osonlashtiradi va o`quvchilar faolligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, o`qituvchilarning o`rgatiladigan material mazmunini tanlashda axborot kommunikatsiya texnologiyalar mazmunidagi bilimlar bilan cheklanilmasligi lozim. Bugungi kunda mamlakatimizda ko`plab gazeta, jurnal, axborotnoma-byulleten, radio, televideniy, axborot agentliklari, internetda veb-saytlar faoliyat ko`rsatmoqda. Ulardan ta'lim sohasida qanchalik samarali foydalana olsak, mediata'lim shunchalik takomillashadi, albatta.

Adabiyotlar:

1. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2017.
2. Mavlonova R.A., Arabova M., Salohiddinova G'. Pedagogik texnologiya. –T: "Fan" nashriyoti. 2018 yil., 123 bet.

ХУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ САБАБЛАРИ ВА УЛАРНИНГ СОДИР ЭТИЛИШИГА ИМКОН БЕРГАН ШАРТ-ШАРОИТЛАР

Усманова Муборак Акмалджановна – Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети профессори, юридик фанлар доктори

Ахмедова Муқаддасхон Турсуновна – Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети профессори, юридик фанлар доктори

Аннотация. Мақолада ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари ва уларга имкон берувчи шарт-шароитларни аниқлаш, уларни бартараф қилиш ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва кенг жамоатчилик олдида турган долзарб муаммолар борасида сўз юритилган. Шунингдек, ҳуқуқбузарликларни содир этилиши сабаблари, аксарият ҳолларда ёшлар, тарбиясида бўшлиқ мавжуд вояга етмаганлар, иқтисодий қийинчиликни рўқач қилган аёллар, қолаверса, моддий таъминоти юқори бўлган оила фарзандлари эканини тасдиқловчи манбалар асосида ёритилган.

Калит сўзлар. Ҳуқуқбузар, ҳуқуқбузарликлар, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, жиноятларни олдини олиш, вояга етмаганлар, ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари, жамоат хавфсизлиги, жиноятчиликка қарши курашиш

Мамлакатимизда сўнгги йилларда вояга етмаганларни баркамол қилиб ўстиришга, улар томонидан ҳуқуқбузарликлар ва жиноятлар содир этилишининг олдини олишга, вояга етмаганларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашга, вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикасига маъсул органлар ва муассасаларнинг ўз зиммаларига юклатилган вазифаларини амалга оширишдаги масъулиятини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари ва уларга имкон берувчи шарт-шароитларни аниқлаш, уларни бартараф қилиш ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва кенг жамоатчилик олдида турган долзарб муаммолардан биридир.

Жамиятимизда ҳуқуқбузарлик ва жиноятчилик содир этилиши натижасида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қилинади. Бинобарин республикаимизда бу борада амалга оширилаётган кенг кўламдаги ишлар натижасида айрим вилоятларда ва ҳудудларда ижобий натижаларга эришилди. Лекин, бу ҳали-ҳамон уларга қарши курашишни мунтазам амалга оширишимизни талаб этади.

Дарҳақиқат, ҳуқуқбузарликларни содир этилиши сабаблари ўрганилганда, аксарият ҳолларда ёшлар, тарбиясида бўшлиқ мавжуд вояга етмаганлар, иқтисодий қийинчиликни рўқач қилган аёллар, қолаверса, моддий таъминоти юқори бўлган оила фарзандлари эканига амин бўламиз.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Қуролли Кучларнинг ташкилий тузилмаси бўйича амалга оширилган чоратadbирлар ҳақида сўз юритганда, Миллий гвардия ташкил этилганини алоҳида

*таъкидлаш лозим. Маълумки, бу махсус бўлинма фаолияти жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлаш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариш, аҳолини турли террорчилик хатарларидан, жиноий ва бошқа ноқонуний хатти-ҳаракатлардан ҳимоя қилишга қаратилган*²¹.

Азалдан, бизда оила муқаддас даргоҳ экани, унда вояга етаётган фарзандлар жамият ва давлат келажаги экани барчамизга маълум. Ўзбек халқи айниқса, доимо яхшиликка, эзгуликка ва йўғрилган инсоний фазилатлари билан бошқа халқлардан доимо фарқ қилиб келган.

Манбалардан маълум бўлишича, узоқ асрлардан буён инсониятнинг жамики мутафаккирлари жамиятда ҳуқуқбузарликларнинг сабабини ўрганиш ва тугатиш билан шуғулланиб келди. Ўрта Осиё ва қадимги Юнонистон фикр илми донишлари ҳар бир содир этилган жиноятни амалга оширган шахсга таъсир кўрсатувчи ижтимоий омилларни ўрганиб тушунтиришга ҳаракат қилишган.

Жумладан, Абу Наср ал-Фаробий ўзининг “Фозил одамлар шаҳри” асарида инсон боласи жиноятчи бўлиб туғилмаслиги, аксинча унда пайдо бўлувчи ҳуқуқни бузишга етакловчи мотивлар жамиятдаги салбий иллатлар натижасида юзага келишини таъкидлаб ўтган. Юнон файласуфи Эвклиднинг фикрича: “Ақлли қонунчи жиноят учун жазо тайинлашга мажбур бўлгандан кўра, жиноятни олдини олиш учун зарур чоралар кўради”²².

Ҳуқуқбузарлик сабабларини шакллантирувчи таъкид этилган шартлар рўйхати мукамал ва доимий эмас. Жамият ривожининг хусусиятларига қараб, у ёки бу даврда маълум шартлар ўзининг маъносини йўқотиши ёки бошқалари муҳим аҳамият касб этиши мумкин.

Ҳуқуқбузарлик бугунги кунда фуқароларнинг ҳаётига, соғлигига, мулкигагина таҳдид солиб қўймай, балки амалга оширилаётган демократик ислохатларнинг барқарорлигига ҳам маълум даражада путур этказди.

Зеро, Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги қонуни 3-моддасида, “Ҳуқуқбузарлик – содир этилганлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарлик назарда тутилган айбли ғайриҳуқуқий қилмиш”, -деб қўйилган.

Ҳуқуқбузарлик шахснинг фикрлаш тарзи эмас, балки унинг қилмиши, ҳуқуқ-атворидир. Бундай ҳуқуқ-атвор эса, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклида намоён бўлади. Ҳуқуқбузарнинг ижтимоий хавfli нияти фақат унинг ҳатти-ҳаракатида ўз ифодасини топади.

Немис файласуфи Гегель ўзининг “Ҳуқуқ фалсафаси” асарида кишилар эътиқодлари, ниятлари учун эмас, балки қилмишлари учун жавоб беришлари лозимлиги тўғрисида ғояни илгари сурган²³.

²¹ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Хавфсизлик Кенгашининг кенгайтирилган таркибдаги йиғилишда сўзлаган “Қуролли Кучларимиз – мамлакатимиз барқарорлиги ва тарққиётининг мустаҳкам қафолатидир” номли нутқи. 2018 йил 10 январь. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – Т.2. – В. 155-156.

²² Криминология. Дарслик. – Т.: Академия, 2007. – В. 39.

²³ Гегель Г. Философия права. – М.: 1990. – С. 141, 144, 145, 192.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 24 декабрдаги ПҚ-4075-сонли “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори ва ушбу қарор билан тасдиқланган “Йўл харитаси” ижросини таъминлаш мақсадида қатор тавсиялар ишлаб чиқилди.

Ҳуқуқбузарликни келтириб чиқарувчи сабаблар ва шартлар хусусида бир қатор адабиётларда турли хил назарий қарашлар мавжуд. Сабаб ва оқибатнинг ўзаро боғлиқлиги, шароит билан узвий алоқада эканлиги қонуниятини билиш эса айнан ҳуқуқбузарликни илмий-назарий жиҳатдан чуқур таҳлил этишга имкон яратади. Чунки, сабабнинг келиб чиқишида маълум бир шароитнинг мавжуд бўлиши табиий ҳолдир. Бинобарин, сабаб ва шароитни бир-биридан ажралган ҳолда кўриб чиқиш мумкин эмас.

Ҳуқуқбузарликнинг сабаби шахснинг ўз манфаатларини, орзуларини, ҳис-туйғуларини, ҳуқуққа хилоф йўл билан қондиришга қаратилган интилишларидир.

Ҳуқуқбузарликнинг сабаб ва шароитлари маълум бир ижтимоий-иқтисодий формацияга таалукли давлат ҳаётида салбий ҳолатларни келтириб чиқарувчи ҳамда жиноий оқибатларни юзага келтирувчи воқеилиқдир.

Жиноятчиликнинг сабаб ва шароитларини келиб чиқиши ижтимоий бўлиб ўз моҳиятига эга. Ушбу сабаб ва шароитлар жамият ҳаётида ўзига хос қарама-қаршилик келтириб чиқаради.

Ҳозирги Ўзбекистон шароитида ҳуқуқбузарликларнинг асосий шароитлари куйидагилар:

1. Иқтисодий қийинчиликлар ва зиддиятлар.
2. Фуқароларнинг ҳуқуқий онги, маданият даражасининг етарлича эмаслиги ва қонун доираларини онгли бажаришга интилишнинг йўқлиги.
3. Ичкиликбозлик ва гиёҳвандлик бу иллатлар халқнинг генетик фондини бузилишга олиб келувчи омил.
4. Қонунчиликнинг мукамал эмаслиги. Ҳар қандай қонунчилик тизимининг муҳим вазифалардан бири инсонга ёки умумжамятга зарар етказувчи ҳатти-ҳаракатларнинг олдини олиш ҳисобланади.
5. Ҳуқуқ тартибот органлари фаолияти етарли даражада самарали эмаслиги²⁴.

Ҳуқуқбузарликларни вужудга келишида куйидаги икки ҳолат мавжуд:

1. Олдиндан шаклланган ижтимоий руҳий ҳолатлар;
2. Ҳуқуқбузарликнинг юзага келишида таъсир этувчи ҳамда жиноий оқибатларни келтириб чиқарувчи ва жиноят кўрсаткичларини ошиб боришига йўл очувчи ҳолатлар²⁵.

Ҳар бир давлат тарихида жамият ва жамият аъзоларининг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий йўналишларда ислохотлар амалга оширилганлиги барчамизга яхши маълум. Ушбу йўналишдаги ислохотларнинг ҳар бири ўз мақсад ва манфаатларига эга. Зотан, қайси йўналишда

²⁴ Саидов А., Таджихонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Икки жилдли. 2-жилд. Ҳуқуқ назарияси. – Т.: Академия, 2001. – Б. 301.

²⁵ Криминология. Дарслик. – Т.: Академия, 2007. – Б.78.

бўлмасин, барча ислохотларнинг пировард мақсадига етишини таъминлаш фан ва техника ютуқларига таянишни тақозо этади.

Иқтисодий ислохотлар билан боғлиқ ҳуқуқларнинг сабаб ва шароитларини таҳлил этишда қуйидаги учта вазиятни инобатга олишимиз лозим:

Биринчидан, ижтимоий қарама-қаршилиқлар сабабларини таҳлил қилиш;

Иккинчидан, ҳуқуқбузарликларнинг миқдор кўрсаткичлари ва криминоген ҳолатларни келтириб чиқарувчи шароитларни аниқлаш;

Учинчидан, жиноят субъектларининг асосий хусусиятларини инобатга олиш.

Вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг содир этилиш сабабларини ва уларга имкон берган шароитларини ўрганишда ҳуқуқбузарлик содир этишга олиб келиши омилларни шартли равишда уч гуруҳга, яъни ижтимоий-иқтисодий соҳадаги омиллар, маънавий-руҳий омиллар, ташкилий-бошқарув соҳасидаги омилларга ажратиш мумкин.

Профессор М.Рустамбаев фикрига қўшилган ҳолда вояга етмаганлар жиноятчилигининг сабаблари ва шартларини қуйидаги гуруҳларга бўлишимиз мумкин:

- оммавий маданиятни тарғиб қилувчи видеоларнинг тарқалиши;
- жамоат жойларидаги ҳар турдаги жанжал ва муштлашувларнинг интернет орқали тарғиб қилиниши;
- моддий етишмовчилик;
- ота-она никоҳининг бузилиши, ота-она ҳақиқий эмаслиги, ота-онанинг алоҳида яшаши;
- болаларнинг нотўғри тарбиялаш усуллари: менсимаслик, шавқатсизлик, кўполлик, камситиш, ҳақорат қилиш ва эксплуатация қилиш;
- ота-она томонидан боланинг фикри ҳисобга олинмаслиги²⁶.

Вояга етмаганлар томонидан ҳуқуқбузарликларнинг содир этилишининг асосий сабаблардан яна бири уларнинг табиатида маънавий ва ҳуқуқий кадриятларнинг менсимаслик хусусиятларини мавжудлиги, кўнгилхушлик учун зарур бўлган моддий манбаларга эришиш истагининг кучлилигида кўринади²⁷.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Хотин-қизларга эътибор ҳамма вақт барча саъй-ҳаракатларимиз марказида бўлиши, ҳаммамизнинг вазифамизга айланиши керак. Оилага эътибор аслида ўзлигимизга эътибордир”²⁸.

Бугунги кунда Хотин-қизларнинг эркинлиги ва уларга яратилаётган кенг шароитлардан оқилна фойдаланмасдан турли ҳуқуқбузарлик ва жиноятларга қўл уриб қўяётган айрим аёллар ҳақида айтиб ўтиш ўринли. Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар таҳлилининг кўрсатишича, аёллар жиноятчилигининг асосий сабаблари қуйидагилар билан боғлиқ:

1. Уларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда фаол иштироки;

²⁶ D.J Suyunova, M.A Usmonova “Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarni profilaktika qilishning hududiy metodikasi” / O’quv uslubiy qo’llanma, T: 2019 B-17

²⁷ Eshmuhammad Qodirov “Yoshlar jinoyatchiligining oldini olish masalalari” Nishon Noshir. T:2017 B-26

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармониغا шарҳ. Халқ сўзи 2018. 3 февраль.

2. Жамиятнин турли бўғинларида ижтимоий назоратни сусайганлиги;
3. Жамиятда одамлар ўртасидаги безовталиқ ва қарама-қаршилиқлар ўзаро душманлик ҳолатлари;
4. Жамият ҳаёт тарзига зид бўлган ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, фохишабозлик, дарбадарлик ва талончилик ўсганлиги.

Меҳнат тақсимоотида аёллар иштирокининг ортганлиги уларни оиланинг асосий боқувчисига айланиб қолишига олиб келмоқда, шунинг учун ҳам баъзида савдо-тижорат ишлари билан банд аёллар эрлари бўлса ҳам оилани молиявий таъминлашни амалга оширмоқдалар.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллиги муносабати билан сўзлаган “Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир” номли маърузасида: “Биз қанчалик мукамал қонунлар яратмайлик, қандай ислоҳотлар ўтказмайлик, агар фуқароларимизнинг ҳуқуқий билими, онги ва маданияти етарли бўлмаса, кутилган натижаларга эришиш мушкул бўлади.

Ҳуқуқшунос олимларнинг бундан бир неча аср аввал “Ҳуқуқни англаш масъулият ҳиссини ривожлантиради”, деб айтган ҳикматли сўзлари ҳеч қачон ўз долзарблигини йўқотмайди. Бошқача айтганда, Конституция ва қонунларга ҳурмат, ҳуқуқий онг ва маданият ҳар бир фуқаронинг, ҳар бир мансабдор шахснинг ҳаёт ва фаолият тарзига айланмоғи керак”²⁹.

Маиший турмушда содир этиладиган ҳуқуқбузарликлар ўзига хос сабаб ва шароитларга эгаллиги билан ажралиб туради. Бу каби жиноятлар асосан ичкиликбозлик ва гиёҳвандликка мойил шахсларнинг сабабчи бўлишларини кўриш мумкин. Маълумки, шахснинг ичкиликка мойиллиги унинг шахсида маданиятсизлик, маънавий хислатларнинг чекланиши, эҳтиёжларнинг ўта саёзлиги каби иллатларни келтириб чиқаради. Шу билан боғлиқ ҳолда, баъзи шахслардаги моддий етишмовчилик уларни бир гуруҳ шахслар билан ичкилик топиш ва ичувчиликка ундайди, табиийки, бу ҳолатларнинг кўпчилиги охир-оқибат муштлашиш ва жиноят содир этишга олиб келади.

Статистик маълумотлар асосида маълум бўлдики, кўпчилик йўл ҳаракати ҳодисалари ва у билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни уқувсиз, масъулиятсиз, интизомсиз ҳайдовчилар содир этади. Бунда улар белгиланган мажбуриятларни била туриб қасдан бузадилар, йўллардаги вазиятни юзаки ва этиборсизларча баҳолайдилар.

Аҳоли барқарорлигини таъминлаш, аёллар ва ёшларни ижтимоий фойдали фаолиятга жалб этишни фаоллаштириш, вояга етмаганларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш, оилалар даромадини кўпайтириш, ҳалол ва фаровон турмуш шароитларини йўлга қўйиш ҳуқуқбузарликларни олдини олишда таъминловчи омил бўлиб хизмат қилади.

²⁹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллиги муносабати билан сўзлаган “Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир” номли маърузаси. Халқ сўзи, 2019 йил 9 декабрь.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, туманлар кесимида ҳуқуқбузарлик ва жиноятларнинг олдини олиш борасида алоҳида чора-тадбирларни ўз ичига олган “Йўл харитаси”ни ишлаб чиқиш бўйича кўрсатмалар берилди. Ушбу чора-тадбирлар доирасида қуйидагиларни кўришимиз мумкин:

Биринчидан, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси самарадорлигини, шу жумладан ҳуқуқбузарликлар динамикаси, уларни содир этиш такрорийлиги, ижтимоий фикр, профилактик ишлар натижасидан фуқароларнинг қониқиш ҳосил қилиши ва аҳоли билан ҳамкорлик даражасини инобатга оладиган баҳолашнинг аниқ мезонларини жорий этиш;

Иккинчидан, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси бўйича идоралараро дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда манзиллилик, соҳавий ихтисослашув, ҳудудий ва бошқа ўзига хос хусусиятлар инобатга олинишини таъминлаш;

Учинчидан, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси муаммолари бўйича комплекс илмий ва амалий тадқиқотлар ўтказиш, профилактик ишларни олиб боришнинг замонавий услубиётини жорий этиш;

Тўртинчидан, ҳуқуқбузарликлардан жабрланувчилар ва ғайриижтимоий ҳуқуқ-атворли, ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил бўлган ёки содир этган шахсларга ҳуқуқий, ижтимоий, психологик, тиббий, педагогик ва бошқа ёрдам кўрсатиш бўйича чора-тадбирлар тизимини ривожлантириш;

Бешинчидан, ҳуқуқбузарликлар профилактикасига фуқаролар ва жамоат ташкилотларини, шу жумладан уларни моддий ва бошқача тарзда рағбатлантириш орқали жалб этиш механизмларини такомиллаштириш³⁰.

Ҳуқуқбузарликлар ва жиноятчиликни олдини олиш, унга қарши курашиш, сабабларини аниқлаш масаласи ҳақида гап кетганда, Президентимиз томонидан илгари сурилган “Хавфсиз ҳудуд”, “Хавфсиз шаҳар” концепцияларининг ишлаб чиқилганлиги ва ҳозирда шу бўйича ишлар амалга оширилаётгани фикримизнинг яққол далилидир. Ушбу концепциянинг моҳиятидан бир нарсани аниқ айтишимиз мумкинки, нафақат ҳар бир ҳудудда, балки оилаларда тинчлик-хотиржамлик, соғлом муҳитни асраб-авайлаш ҳар биримизнинг кундалик фаолиятимиздаги энг асосий вазифамиз бўлмоғи даркор.

Хулоса қилиб айтганда, самарали ташкил этилган ҳуқуқий таълим-тарбия тизими ёшлар ҳуқуқий онги ва маданиятини шакллантиришнинг зарурий воситаси, ҳуқуқий давлатнинг таянчидир.

³⁰ Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари // 2017 йил 27 март.

5G ARXITEKTURASI MAQSADLARI

SAMARQAND TRANSPORT VA MUHANDISLIK KOMMUNIKATSIYALARI TEXNIKUMI BITIRUVCHISI

PARDABOYEV JAXONGIR FOZIL O'G'LI

Annatsiya: 5G asosan **Uyali aloqa tarmog'ining 5-avlodi**. Uyali aloqa tarmog'ida butun dunyo bo'ylab biz aloqa qiladigan global simsiz aloqa standarti mavjud. Va bu butun dunyodagi hamma narsalar bilan deyarli aloqada bo'lishga imkon beruvchi yangi avlod tarmog'i, shuningdek, turli xil qurilmalar, narsalar va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: 5G texnologiyasi, IoT- Things of Internet

Things of Internet (IoT) tarkibiga kiruvchi qurilmalar oqimining kuchayishi bilan simsiz Internetning yanada kuchli darajasiga ehtiyoj paydo bo'ladi. Ushbu qurilmalar tomonidan yaratilgan va kelgusida ishlab chiqariladigan talabni qondirish uchun zarur bo'lgan texnologiyaning muhim qismi simsiz texnologiyalarning beshinchi avlodidir (5G). 5G – simsiz aloqa tarmog'ining beshinchi avlod standarti bo'lib, unda ma'lumot uzatish tezligi o'ta yuqori. Masalan, yuqori sifatli va katta hajmli bitta filmni unda bir soniyadan ham kamroq vaqtda ko'chirib olish mumkin. Hozirda amalda bo'lgan 4G tarmog'ida esa bunga taxminan 10 daqiqa vaqt kerak bo'ladi.

Beshinchi avlod uyali aloqa tarmoqlarida ushlanib qolish muddati ham bir millisekunddan oshmaydi (4G tarmog'ida bu ko'rsatkich 70 ms.ga teng). To'rtinchi avlod aloqa standartida o'tkazuvchanlik qobiliyati bir gigabitga teng bo'lsa, 5G'da bu 20 karra tezkorroq bo'ladi. Shunisi ham borki, 5G bittagina texnologiya emas, balki butun boshli majmuadir. O'ta yuqori tezlikni ta'minlash uchun u bir millimetrlik diapazonga «kirib boradi». Bir millimetrlik to'lqinlar esa devor, o'simliklar va yomg'ir orqali ham qiyin o'tadi, hatto yaxshi ob-havo sharoitlarida ham bir kilometr masofada uzilishlar bo'lishi mumkin. Barchasi to'g'ri ishlashi uchun:

- shaharlarda eski baza stansiyalarini yangilariga almashtirishadi va yana minglab boshqalarini o'rnatishadi; ular ixcham va «aqlli» stansiyalar bo'ladi;
- bir vaqtning o'zida ko'p kanalli uzatishni (massive MIMO texnologiyasi) qo'llashadi; hozirgi tarmoqlarda bunday uzatish portlari sakkiztadan oshmaydi, 5G'da esa bir necha o'nlab portlar bo'ladi;
- fazali antenna panjaralarida signalni qayta ishlash yordamida interferensiyani kichraytirishadi (beamforming texnologiyasi).

5G tarmoqlarida spektr mavjudligi mobil trafikga bo'lgan katta talabni qo'llab-quvvatlashning asosiy muammolaridan biridir. Hozirda joriy spektr allaqachon to'lgan. Ayniqsa, juda zich joylashtirishlarda yuqori chastotaga o'tish va erkin spektrning katta qismlaridan foydalanish kerak bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, 5G tarmoqlari o'tkazish qobiliyati va tarqalish shartlari kabi turli xil xususiyatlarga ega keng spektrda ishlaydi. Shunday qilib, bugungi kunda mavjud 4G tizimlarida mavjud bo'lmagan tegishli mexanizmlar kerak. Yana bir potentsial yechim spektr almashishning tegishli texnikasini qo'llash bo'lishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, yangi 5G arxitekturasi spektrdan

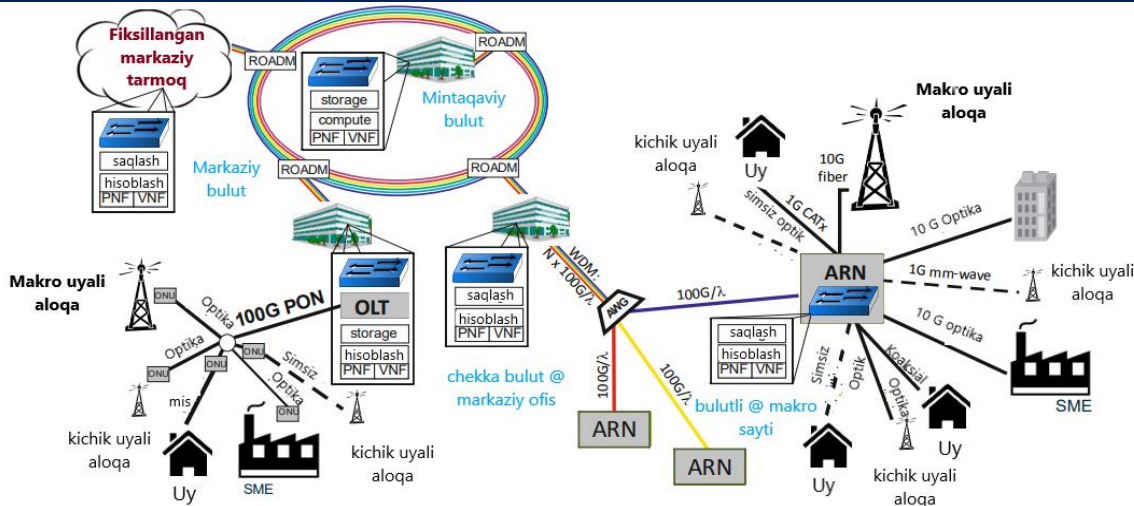
foydalanishni aniq kuzatish va mobil tarmoqlarda almashish strategiyalarini yoqish orqali spektrni yanada samarali boshqarish imkonini berishi kerak. Shu bilan bir qatorda, spektrdan foydalanish samaradorligini oshirish mexanizmlari multi-RAT (Remote Access Trojan) resurslarini taqsimlashni osonlashtirish uchun tekshirilmoqda.

Bundan tashqari, 5G tarmoqlari ilg'or aloqa modullarining murakkabligini va turli xil nur hosil qilish qobiliyatiga ega turli xil antenna turlarini hal qilishi kerak. 5G tarmoqlarini eski tizimlardan ajratib turadigan yana bir yangi xususiyat bu ko'p ulanish kabi aloqa sxemalarini mahalliy va samarali qo'llab-quvvatlashdir (masalan, bitta foydalanuvchining turli RATslarda ishlaydigan ikki yoki undan ortiq turli tarmoq tugunlari bilan aloqasi, ular ham yuqori yoki juda yuqori chastotalarni ishlatishi mumkin). Ko'p ulanish - ma'lumotlar tezligi, kechikish, ishonchlilik va mavjudlik bilan bog'liq 5G talablarini bajarish uchun asosiy texnologiya. Shuningdek, 5G tarmoq orqali boshqariladigan qurilmadan qurilmaga (D2D - device-to-device) aloqa, jumladan nuqtadan nuqtaga, ko'p translyatsiya va translyatsiya aloqasi kabi yangi sxemalarni qo'llab-quvvatlaydi. Boshqa yangi mexanizmlar orasida qurilma ikkilik sxemalari mavjud bo'lib, ularda qurilma "oddiy" oxirgi foydalanuvchi qurilmasi (shu jumladan sensor turlari) va tizimning infratuzilma qismini kengaytiruvchi tarmoq tugunlari sifatida harakat qilishi mumkin. Ushbu sxemalar taqsimlangan tayanch stantsiyalardan markazlashtirilgan bulutli-RAN (Radio Access Network) joylashtirishlari yoki taqsimlangan chekka bulutlarga qadar keng ko'lamli fizik joylashtirishda qo'llab-quvvatlanishi kerak.

Kechikish va sig'im o'rtasidagi muvozanatni hisobga olgan holda konvergent optik va simsiz transport tarmog'i yechimlari kabi qayta yuklashning har xil turlari ham qo'llab-quvvatlanadi. O'z-o'zidan qayta yuklash, bunda qurilmalar tayanch stansiyalar rolini o'ynashi va mos keladigan donor tayanch stansiyalari bilan simsiz qayta aloqa aloqalarini o'rnatishi mumkin bo'lgan yana bir muhim xususiyat sifatida qaraladi. 5G arxitekturasi konvergent stasionar mobil tarmoqlar uchun o'ziga xos vositalarni ta'minlaydi.

Operatorlar doimiy va mobil foydalanuvchilarga kirishni ta'minlash uchun bir xil fizik tarmoqdan foydalanishlari mumkin bo'ladi.

Geterogen kirish domeni. 5G-da fiksillangan kirish tarmog'i radio aloqasini asosiy tarmoqqa ulaydi. Radio boshlari va tayanch stansiyalarni heterogen transport texnologiyalari orqali ulash mumkin. Bularga maxsus tolalar kabi sobit havolalar kiradi, VDSL/G.fast, koaksial va plastik optik tolalar, mikro- va mm-to'lqinlar va optik simsiz aloqalar kabi simsiz alternativalar bilan birgalikda, shuningdek, radio va optik texnologiyalarning kombinatsiyasi sifatida tolali radio. Heterogen texnologiyalar to'plami bir rejimli optik tola orqali keyingi tashish uchun kirish domenida birlashtirilgan.

1- rasm. 5G uchun konvergent stasionar mobil tarmoqning jismoniy arxitekturasini.

Ushbu transport uchun ikkita asosiy texnologiya keng qo'llaniladi: passiv optik tarmoqlar (PON) yoki faol masofaviy tugunlar (ARN - Active Remote Nodes). E'tibor bering, PONdagi ONUlar soni bo'linish nuqtasida yo'l yo'qolishi sababli fizik cheklangan. Mavjud PON texnologiyasi 5G tomon yanada evolyutsiyaga muhtoj. PON dan foydalanish o'rniga, agar quvvat mavjud bo'lsa, ARN o'rnatilishi mumkin; Bu ma'qul, chunki tayanch stantsiyalar (BS) baribir quvvatni talab qiladi.

PON va ARN arxitekturalari markaziy ofis (CO - central office) deb ataladigan joyda tugaydi. E'tibor bering, operatorlar hozirda o'zlarining CO larini masofaviy ma'lumotlar markazlarida qayta qurishni maqsad qilishmoqda, bu yerda keyingi hisoblash va saqlash imkoniyatlari tez orada mavjud bo'ladi. ARN-ga asoslangan joylashtirishlarda tarmoq resurslari oxirgi foydalanuvchiga yanada yaqinroq joylashtirilishi mumkin. ARN - bu tashuvchi darajasidagi Ethernet switch bo'lib, u tabiiy ravishda tarmoq chekkasida, eng yaqin radio aloqalari va provayderlar ishlab chiqmoqchi bo'lgan boshqa taqsimlangan tarmoq funksiyalarida saqlash va hisoblash imkoniyatlarini qo'shish imkonini beradi.

Bundan tashqari, har bir makro-uya tugunlarida juda past kechikishni ta'minlaydigan kichik ma'lumotlar markaziga aylantirilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. 5G empowering vertical industries (February 2016) https://5g-ppp.eu/wpcontent/uploads/2016/02/BROCHURE_5PPP_BAT2_PL.pdf

2. A. Osseiran, F. Boccardi, V. Braun, K. Kusume, P. Marsch, M. Maternia, O. Queseth, M. Schellmann, H. Schotten, H. Taoka, H. Tullberg, M. A. Uusitalo, B. Timus, M. Fallgren, „Scenarios for the 5G Mobile and Wireless Communications: The Vision of the METIS Project, IEEE Comun. Magazine, vol. 52, no. 5, pp.26-35, May, 2014.

MAKTABDA MATEMATIKA DARSLARIDA YO‘NALTIRILGAN TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASHNING AFZALLIKLARI

Tajatdinova Ayzada
Minjasarov Isnatdin
Abilkarimov Srajatdin

Qoraqalpog‘iston respublikasi Taxtako‘pir tumani
13-sonli maktabning matematika fani o‘qituvchilari

Annotatsiya: Maqolada matematika darslarida ta‘lim-tarbiya jarayonini pedagogik texnologiyalarni qo‘llash orqali rivojlantirish usullari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Dars muqaddas, texnologiya, o‘qin, metod, tushuncha.

Bugungi kunda mamlakatimizda bolayotgan ulkan bunyodkorlik ishlari, ta‘lim-tarbiya sohasida qabul qilingan qonun va qarorlar "Milliy dastur"imizda belgilab berilgan buyuk maqsadlar hozirgi kun oqituvchisini yanada koproq mehnat qilishga, izlanishga da‘vat etmoqda. Ushbu maqsadlarning ijobiy natijaga ega bo‘lishi, eng avvalo, yosh avlodga ilmiy bilimlar asoslarini puxta o‘rgatish, ularda keng dunyoqarash hamda tafakkur ko‘lamini hosil qilish, ma‘naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish borasidagi ta‘limiy-tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etish bilan bog‘liqdir. Zero, yurtning porloq istiqbolini yaratish, uning nomini jahonga keng yoyish, ulug‘ ajdodlar tomonidan yaratilgan milliy-madaniy merosni jamiyatga namoyish etish, ularni boyitish yosh avlodni komil inson hamda malakali mutaxassis qilib tarbiyalashga bog‘liqdir.

Bizga ma‘lumki, ta‘lim-tarbiya jarayonini pedagogik texnologiyalarni qo‘llash orqali, ya‘ni avvaldan loyihalashtirilgan ta‘lim jarayonini yaxlit tizim asosida, bosqichma-bosqich amalga oshirish, aniq maqsadga erishish yo‘lida muayyan metod, usul va vositalar tizimini ishlab chiqish, ulardan samarali, unumli foydalanish hamda ta‘lim jarayonini yuqori darajada *boshqarish*ni ifodalaydi.

Ta‘lim jarayonida boshqarish – bu, yo‘naltirish; vazifa qo‘yish; o‘rgatish; yordam berish; qo‘llab-quvvatlash; maslahat berish; rahbarlik qilish; kuzatish; talab qilish; ko‘rsatma berish kabi funksiyalarni amalga oshirishdir.

Mazkur vazifalarni hal etish uchun matematikadan uzviylashtirilgan Davlat ta‘lim standarti talablari asosida har bir mavzuning pedagogik texnologiya asosida dars ishlanmasi

– loyihasi “Dars muqaddas” tavsiyasining mantiqiy davomi bo‘lgan “O‘rgan-o‘rgat” tamoyili asosida yaratilmoqda va ta’lim-tarbiya jarayoni amalga oshirilmoqda. Matematika darslarida o‘quvchilarda ijodiy tafakkur etish ko‘nikmasini shakllantirish, matematikaga oid atama va tushunchalarning mazmun-mohiyati ko‘nikma va malaka darajasida o‘zlashtirilishi, olingan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish darajasi yuqori bo‘lishi, ya’ni yuqori darajada tafakkur etish qobiliyati rivojlanishi uchun o‘qituvchidan 5-6- sinflarda matematika o‘qitish, 7-9-sinflarda algebra va geometriya kursini o‘qitish maqsadlari va mazmuniga mos ravishda texnologiyalarni tanlash hamda qo‘llash talab etiladi. Matematika darslarida uzviylashtirilgan Davlat ta’lim standarti talablariga erishish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘tilishi, shuningdek darslarda interfaol metodlarni tanlash va ularni qo‘llash uchun quyidagi tavsiyalarga rioya etilishi maqsadga muvofiqdir:

✓ Har bir dars texnologiyasini ishlab chiqishda mavzu bo‘yicha o‘zlashtirilishi kerak bo‘lgan DTS talablari, dars maqsadlaridan kelib chiqib asosiy mazmuni tanlash, bunda o‘zlashtirilishi murakab bo‘lgan misol va masalalar, mavzuga oid qiziqarli tarixiy materiallarni kiritish va ularning o‘zlashtirilish uchun interfaol metodlarni tanlash;

✓ 5-6-sinf matematika darslarida tushunchalarning mazmun-mohiyatini o‘quvchilar chuqur o‘zlashtirishlari uchun interfaol metodlarni tanlashi; bunda o‘qituvchi dars jarayonida asosan o‘quvchilarni bilimlarni o‘zlashtirish sari yo‘naltirish; o‘rgatish; yordam berish; qo‘llab-quvvatlash; maslahat berish kabi boshqarish funksiyalarini amalga oshiradi; “Tushunchalar tahlili”, “Sinkveyn”, “Klaster”, “Zinama-zina” kabi metodlarni qo‘llash;

✓ 7-9-sinf algebra va geometriya darslarida bevosita 1-9-sinflarda matematikaga oid dastlabki bilimlarni mustahkamlash va ularni rivojlantirish yo‘nalishida o‘quvchilar faolligini oshirishga yo‘naltirilgan metodlarni tanlash; bunda o‘qituvchi asosan yo‘naltirish; vazifa qo‘yish; qo‘llab-quvvatlash; rahbarlik qilish; kuzatish; talab qilish; ko‘rsatma berish kabi o‘quv jarayonini boshqarish funksiyalarini amalga oshiradi; “Tushunchalar tahlili”, “Venn diagrammasi”, “Blok-so‘rov” metodlari, “FSMU”, “Loyiha” texnologiyalarini qo‘llash;

✓ funksiyalar, koordinatalar sistemasi, formulalar bilan ishlashga oid, mantiqiy masalalarga oid mavzularni o‘tishda AKTning imkoniyatlaridan foydalanishga doir

texnologiyalarni qo'llash;

✓ Amaliy mazmundagi mashq (topshiriq)lar tizimini ishlab chiqish; bunda ishlab chiqilgan mashq (topshiriq)lar tizimining samaradorligiga erishish asosiy shart hisoblanadi. SHuningdek, ishlab chiqilgan mashqlar tizimini quyidagi guruhlarga bo'lish maqsadga muvofiqdir:

a) mashg'ulot jarayonida o'quvchilar tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan mashqlar;

b) darsdan tashqari sharoitlarda bajarilishi ko'zda tutilgan mashqlar - uy vazifalari va boshqalar.

O'quvchilar e'tiboriga havola etilayotgan mashqlar bir-birini to'ldirishi, o'zaro aloqadorlik, bog'liqlik va eng muhimi evolyusion xususiyat kasb eta olishi lozim. Har bir dars o'qituvchidan o'ziga xos innovatsiyalarni, ya'ni ijodiy yondashuvni talab qiladi. Ayni paytda o'qituvchi har bir darsning muallifi hisoblanadi. Chunki o'qituvchi ushbu darsni tayyorlashda ilg'or o'qituvchilar tajribasiga tayanadi, uslubiy qo'llanmalarni o'rganadi va hokazo. Matematika darsida o'quv tarbiya jarayonining barcha elementlari o'zaro uyg'unlikda bo'ladi. Bular maqsad va mazmun, vositalar, metodlar, ta'limni tashkil kilish shakllari bilan uzviy bog'liq.

Noan'anaviy ta'limda 4 ta komponent uyg'unlikda amalga oshiriladi. Bular maqsad, mazmun, faoliyat, natija. Demak, hozirgi zamon matematikasi darsining asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- darsning dastur talablariga mosligi;

- har bir dars maqsadlarining aniq rejalashtirilishi;

- o'quv materiallarining sinfda taqsim qilib o'zlashtirilishini ta'minlashi va rejalashtirilgan ta'lim natijalariga erishish;

- o'quvchilarni sinfda toliqtirmasdan faol ishlashlarini ta'minlash;

- o'quvchilarning fanga va bilimlarni egallash jarayoniga bo'lgan qiziqishiga e'tibor qaratish va hokazo.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'qituvchining intellektual salohiyati, ijodkorlik mahorati orqali matematikadan tashkil etiladigan dars jarayonida o'quvchilarning faol

ishtiroklari, ijodiy bilim darajalari ortishiga va o‘z navbatida, jamiyatimizning erkin, mustaqil fikrli, barkamol avlod vakili bo‘lib shakllanishlariga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Husanboeva Q. O‘qitishning zamonaviy metodlari. 2018. 34-37 betlar.
2. Holiqov E. Interfaol usullar. «Ma‘rifat» gazetasi. 2019. 7-son.
3. Sharopova Q. Ta'limning zamonaviy texnologiyalari. 2017. 28-32 betlar.

XALQARO HUQUQIY NORMALAR

Mamedov Sherzod Sharipovich

Buxoro Davlat Universiteti yuristi

Annotatsiya: maqolada inson huquqlari himoyasining xalqaro va milliy mexanizmlari, ular tashkil etilishining tarixiy asoslari, huquqiy maqomi, amaliy ahamiyati, xalqaro huquqiy normalar haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit soʻzlar: huquqiy tizim, milli tizim, huquq shakli, xalqaro huquq manbasi, implementatsiya, xalqaro tashkilotlar.

Huquqiy davlatchilik yoʻlida Oʻzbekiston Respublikasi oʻzining milliy qonunchiligida inson huquqlari va erkinliklarini taʼminlashni ustuvor vazifa sifatida belgilab oldi. Oʻzbekiston Respublikasida davlat hokimiyati suverenitetini mustahkamlash va huquq ustunligini tasdiqlanishi huquqiy davlatchilikning chambarchas oʻzaro aloqadorligini ifodalaydi.

Inson huquqlari kafolatlari milliy va xalqaro huquqiy mexanizmi inson huquqlarini amalga oshirishning bir biri bilan bogʻliq shartlari tizimidan iboratdir.

Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida shaxsiy huquq va erkinliklar quyidagi tartibda belgilangan:

- yashash huquqi; (24-modda)
- shaxsiy shaʼni va qadr-qimmatini himoya qilish; (27-modda)
- shaxsiy erkinlik va daxlsizlik huquqi; (25-modda)
- shaxsiy hayot daxlsizligi, shaxsiy va oilaviy hayotiga aralashishdan, oʻz shaʼni va qadr-qimmatiga qilingan tajovuzlardan himoyalaniş huquqiga ega; (27-modda)
- yozishmalar va telefonda soʻzlashuvlar sirini oshkor qilmaslik huquqi; (27-modda)
- turar joy daxlsizligi huquqi; (27-modda)
- oʻzi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqi; (29-modda)
- muloqot, tarbiya, taʼlim va ijod qilishda oʻz ona tilidan foydalanish, tilni erkin tanlash huquqi; (40, 42-moddalar)
- erkin ravishda bir joydan ikkinchi joyga koʻchish, kelish joyini va yashash joyini tanlash huquqi; (28-modda)

- vijdon va diniy e'tiqod erkinligi huquqi; (31-modda)
- fikrlash va so'z erkinligi huquqi; (29-modda)

Shaxsiy huquq va erkinliklar tartibi Konstitutsiyada yashash huquqi bilan boshlanadi. Bu asosiy, insonning tabiiy huquqi, uning xavfsizligi kafolatidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, davlat tomonidan inson hayoti uchun ijobiy muhitni yaratish va shaxs sha'nini himoyalash majburiyatini ko'rsatadi. Konstitutsiyaga bunday tarbiyaviy-axloqiy omillarning kiritilishi amaliy ma'noga ega, ya'ni shaxs g'oyasini jamiyatning eng yuqori qadriyati sifatida e'tirof etadi. O'lim jazosini bekor qilinishi, inson huquqlarining xalqaro standartlari, Respublika qonunchiligida va amaliyotida qo'llanilayotganligining yaqqol tasdig'idir.

“Biz uchun fuqarolik jamiyati – bu ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol toptirishiga mo'nelik qilmaydi, aksincha, yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi”.

O'zbekiston Respublikasining inson huquqlari bo'yicha milliy davlat tashkilotlariga quyidagilar kiradi:

- 1) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman);(ombudsman o`rinbosari – Bola huquqlari bo`yicha vakil;
- 2) Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi;
- 3) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi amaldagi qonunchilik hujjatlari monitoringi instituti.
- 4) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Biznes ombudsman.

O'zbekiston Respublikasi Vena deklaratsiya hamda Harakat dasturi asosida inson huquqlari bo'yicha quyidagi milliy institutlar tashkil etildi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman), Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi amaldagi qonunchilik hujjatlari monitoringi instituti.

1996-yil 31-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni asosida inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi tashkil etildi.

Markazning asosiy maqsadi — huquq va erkinliklarni himoya qilish ko'p tarmoqli tizimini kompleks tartibida birinchi darajali masalalarni hal etish – inson huquqlari sohasida Milliy dastur ishlab chiqish va tadbiq etish hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining Inson huquqlarini himoya qilish boshqarmasi inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish yo'lida ixtisoslashgan organ sifatida harakat qiladi.

Bir qator mamlaklar o'zlarining rasmiy bayonotlarida BMT ustaviga asosan muayyan inson huquqlariga irqiy, jinsiy, til va diniy kamsitishlarsiz rioya qilinishini ta'minlashda davlat yurisdiksiyasini rad qildilar.

Boshqa guruh davlatlari esa BMT Ustavining yuridik majburiyligini tan olishgan holda davlat suvereniteti tushunchasini mutloqlashtirishib, inson huquqlari sohasi butunlay davlatning ichki vakolati deb hisoblashlarini bildirishdi.

Inson huquqlari sohasida xalqaro huquq rolining oshishiga asosiy sabablardan biri Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, inson huquqlari bo'yicha xalqaro paktlar va mazkur sohada boshqa xalqaro konvensiyalarning qabul qilinishidir.

Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt va uning Fakultativ protokoli BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1966-yil 16-dekabrda bir ovozdan qabul qilingan. Bu hujjatlar Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi va 1989-yilda qabul qilingan Ikkinchi Fakultativ protokol bilan birgalikda keng mashhurlikka ega bo'lgan Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro bill deb nomlanadi.

Paktlar Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasiga asoslansa-da, ular tomonidan qamrab olingan huquqlar bir xil emas. Ikkala Paktda ham mustahkamlangan, Deklaratsiyaga kiritilmagan eng muhim huquq - bu o'zining tabiiy boyliklari va resuruslaridan erkin foydalanish huquqini ham qamrab olgan o'z taqdirini o'zi belgilash huquqidir.

Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt 1976-yil 3-yanvarda kuchga kirgan.

Pakt quyidagi huquqlarni himoya qilish va amalga oshirishga ko'maklashishni ko'zda tutadi:

- erkaklar va ayollarga teng huquqlar;
- adolatli va qulay sharoitlarda mehnat qilish huquqi;
- ijtimoiy himoya, hayot kechirish uchun yetarli sharoitlar va mumkin qadar yuqori darajadagi jismoniy va aqliy sog'lomlik sharoitlariga bo'lgan huquq;
- ta'lim olish va madaniy erkinlik va ilmiy taraqqiyot ne'matlaridan foydalanish huquqi;
- kasaba uyushmalari tashkil qilish va ularda ishtirok etish huquqi;
- oilani qo'riqlash va oilaga ko'maklashish huquqi;
- madaniy hayotda qatnashish va ilmiy taraqqiyot natijalaridan foydalanish huquqi;
- ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urtaga bo'lgan huquq.

Pakt ko'zda tutilgan huquqlarni hech qanday kamsitishlarsiz amalga oshirilishini nazarda tutadi. Pakt qatnashchilari – davlatlar, iqtisodiy va ijtimoiy Kengash(EKOSOS)ga davriy hisobotlar taqdim qiladilar. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bo'yicha Qo'mita -18ta mustaqil ekspertdan iborat, Paktni amalga oshirishda ko'maklashish uchun Kengash tomonidan tashkil qilingan organ bo'lib, hisobotlarni o'rganadi va manfaatdor hukumatlar vakillari bilan muhokama qiladi. Paktga aloqador masalalar bo'yicha uning izohlar Paktga mustahkamlangan huquqlarni hayotga tadbiiq etishda qatnashchi-davlatlarga yordam berish hamda hisobotdagi kamchiliklar va hisobot tayyorlash jarayoniga e'tiborlarini qaratishdan iborat. Bundan tashqari, Qo'mita alohida hisobotlar natijasida yuzasidan Kengashga tavsiyanomalar berishi mumkin.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktga Ikkinchi Fakultativ protokol o'lim jazosini bekor qilishga qaratilgan bo'lib, BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1989-yil 15-dekabrda qabul qilingan. 2010-yil 31-dekabr holatiga ko'ra 26 ta mamlakat Ikkinchi protokol bo'yicha majburiyatlarni olishga rozilik bildirganlar, Bu majburiyatlarning bajarilishi ustidan nazoratni inson huquqlari bo'yicha Qo'mita amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasida o'lim jazosi 2008-yil 1-yanvardan bekor qilingan.

Inson huquqlarini himoya qilishning xalqaro mexanizmining mavjudligi davlatlar tomonidan inson huquqlariga rioya qilish bo'yicha qo'shimcha kafolatlarni yaratishga qaratilgandir.

Adabiyotlar:

1. FA Ibrohimov Ta'lim muassasalarida huquqiy ta'lim-tarbiyaning zarurati. - Academic Research in Educational Sciences, 2020
2. Иброҳимов Ф. А. Таълим тизимида модернизация зарурати. Барқарор тараққиётга эришишда узлуксиз таълим: муаммо ва ечимлар 2019. Том 1/244-245-бетлар.
3. Файзиев, И. Ш. (2020). Дахлдорлик тарбияси орқали фуқаролик жамиятини шакллантириш. Science and Education, 1(7).

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA FANLARNI INTEGRATSIYALAB O'QITISHNING AHAMIYATI.

Mamadaliyeva Barnoxon O'ktamovna
Farg'ona viloyati XTXQTMOHM
Pedagogika va psixologiya, ta'lim
texnologiyalari kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ta'lim tizimida fanlararo bog'liqlik – integratsiyalashni yo'lga qo'yish o'quvchilarning bilim samaradorligini oshirish, ularda kognitivlik, muammolarni hal eta olish, muloqotchanlik ,tanqidiy fikrlay olish kabi ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.Umumta'lim fanlarini o'zlashtirishga qiziqishlarini oshiradi.Bu o'z navbatida pedagogning ijodkor bo'lishiga,kasbiy mahoratini doimiy oshirib borishiga undaydi. Ta'limda integratsiyaning afzalligi - tor ma'lumotga ega emas, balki mutaxassisni shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish imkoni mavjudligidadir.

Kalit so'zlar

Integratsiya, kognitivlik, moslashuvchanlik, didaktika, pedagogik mahorat, ijodkorlik, pedagogik texnologiyalar

Hozirgi kunda ta'lim sohasida amalga oshirilayotga islohotlar yoshlarni rivojlanib borayotgan jamiyatda o'z o'rnilariga ega, raqobatbardosh, har tomonlama yetuk shaxs qilib tarbiyalashga qaratilgan. Ta'lim tizimiga tadbiiq etilayotgan yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalar, strategiyalar, turli xil dasturlar qatorida fanlarni o'zaro integrallab o'qitish xam alohida ahamiyat kasb etmoqda.Ta'limdagi integratsiya - bu bolaning shaxsini rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan dunyoning yaxlit ko'rinishini shakllantirish uchun ma'lum bir ta'lim tizimi doirasida tarkibiy qismlari o'rtasida aloqalarni o'rnatish jarayoni. Zamonaviy maktabda fanlarni integratsiyalashuvi

yangi pedagogik yechimlarni faol izlash, o'quvchilarga samarali va asosli ta'sir ko'rsatish uchun pedagogik xodimlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish yo'nalishlaridan biridir. Axborot hajmining tez o'sib borishi natijasida uni idrok etish va tushunish imkoniyati keskin kamayadi. Bundan chiqish yo'li turli fanlarni sintez qilishda, yaxlit kurslarni ishlab chiqishda, barcha umumta'lim fanlarini o'zaro bog'lashda ko'rinadi. Integratsiyaning ijobiy tomonlari quyidagilardan iborat:

1. Didaktikaning eng muhim tamoyillaridan biri - tizimli o'qitish tamoyilini amalga oshirish imkonini beradi.
2. Fikrlashni rivojlantirish, mantiqiylikni, moslashuvchanlikni, tanqidiylikni rivojlantirish uchun maqbul sharoitlarni yaratadi.
3. Tizimli dunyoqarashni rivojlantirishga, o'quvchilarning shaxsiyatini uyg'unlashtirishga hissa qo'shadi, fanlararo aloqalar kengayadi va ko'proq bilim olish imkoniyati paydo bo'ladi.
4. O'quvchilarni bilim olishlarini rag'batlantirish vositasidir, ularni faollashtirishga yordam beradi, kognitiv faoliyatni rivojlantiradi, ijodkorlikka undaydi.

Integratsiyalashgan yondashuv o'qituvchidan yuqori darajadagi pedagogik mahoratga ega bo'lishni va har tomonlama mukammalilikni talab qiladi. Integratsiyalashgan ta'limning ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rib chiqib, shunday xulosa qilishimiz mumkin: integratsiyadan tashqari, o'quvchilarga real hayotga mos keladigan ta'lim olish imkonini beradigan boshqa texnologiyalar ham mavjud, ammo ta'limda integratsiyaning afzalligi - tor ma'lumotga ega emas, balki mutaxassisni shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish imkoni mavjudligidadir. Ta'lim tizimining isloh qilinishi ta'lim sifatiga tobora ko'proq talablarni amalga oshirib, o'qituvchiga ham darsni o'qitish sifatini, bilim samaradorligini oshirishga intilishni talab qilmoqda. Integratsiya jarayoni (lotincha *integratio* — bog'lanish, tiklash) tizimning ilgari bir-biridan ajralib turuvchi qismlari va elementlarining o'zaro bog'liqligi va bir-birini to'ldiruvchiligiga ko'ra yagona yaxlitlikka yig'ilishidir. Integratsiya – bir qator gumanitar, tabiiy fanlarda qo'llaniladigan murakkab fanlararo ilmiy tushunchadir. Integratsiya printsiplari o'quv jarayonining barcha tarkibiy qismlarini, tizimning barcha elementlarini o'zaro bog'lashni, tizimlar o'rtasidagi aloqani o'z

ichiga oladi, u maqsadni belgilashda, o'qitish mazmunini, uning shakllari va usullarini belgilashda etakchi hisoblanadi. Integrativ yondashuv pedagogik jarayonning har qanday komponentida integratsiya tamoyilini amalga oshirishni anglatadi, pedagogik jarayonning yaxlitligi va izchilligini ta'minlaydi. Integratsiya jarayonlari - sifat o'zgarishidir.. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida fanlarni o'zaro bog'lab o'qitish uchun yetarli sharoitlar bilan ta'minlash zarur. Tabiiy fanlarni o'qitishda jumladan kimyo fanini fizika ,biologiya fani bilan, biologiya fanini kimyo,geografiya fanlari bilan integralab o'qitish uchun o'qituvchilarga uslubiy jihatdan tavsiyalar berib borish lozim Ular orasida ishlab chiqarish, ekologik bilimlarining keng tizimini birlashtirish, o'qitishni tashkil etish usullari, vositalari va shakllarini yangilash zarur. Bu muammo yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va ta'lim jarayoniga joriy etish bilan chambarchas bog'liq. Ta'limni yangilash ta'limni tashkil etishning noan'anaviy usullari va shakllaridan, shu jumladan integral usullardan foydalanishni talab qiladi, buning natijasida bolalarda dunyoni yaxlit idrok etish rivojlanadi va o'rganishga faol yondashuv shakllanadi. Bundan tashqari, mavzularni faqat tushuntirish emas,balki amaliyotga qo'llashni o'rgatib borish zarur.

Xulosa qilib aytganda integratsiya nafaqat fanlar bo'yicha bilimlarning o'zaro bog'liqligi nuqtai nazaridan, balki ta'lim texnologiyalari, usullari va shakllarining integratsiyasi sifatida ham ko'rib chiqiladi. Pedagogik faoliyat ,me'yorlar va ijodkorlik, fan va san'at uyg'unligidir. Shuning uchun mavjud bo'lgan turli xil o'quv faoliyati usullarini to'g'ri birlashtirish muhimdir. Shunday qilib, o'qituvchining kasbiy faoliyatida an'anaviy metodlar darajasida emas, balki fanlar va o'qitish texnologiyalari bo'yicha bilimlarni integratsiyalashuvi doimo yangi tadqiqotlar, pedagogik ijodkorlik uchun imkoniyatlar yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avliyakov N.X., Musayeva N.N. Pedagogik texnologiya. Darslik. Toshkent. Tafakkur Bo`stoni – 2012.
2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog – o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). – T.: "Iste'dod" jamg'armasi, 2008.
3. Buyanova E.A. Zamonaviy sharoitda maktab o'quvchilarining asosiy umumiy va qo'shimcha ta'lim integratsiyasi muammosining holati. Moskva. 2005
4. Polyankina S.Yu. Ta'lim falsafasining kategorik apparatida integratsiya tushunchasi. Falsafa va ta'lim №2, 2013
5. R.A.Mavlonova, N.H.Rahmonqulova. Boshlang'ich ta'limning integratsiyalashgan pedagogikasi, Toshkent. 2009.

MAKTABDA MATEMATIKA DARSLARIDA YO‘NALTIRILGAN

TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASHNING AFZALLIKLARI

Tajatdinova Ayzada
Minjasarov Isnatdin
Abilkarimov Srajatdin

Qoraqalpog‘iston respublikasi Taxtako‘pir tumani
13-sonli maktabning matematika fani o‘qituvchilari

Annotatsiya: Maqolada matematika darslarida ta‘lim-tarbiya jarayonini pedagogik texnologiyalarni qo‘llash orqali rivojlantirish usullari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Dars muqaddas, texnologiya, o‘qin, metod, tushuncha.

Bugungi kunda mamlakatimizda bolayotgan ulkan bunyodkorlik ishlari, ta‘lim-tarbiya sohasida qabul qilingan qonun va qarorlar "Milliy dastur"imizda belgilab berilgan buyuk maqsadlar hozirgi kun oqituvchisini yanada koproq mehnat qilishga, izlanishga da‘vat etmoqda. Ushbu maqsadlarning ijobiy natijaga ega bo‘lishi, eng avvalo, yosh avlodga ilmiy bilimlar asoslarini puxta o‘rgatish, ularda keng dunyoqarash hamda tafakkur ko‘lamini hosil qilish, ma‘naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish borasidagi ta‘limiy-tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etish bilan bog‘liqdir. Zero, yurtning porloq istiqbolini yaratish, uning nomini jahonga keng yoyish, ulug‘ ajdodlar tomonidan yaratilgan milliy-madaniy merosni jamiyatga namoyish etish, ularni boyitish yosh avlodni komil inson hamda malakali mutaxassis qilib tarbiyalashga bog‘liqdir.

Bizga ma‘lumki, ta‘lim-tarbiya jarayonini pedagogik texnologiyalarni qo‘llash orqali, ya‘ni avvaldan loyihalashtirilgan ta‘lim jarayonini yaxlit tizim asosida, bosqichma-bosqich amalga oshirish, aniq maqsadga erishish yo‘lida muayyan metod, usul va vositalar tizimini ishlab chiqish, ulardan samarali, unumli foydalanish hamda ta‘lim jarayonini yuqori darajada *boshqarish*ni ifodalaydi.

Ta‘lim jarayonida boshqarish – bu, yo‘naltirish; vazifa qo‘yish; o‘rgatish; yordam berish; qo‘llab-quvvatlash; maslahat berish; rahbarlik qilish; kuzatish; talab qilish; ko‘rsatma berish kabi funksiyalarni amalga oshirishdir.

Mazkur vazifalarni hal etish uchun matematikadan uzviylashtirilgan Davlat ta‘lim standarti talablari asosida har bir mavzuning pedagogik texnologiya asosida dars ishlanmasi

– loyihasi “Dars muqaddas” tavsiyasining mantiqiy davomi bo‘lgan “O‘rgan-o‘rgat” tamoyili asosida yaratilmoqda va ta’lim-tarbiya jarayoni amalga oshirilmoqda. Matematika darslarida o‘quvchilarda ijodiy tafakkur etish ko‘nikmasini shakllantirish, matematikaga oid atama va tushunchalarning mazmun-mohiyati ko‘nikma va malaka darajasida o‘zlashtirilishi, olingan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish darajasi yuqori bo‘lishi, ya’ni yuqori darajada tafakkur etish qobiliyati rivojlanishi uchun o‘qituvchidan 5-6- sinflarda matematika o‘qitish, 7-9-sinflarda algebra va geometriya kursini o‘qitish maqsadlari va mazmuniga mos ravishda texnologiyalarni tanlash hamda qo‘llash talab etiladi. Matematika darslarida uzviylashtirilgan Davlat ta’lim standarti talablariga erishish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘tilishi, shuningdek darslarda interfaol metodlarni tanlash va ularni qo‘llash uchun quyidagi tavsiyalarga rioya etilishi maqsadga muvofiqdir:

✓ Har bir dars texnologiyasini ishlab chiqishda mavzu bo‘yicha o‘zlashtirilishi kerak bo‘lgan DTS talablari, dars maqsadlaridan kelib chiqib asosiy mazmuni tanlash, bunda o‘zlashtirilishi murakab bo‘lgan misol va masalalar, mavzuga oid qiziqarli tarixiy materiallarni kiritish va ularning o‘zlashtirilish uchun interfaol metodlarni tanlash;

✓ 5-6-sinf matematika darslarida tushunchalarning mazmun-mohiyatini o‘quvchilar chuqur o‘zlashtirishlari uchun interfaol metodlarni tanlashi; bunda o‘qituvchi dars jarayonida asosan o‘quvchilarni bilimlarni o‘zlashtirish sari yo‘naltirish; o‘rgatish; yordam berish; qo‘llab-quvvatlash; maslahat berish kabi boshqarish funksiyalarini amalga oshiradi; “Tushunchalar tahlili”, “Sinkveyn”, “Klaster”, “Zinama-zina” kabi metodlarni qo‘llash;

✓ 7-9-sinf algebra va geometriya darslarida bevosita 1-9-sinflarda matematikaga oid dastlabki bilimlarni mustahkamlash va ularni rivojlantirish yo‘nalishida o‘quvchilar faolligini oshirishga yo‘naltirilgan metodlarni tanlash; bunda o‘qituvchi asosan yo‘naltirish; vazifa qo‘yish; qo‘llab-quvvatlash; rahbarlik qilish; kuzatish; talab qilish; ko‘rsatma berish kabi o‘quv jarayonini boshqarish funksiyalarini amalga oshiradi; “Tushunchalar tahlili”, “Venn diagrammasi”, “Blok-so‘rov” metodlari, “FSMU”, “Loyiha” texnologiyalarini qo‘llash;

✓ funksiyalar, koordinatalar sistemasi, formulalar bilan ishlashga oid, mantiqiy masalalarga oid mavzularni o‘tishda AKTning imkoniyatlaridan foydalanishga doir

texnologiyalarni qo'llash;

✓ Amaliy mazmundagi mashq (topshiriq)lar tizimini ishlab chiqish; bunda ishlab chiqilgan mashq (topshiriq)lar tizimining samaradorligiga erishish asosiy shart hisoblanadi. SHuningdek, ishlab chiqilgan mashqlar tizimini quyidagi guruhlarga bo'lish maqsadga muvofiqdir:

a) mashg'ulot jarayonida o'quvchilar tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan mashqlar;

b) darsdan tashqari sharoitlarda bajarilishi ko'zda tutilgan mashqlar - uy vazifalari va boshqalar.

O'quvchilar e'tiboriga havola etilayotgan mashqlar bir-birini to'ldirishi, o'zaro aloqadorlik, bog'liqlik va eng muhimi evolyusion xususiyat kasb eta olishi lozim. Har bir dars o'qituvchidan o'ziga xos innovatsiyalarni, ya'ni ijodiy yondashuvni talab qiladi. Ayni paytda o'qituvchi har bir darsning muallifi hisoblanadi. Chunki o'qituvchi ushbu darsni tayyorlashda ilg'or o'qituvchilar tajribasiga tayanadi, uslubiy qo'llanmalarni o'rganadi va hokazo. Matematika darsida o'quv tarbiya jarayonining barcha elementlari o'zaro uyg'unlikda bo'ladi. Bular maqsad va mazmun, vositalar, metodlar, ta'limni tashkil kilish shakllari bilan uzviy bog'liq.

Noan'anaviy ta'limda 4 ta komponent uyg'unlikda amalga oshiriladi. Bular maqsad, mazmun, faoliyat, natija. Demak, hozirgi zamon matematikasi darsining asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- darsning dastur talablariga mosligi;

- har bir dars maqsadlarining aniq rejalashtirilishi;

- o'quv materiallarining sinfda taqsim qilib o'zlashtirilishini ta'minlashi va rejalashtirilgan ta'lim natijalariga erishish;

- o'quvchilarni sinfda toliqtirmasdan faol ishlashlarini ta'minlash;

- o'quvchilarning fanga va bilimlarni egallash jarayoniga bo'lgan qiziqishiga e'tibor qaratish va hokazo.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'qituvchining intellektual salohiyati, ijodkorlik mahorati orqali matematikadan tashkil etiladigan dars jarayonida o'quvchilarning faol

ishtiroklari, ijodiy bilim darajalari ortishiga va o‘z navbatida, jamiyatimizning erkin, mustaqil fikrli, barkamol avlod vakili bo‘lib shakllanishlariga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Husanboeva Q. O‘qitishning zamonaviy metodlari. 2018. 34-37 betlar.
2. Holiqov E. Interfaol usullar. «Ma‘rifat» gazetasi. 2019. 7-son.
3. Sharopova Q. Ta‘limning zamonaviy texnologiyalari. 2017. 28-32 betlar.

ХУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ САБАБЛАРИ ВА УЛАРНИНГ СОДИР ЭТИЛИШИГА ИМКОН БЕРГАН ШАРТ-ШАРОИТЛАР

Усманова Муборак Акмалджановна – Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети профессори, юридик фанлар доктори

Ахмедова Муқаддасхон Турсуновна – Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети профессори, юридик фанлар доктори

Аннотация. Мақолада ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари ва уларга имкон берувчи шарт-шароитларни аниқлаш, уларни бартараф қилиш ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва кенг жамоатчилик олдида турган долзарб муаммолар борасида сўз юритилган. Шунингдек, ҳуқуқбузарликларни содир этилиши сабаблари, аксарият ҳолларда ёшлар, тарбиясида бўшлиқ мавжуд вояга етмаганлар, иқтисодий қийинчиликни рўқач қилган аёллар, қолаверса, моддий таъминоти юқори бўлган оила фарзандлари эканини тасдиқловчи манбалар асосида ёритилган.

Калит сўзлар. Ҳуқуқбузар, ҳуқуқбузарликлар, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, жиноятларни олдини олиш, вояга етмаганлар, ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари, жамоат хавфсизлиги, жиноятчиликка қарши курашиш

Мамлакатимизда сўнгги йилларда вояга етмаганларни баркамол қилиб ўстиришга, улар томонидан ҳуқуқбузарликлар ва жиноятлар содир этилишининг олдини олишга, вояга етмаганларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашга, вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикасига маъсул органлар ва муассасаларнинг ўз зиммаларига юклатилган вазифаларини амалга оширишдаги масъулиятини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари ва уларга имкон берувчи шарт-шароитларни аниқлаш, уларни бартараф қилиш ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва кенг жамоатчилик олдида турган долзарб муаммолардан биридир.

Жамиятимизда ҳуқуқбузарлик ва жиноятчилик содир этилиши натижасида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қилинади. Бинобарин республикамизда бу борада амалга оширилаётган кенг кўламдаги ишлар натижасида айрим вилоятларда ва ҳудудларда ижобий натижаларга эришилди. Лекин, бу ҳали-ҳамон уларга қарши курашишни мунтазам амалга оширишимизни талаб этади.

Дарҳақиқат, ҳуқуқбузарликларни содир этилиши сабаблари ўрганилганда, аксарият ҳолларда ёшлар, тарбиясида бўшлиқ мавжуд вояга етмаганлар, иқтисодий қийинчиликни рўқач қилган аёллар, қолаверса, моддий таъминоти юқори бўлган оила фарзандлари эканига амин бўламиз.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Қуролли Кучларнинг ташкилий тузилмаси бўйича амалга оширилган чоратadbирлар ҳақида сўз юритганда, Миллий гвардия ташкил этилганини алоҳида

*таъкидлаш лозим. Маълумки, бу махсус бўлинма фаолияти жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлаш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариш, аҳолини турли террорчилик хатарларидан, жиноий ва бошқа ноқонуний хатти-ҳаракатлардан ҳимоя қилишга қаратилган*³¹.

Азалдан, бизда оила муқаддас даргоҳ экани, унда вояга етаётган фарзандлар жамият ва давлат келажаги экани барчамизга маълум. Ўзбек халқи айниқса, доимо яхшиликка, эзгуликка ва йўғрилган инсоний фазилатлари билан бошқа халқлардан доимо фарқ қилиб келган.

Манбалардан маълум бўлишича, узоқ асрлардан буён инсониятнинг жамики мутафаккирлари жамиятда ҳуқуқбузарликларнинг сабабини ўрганиш ва тугатиш билан шуғулланиб келди. Ўрта Осиё ва қадимги Юнонистон фикр илми донишлари ҳар бир содир этилган жиноятни амалга оширган шахсга таъсир кўрсатувчи ижтимоий омилларни ўрганиб тушунтиришга ҳаракат қилишган.

Жумладан, Абу Наср ал-Фаробий ўзининг “Фозил одамлар шаҳри” асарида инсон боласи жиноятчи бўлиб туғилмаслиги, аксинча унда пайдо бўлувчи ҳуқуқни бузишга етакловчи мотивлар жамиятдаги салбий иллатлар натижасида юзага келишини таъкидлаб ўтган. Юнон файласуфи Эвклиднинг фикрича: “Ақлли қонунчи жиноят учун жазо тайинлашга мажбур бўлгандан кўра, жиноятни олдини олиш учун зарур чоралар кўради”³².

Ҳуқуқбузарлик сабабларини шакллантирувчи таъкид этилган шартлар рўйхати мукамал ва доимий эмас. Жамият ривожининг хусусиятларига қараб, у ёки бу даврда маълум шартлар ўзининг маъносини йўқотиши ёки бошқалари муҳим аҳамият касб этиши мумкин.

Ҳуқуқбузарлик бугунги кунда фуқароларнинг ҳаётига, соғлигига, мулкигагина таҳдид солиб қўймай, балки амалга оширилаётган демократик ислоҳатларнинг барқарорлигига ҳам маълум даражада путур этказди.

Зеро, Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги қонуни 3-моддасида, “Ҳуқуқбузарлик – содир этилганлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарлик назарда тутилган айбли ғайриҳуқуқий қилмиш”, -деб қўйилган.

Ҳуқуқбузарлик шахснинг фикрлаш тарзи эмас, балки унинг қилмиши, ҳуқуқ-атворидир. Бундай ҳуқуқ-атвор эса, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклида намоён бўлади. Ҳуқуқбузарнинг ижтимоий хавfli нияти фақат унинг ҳатти-ҳаракатида ўз ифодасини топади.

Немис файласуфи Гегель ўзининг “Ҳуқуқ фалсафаси” асарида кишилар эътиқодлари, ниятлари учун эмас, балки қилмишлари учун жавоб беришлари лозимлиги тўғрисида ғояни илгари сурган³³.

³¹ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Хавфсизлик Кенгашининг кенгайтирилган таркибдаги йиғилишда сўзлаган “Қуролли Кучларимиз – мамлакатимиз барқарорлиги ва тарққиётининг мустаҳкам қафолатидир” номли нутқи. 2018 йил 10 январь. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – Т.2. – В. 155-156.

³² Криминология. Дарслик. – Т.: Академия, 2007. – В. 39.

³³ Гегель Г. Философия права. – М.: 1990. – С. 141, 144, 145, 192.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 24 декабрдаги ПҚ-4075-сонли “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори ва ушбу қарор билан тасдиқланган “Йўл харитаси” ижросини таъминлаш мақсадида қатор тавсиялар ишлаб чиқилди.

Ҳуқуқбузарликни келтириб чиқарувчи сабаблар ва шартлар хусусида бир қатор адабиётларда турли хил назарий қарашлар мавжуд. Сабаб ва оқибатнинг ўзаро боғлиқлиги, шароит билан узвий алоқада эканлиги қонуниятини билиш эса айнан ҳуқуқбузарликни илмий-назарий жиҳатдан чуқур таҳлил этишга имкон яратади. Чунки, сабабнинг келиб чиқишида маълум бир шароитнинг мавжуд бўлиши табиий ҳолдир. Бинобарин, сабаб ва шароитни бир-биридан ажралган ҳолда кўриб чиқиш мумкин эмас.

Ҳуқуқбузарликнинг сабаби шахснинг ўз манфаатларини, орзуларини, ҳис-туйғуларини, ҳуқуққа хилоф йўл билан қондиришга қаратилган интилишларидир.

Ҳуқуқбузарликнинг сабаб ва шароитлари маълум бир ижтимоий-иқтисодий формацияга таалукли давлат ҳаётида салбий ҳолатларни келтириб чиқарувчи ҳамда жиноий оқибатларни юзага келтирувчи воқеилиқдир.

Жиноятчиликнинг сабаб ва шароитларини келиб чиқиши ижтимоий бўлиб ўз моҳиятига эга. Ушбу сабаб ва шароитлар жамият ҳаётида ўзига хос қарама-қаршилик келтириб чиқаради.

Ҳозирги Ўзбекистон шароитида ҳуқуқбузарликларнинг асосий шароитлари куйидагилар:

1. Иқтисодий қийинчиликлар ва зиддиятлар.
2. Фуқароларнинг ҳуқуқий онги, маданият даражасининг етарлича эмаслиги ва қонун доираларини онгли бажаришга интилишнинг йўқлиги.
3. Ичкиликбозлик ва гиёҳвандлик бу иллатлар халқнинг генетик фондини бузилишга олиб келувчи омил.
4. Қонунчиликнинг мукамал эмаслиги. Ҳар қандай қонунчилик тизимининг муҳим вазифалардан бири инсонга ёки умумжамятга зарар етказувчи ҳатти-ҳаракатларнинг олдини олиш ҳисобланади.
5. Ҳуқуқ тартибот органлари фаолияти етарли даражада самарали эмаслиги³⁴.

Ҳуқуқбузарликларни вужудга келишида куйидаги икки ҳолат мавжуд:

1. Олдиндан шаклланган ижтимоий руҳий ҳолатлар;
2. Ҳуқуқбузарликнинг юзага келишида таъсир этувчи ҳамда жиноий оқибатларни келтириб чиқарувчи ва жиноят кўрсаткичларини ошиб боришига йўл очувчи ҳолатлар³⁵.

Ҳар бир давлат тарихида жамият ва жамият аъзоларининг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий йўналишларда ислохотлар амалга оширилганлиги барчамизга яхши маълум. Ушбу йўналишдаги ислохотларнинг ҳар бири ўз мақсад ва манфаатларига эга. Зотан, қайси йўналишда

³⁴ Саидов А., Таджихонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Икки жилдли. 2-жилд. Ҳуқуқ назарияси. – Т.: Академия, 2001. – Б. 301.

³⁵ Криминология. Дарслик. – Т.: Академия, 2007. – Б.78.

бўлмасин, барча ислохотларнинг пировард мақсадида етишини таъминлаш фан ва техника ютуқларига таянишни тақозо этади.

Иқтисодий ислохотлар билан боғлиқ ҳуқуқларнинг сабаб ва шароитларини таҳлил этишда қуйидаги учта вазиятни инобатга олишимиз лозим:

Биринчидан, ижтимоий қарама-қаршилиқлар сабабларини таҳлил қилиш;

Иккинчидан, ҳуқуқбузарликларнинг миқдор кўрсаткичлари ва криминоген ҳолатларни келтириб чиқарувчи шароитларни аниқлаш;

Учинчидан, жинойт субъектларининг асосий хусусиятларини инобатга олиш.

Вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг содир этилиш сабабларини ва уларга имкон берган шароитларини ўрганишда ҳуқуқбузарлик содир этишга олиб келиши омилларни шартли равишда уч гуруҳга, яъни ижтимоий-иқтисодий соҳадаги омиллар, маънавий-руҳий омиллар, ташкилий-бошқарув соҳасидаги омилларга ажратиш мумкин.

Профессор М.Рустамбаев фикрига қўшилган ҳолда вояга етмаганлар жинойтчилигининг сабаблари ва шартларини қуйидаги гуруҳларга бўлишимиз мумкин:

- оммавий маданиятни тарғиб қилувчи видеоларнинг тарқалиши;
- жамоат жойларидаги ҳар турдаги жанжал ва муштлашувларнинг интернет орқали тарғиб қилиниши;
- моддий етишмовчилик;
- ота-она никоҳининг бузилиши, ота-она ҳақиқий эмаслиги, ота-онанинг алоҳида яшаши;
- болаларнинг нотўғри тарбиялаш усуллари: менсимаслик, шавқатсизлик, кўполлик, камситиш, ҳақорат қилиш ва эксплуатация қилиш;
- ота-она томонидан боланинг фикри ҳисобга олинмаслиги³⁶.

Вояга етмаганлар томонидан ҳуқуқбузарликларнинг содир этилишининг асосий сабаблардан яна бири уларнинг табиатида маънавий ва ҳуқуқий кадриятларнинг менсимаслик хусусиятларини мавжудлиги, кўнгилхушлик учун зарур бўлган моддий манбаларга эришиш истагининг кучлилигида кўринади³⁷.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Хотин-қизларга эътибор ҳамма вақт барча саъй-ҳаракатларимиз марказида бўлиши, ҳаммамизнинг вазифамизга айланиши керак. Оилага эътибор аслида ўзлигимизга эътибордир”³⁸.

Бугунги кунда Хотин-қизларнинг эркинлиги ва уларга яратилаётган кенг шароитлардан оқилона фойдаланмасдан турли ҳуқуқбузарлик ва жинойтларга қўл уриб қўяётган айрим аёллар ҳақида айтиб ўтиш ўринли. Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар таҳлилининг кўрсатишича, аёллар жинойтчилигининг асосий сабаблари қуйидагилар билан боғлиқ:

1. Уларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда фаол иштироки;

³⁶ D.J Suyunova, M.A Usmonova “Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarni profilaktika qilishning hududiy metodikasi” / O’quv uslubiy qo’llanma, T: 2019 B-17

³⁷ Eshmuhammad Qodirov “Yoshlar jinoyatchiligining oldini olish masalalari” Nishon Noshir. T:2017 B-26

³⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармониغا шарҳ. Халқ сўзи 2018. 3 февраль.

2. Жамиятнин турли бўғинларида ижтимоий назоратни сусайганлиги;
3. Жамиятда одамлар ўртасидаги безовталиқ ва қарама-қаршилиқлар ўзаро душманлик ҳолатлари;
4. Жамият ҳаёт тарзига зид бўлган ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, фоҳишабозлик, дарбадарлик ва талончилик ўсганлиги.

Меҳнат тақсимоотида аёллар иштирокининг ортганлиги уларни оиланинг асосий боқувчисига айланиб қолишига олиб келмоқда, шунинг учун ҳам баъзида савдо-тижорат ишлари билан банд аёллар эрлари бўлса ҳам оилани молиявий таъминлашни амалга оширмоқдалар.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллиги муносабати билан сўзлаган “Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир” номли маърузасида: “Биз қанчалик мукамал қонунлар яратмайлик, қандай ислоҳотлар ўтказмайлик, агар фуқароларимизнинг ҳуқуқий билими, онги ва маданияти етарли бўлмаса, кутилган натижаларга эришиш мушкул бўлади.

Ҳуқуқшунос олимларнинг бундан бир неча аср аввал “Ҳуқуқни англаш масъулият ҳиссини ривожлантиради”, деб айтган ҳикматли сўзлари ҳеч қачон ўз долзарблигини йўқотмайди. Бошқача айтганда, Конституция ва қонунларга ҳурмат, ҳуқуқий онг ва маданият ҳар бир фуқаронинг, ҳар бир мансабдор шахснинг ҳаёт ва фаолият тарзига айланмоғи керак”³⁹.

Маиший турмушда содир этиладиган ҳуқуқбузарликлар ўзига хос сабаб ва шароитларга эгаллиги билан ажралиб туради. Бу каби жиноятлар асосан ичкиликбозлик ва гиёҳвандликка мойил шахсларнинг сабабчи бўлишларини кўриш мумкин. Маълумки, шахснинг ичкиликка мойиллиги унинг шахсида маданиятсизлик, маънавий хислатларнинг чекланиши, эҳтиёжларнинг ўта саёзлиги каби иллатларни келтириб чиқаради. Шу билан боғлиқ ҳолда, баъзи шахслардаги моддий етишмовчилик уларни бир гуруҳ шахслар билан ичкилик топиш ва ичувчиликка ундайди, табиийки, бу ҳолатларнинг кўпчилиги охир-оқибат муштлашиш ва жиноят содир этишга олиб келади.

Статистик маълумотлар асосида маълум бўлдики, кўпчилик йўл ҳаракати ҳодисалари ва у билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни уқувсиз, масъулиятсиз, интизомсиз ҳайдовчилар содир этади. Бунда улар белгиланган мажбуриятларни била туриб қасдан бузадилар, йўллардаги вазиятни юзаки ва этиборсизларча баҳолайдилар.

Аҳоли барқарорлигини таъминлаш, аёллар ва ёшларни ижтимоий фойдали фаолиятга жалб этишни фаоллаштириш, вояга етмаганларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш, оилалар даромадини кўпайтириш, ҳалол ва фаровон турмуш шароитларини йўлга қўйиш ҳуқуқбузарликларни олдини олишда таъминловчи омил бўлиб хизмат қилади.

³⁹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллиги муносабати билан сўзлаган “Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир” номли маърузаси. Халқ сўзи, 2019 йил 9 декабрь.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, туманлар кесимида ҳуқуқбузарлик ва жинойтларнинг олдини олиш борасида алоҳида чора-тадбирларни ўз ичига олган “Йўл харитаси”ни ишлаб чиқиш бўйича кўрсатмалар берилди. Ушбу чора-тадбирлар доирасида қуйидагиларни кўришимиз мумкин:

Биринчидан, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси самарадорлигини, шу жумладан ҳуқуқбузарликлар динамикаси, уларни содир этиш такрорийлиги, ижтимоий фикр, профилактик ишлар натижасидан фуқароларнинг қониқиш ҳосил қилиши ва аҳоли билан ҳамкорлик даражасини инобатга оладиган баҳолашнинг аниқ мезонларини жорий этиш;

Иккинчидан, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси бўйича идоралараро дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда манзиллилик, соҳавий ихтисослашув, ҳудудий ва бошқа ўзига хос хусусиятлар инобатга олинишини таъминлаш;

Учинчидан, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси муаммолари бўйича комплекс илмий ва амалий тадқиқотлар ўтказиш, профилактик ишларни олиб боришнинг замонавий услубиётини жорий этиш;

Тўртинчидан, ҳуқуқбузарликлардан жабрланувчилар ва ғайриижтимоий ҳуқ-атворли, ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил бўлган ёки содир этган шахсларга ҳуқуқий, ижтимоий, психологик, тиббий, педагогик ва бошқа ёрдам кўрсатиш бўйича чора-тадбирлар тизимини ривожлантириш;

Бешинчидан, ҳуқуқбузарликлар профилактикасига фуқаролар ва жамоат ташкилотларини, шу жумладан уларни моддий ва бошқача тарзда рағбатлантириш орқали жалб этиш механизмларини такомиллаштириш⁴⁰.

Ҳуқуқбузарликлар ва жинойтчиликни олдини олиш, унга қарши курашиш, сабабларини аниқлаш масаласи ҳақида гап кетганда, Президентимиз томонидан илгари сурилган “Хавфсиз ҳудуд”, “Хавфсиз шаҳар” концепцияларининг ишлаб чиқилганлиги ва ҳозирда шу бўйича ишлар амалга оширилаётгани фикримизнинг яққол далилидир. Ушбу концепциянинг моҳиятидан бир нарсани аниқ айтишимиз мумкинки, нафақат ҳар бир ҳудудда, балки оилаларда тинчлик-хотиржамлик, соғлом муҳитни асраб-авайлаш ҳар биримизнинг кундалик фаолиятимиздаги энг асосий вазифамиз бўлмоғи даркор.

Хулоса қилиб айтганда, самарали ташкил этилган ҳуқуқий таълим-тарбия тизими ёшлар ҳуқуқий онги ва маданиятини шакллантиришнинг зарурий воситаси, ҳуқуқий давлатнинг таянчидир.

⁴⁰ Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жинойтчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари // 2017 йил 27 март.

Karimova Sarvinozxon Xayrillo qizi

Andijon davlat Pedagogika instituti

“Boshlang’ich ta’lim” yo’nalishi o’qituvchisi

Boshlang’ich sinflarda sinfdan tashqari o’qish darslarida hikoyalar matni ustida ishlash

Annotatsiya

Bolalarni kitobga oshno qilish ularning juda kichik yoshlaridan amalga oshiriladi. Onalar, otalar, buvilar-u bobolar tomonidan kichik yoshdagi bolalarga aytib berilgan ertaklar yoki hayotiy voqealar bolalar qalbini go’zallashtirib, ularning ko’ngliga ilk ezgulik urug’larini ekilishiga, kelajakda esa o’zlari izlab, topib, qiziqib badiiy asarlar mutolaa qilishlariga dastlabki qadam vazifasini o’taydi. Maktabgacha ta’lim muassasalarining o’quv mashg’ullari tarkibida ham kichik asarlar ustida ish olib boriladi. 1-sinfning o’quv va yozuv savodxonligini egallagan bolalar esa alifbo davridan so’ng o’zlari mustaqil ravishda kichik hajmli ertak va hikoyalarni o’qishga kirishadilar.

Работа над текстом рассказов на внеклассных занятиях по чтению в

начальных классах

Абстрактный

Детей знакомят с книгами с самого раннего возраста. Сказки или события из жизни, рассказанные маленьким детям мамами, папами, бабушками и дедушками, украшают детские сердца, сеют в их сердца первые семена добра, и в дальнейшем они будут с интересом искать, находить и читать художественные произведения. . Работа над мелкими работами проводится также в рамках воспитательной деятельности дошкольных образовательных учреждений. Дети, овладевшие грамотой чтения и письма 1 класса, после периода алфавита начинают самостоятельно читать небольшие сказки и рассказы.

Working on the text of stories in extracurricular reading classes in primary grades

Abstract

Children are introduced to books from a very young age. Tales or life events told to young children by mothers, fathers, grandparents, beautify children's hearts, sow the first seeds of goodness in their hearts, and in the future they will search for, find and read artistic works with interest. acts as a step. Work on small works is also carried out as part of educational activities of pre-school educational institutions. Children who have acquired reading and writing literacy of the 1st grade, after the alphabet period, begin to independently read small fairy tales and stories.

Kalit so'zlar: Ona tili va o'qish savodxonligi, ertak, hikoya, qahramonlar, qayta hikoyalash, badiiy asar, kitobxonlik.

Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo'lib, unda kishi hayotidagi ma'lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi. „Hikoya ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmuni ertakdagidan ortiqroq hayotiydir".⁴¹Hikoya mazmunan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonlarning xatti-harakati, tashqi ko'rinishi, [portret tasviri](#), voqea-hodisalar haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalari hikoya bilan tanishtirish uning sujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi. Boshlang'ich sinflarda Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida hikoyani o'qishga bag'ishlangan darslarda o'qilgan [hikoya mazmunini ochish](#), lug'at ustida ishlash, o'qilgan matnni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi.⁴² Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. So'roqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, [voqea-hodisalar](#), xatti-harakat o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi. Hikoyani o'qish darsida o'quvchilar tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini [tushuntirish ham muhim](#), aks holda, ular hikoya mazmunini tushuna olmaydilar. Hikoyani o'qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qib bo'lingach,

⁴¹ O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi qonuni. Barkamol avlod—O'zbekiston taraqqiyotining poydevori" T.: Sharq 1997

⁴² <https://fayllar.org/1-mavzu-oqish-darslarida-hikoya-janridagi-asarlarni-organish-d.html>

o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O'qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta'sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya sujeti, voqeaning yo'nalishini ochishga, personajlar [xarakterini tushunishga](#), nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda sujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Ertak janriga xos matnlar jozibadorligi bilan bolani o'ziga tortadi. Lekin hikoya janri ham hayotiyli bilan o'ziga xos. Hikoyada voqealar tez rivojlanib boradi. Unda inson hayoti, u bilan bog'liq hayotiy lavhalar bayon etiladi. O'quvchilar qahramonlarning xarakteri, ulardagi xususiyatlar bilan qiziqadilar. Masalan, 1-sinflar uchun sinfdan tashqari o'qish darslarida foydalaniluvchi "Kitobim—oftobim" kitobida Yayra Sa'dullayevaning "Izza bir qoshiq jizza", Xudoyberdi To'xtaboyevning "Erkinlik", Mahmud Murodovning "Koptok", Latif Mahmudovning "Yomg'irda", Farhod Musajonovning "Sovg'a", "Farhod Musajonovning "To'lab ber" kabi hikoyalari berilgan. Ular mavzu jihatdan xilma-xil bo'lib, qahramonlarining xarakter-xususiyatlari bilan ham farq qiladi. Hikoya biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning nurli va qorong'i tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la boshlaydilar. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi. Masalan, Farhod Musajonovning "Sovg'a" hikoyasida⁴³ o'zbek xalqiga xos bo'lgan urf-odatlar, ota-bola munosabatlari, ekinlarni parvarishlar, qo'ni-qo'shnilar bilan ahillik, mehmon bo'lish odobi, saxiylik, do'stlarni qadrlash kabi fazilatlar aks ettirilgan. Hikoya tahlili adabiy tur sifatida o'ziga xos xususiyatlari va vazifasidan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi. Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy,

⁴³ D.Nasriddinova, R.Mirzayev «Kitobim-oftobim» sinfdan tashqari o'qish kitobi "Qaldirg'och nashriyoti" Toshkent-2022. 33-bet

shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi lozim. Boshlang'ich [sinflarda hikoya sujeti](#), [kompozitsiyasi](#), qahramonlarini o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagicha ishlar amalga oshiriladi:

1. Matn mazmuni yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.
2. Hikoya matni asosidagi savol-topshiriqlami bajarish.
3. Hikoya mazmuni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.
4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.
5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish.
6. Har bir qismga sarlavha topish.
7. Hikoyaga reja tuzish.
8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).
9. Reja asosida bayon yozish.⁴⁴

Odatda, buyuk yozuvchilar ijodlarining ilk chog'lari hikoya yozishdan boshlanadi. Shunday ekan, bolalarda ham kitobga muhabbat uyg'otish, ulardan buyuk kitobxonlar chiqarish hikoyalar o'qishdan boshlanadi. Katta- katta badiiy asarlar, romanlarning o'qilishiga ertak va hikoyalar hamirturush vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi qonuni. Barkamol avlod— O'zbekiston taraqqiyotining poydevori" T.: Sharq 1997
2. <https://fayllar.org/1-mavzu-oqish-darslarida-hikoya-janridagi-asarlarni-organish-d.html>
3. D. Nasriddinova, R. Mirzayev «Kitobim-oftobim» sinfdan tashqari o'qish kitobi "Qaldirg'och nashriyoti" Toshkent-2022. 33-bet

⁴⁴ <https://infourok.ru/ois-darslarida-badiiy-asarlarni-anriy-ususiyatlariga-kora-organis-1842411.html>

МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ - МАФКУРАВИЙ ТАХДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШДА ЭНГ КУЧЛИ ОМИЛ

Расулов Мухаммаджон Каримжонович

Бугунги кунларда дунёда содир бўлаётган бузғунчи ва кўпуровчилик мазмунидаги, тажовузкор ғояларнинг турли миллатлар ва давлатларнинг тинч ҳаёти ва барқарор тараққиётига раҳна солиб келмоқда. Замоनावий ахборот технологиялари ҳамда бошқа оммавий-ахборот воситалари орқали ахборот-психологик хуружлар, инсонлар онгини гўёки ўз орзусидаги гўзал ҳаёт тарзини яратиб беришга қаратилган “Маънавият”, “Маданият”, “Инсон ҳуқуқи ва эркинлиги”, “Демократия” каби ниқоб остидаги ғоявий-мафкуравий тахдидлар кундан кунга авж олиб бормоқда.

Шунинг учун ҳам мамлакатлар аҳолиси, айниқса ёшлар қатламида “Миллиё ғоя”, “Миллий қадриятлар”, “Миллий урф-одатлар”. “Миллий меърос”, “Буюк аجدодларимиз” каби тушунчаларнинг асл моҳиятини ҳар бир шахснинг онгига чуқур сингдириш ҳамда уларга содиқ қолишлари, порлоқ келажагимизнинг ҳамда изчил тараққиятимизнинг гарови эканлигини англаб етишларини таъминлаш ҳар бир мамлакат фуқароси, шу буюк миллат вакилининг бурчидир.

Мамлакатимиз миллий мустақиллигига эришганидан сўнг, ижтимоий соҳаларнинг муҳим бўғини бўлган аҳолининг маънавий ҳаётида ҳам изчил ўзгаришлар амалга ошириб келинмоқда.

Ўзбек халқининг муаммолари, уларнинг энг қуйи бўғиндан хал этиб келиш тизимини янада такомиллаштириш ва бу орқали юксак мақсадларга эришиш йўлида келажакка ишонч тушунчаларини шакллантирилди. Яъни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралда қабул қилинган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон фармонлари, 2022 йил 28 январда қабул қилинган “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли фармонларининг қабул қилинишида ҳам маънавий-ахлоқий тарбиянинг долзарб масала эканлигига алоҳида урғу берилганлигига гувоҳ бўламиз.

Шунингдек, Президентининг 2018 йил 14 августдаги “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори айнан маънавий-ахлоқий тарбиянинг жамият тараққиётини, унинг келажагини барпо этиш, ривожлантириш ҳамда турли тахдидлардан ҳимоялашда энг асосий омил эканлигини билишимиз мумкин ва бежизга тараққиётнинг янги босқичига чиқишда “Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари” тамойили илгари сурилмаган.

Бундан ташқари юқоридаги стратегияларнинг мантиқий давоми сифатида Вазирлар маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги 1059-сон қарори билан тасдиқланган “Узлуксиз маънавий тарбия концепцияси”нинг қабул қилиниши, унда Ватанга садоқат, бурч ва масъулият, ташаббускорлик ва бошқа фазилатлар ёшлар онгида фақат назарий тушунчалар сифатида қолиб кетгани, амалда эса, имконсиздек

бўлиб бораётгани ва бунинг оқибатида уларнинг ушбу фазилатлар ҳақидаги сўзлари билан амаллари орасида тафовут намоён бўлаётгани, энг ачинарлиси эса мустақил ҳаётга кириб келаётган йигит-қизларнинг ҳаётда ўз ўринларини топишларида долзарб муаммоларга олиб келаётганлиги таъкидланиб ўтилганлиги маънавий-ахлоқий тарбия мавзусининг яна асосий уринда эканлигини тасдиқлайди.

Шундай экан энг аввало маънавий-ахлоқий тарбиянинг негизи бўлган маънавият, мафкура тушунчаларига ҳамда мафкуравий таҳдидларга тариф бериб ўтсак.

Маънавият — бу бутун бир халқнинг, жамиятнинг бугунига, келажагига тамомила дахлдор соҳа. У инсонни ақлий, руҳий, ахлоқий, жисмоний комилликка, ўзлигини, ўзгаларни, жамият ва Ватанни англашга, англаб қадрлашга етаклайди. Маънавиятнинг улкан ва бой имкониятлари инсон ақл-заковати, вужуди, руҳи, салоҳияти, олижаноб фазилатларида барқарорлашади. Инсон табиатида эзгулик, руҳиятида улуғворлик, муносабат оламида назокат ва самимийликка эътиқод, ёмонликдан фориғликни улғайтиради. Маънавият ва маънавий бойликлар, кадриятлар давлатнинг бебаҳо хазинаси ва тараққиёт манбаидир.

“Маънавият — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди”, “Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий кадриятлардан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади”.- дея таъкидлаб ўтган, давлат ва сиёсат арбоби И.А.Каримов.

Маънавиятнинг шакилланиши ва ривожини одатда уч таркибий бўғинда намоён бўлади:

Мафкура кўринишидаги биринчи бўғин — маълумот, ахборот тўплаш, асосан сўз, мулоҳаза, ибрат, ғоя ва назариялар даражасида ифодаланади. Инсон маънавий мерос билан танишади ва уни ўзлаштиради, янгиликни дунёқарашига сингдиради. Бу — **ишонч бўғинидир**.

Иккинчи бўғин — инсонга ёшлигидан сингган маданий қарашлар, ахлоқий кадриятлар, анъаналар, диний-руҳий туйғу. Бу бўғинда у оиласи, уруғ-аймоғи, миллати билан бирлигини ҳис этади, қалбида миллий ғурур, ватанпарварлик, ватан туйғуси шаклланади. Бу бўғин — **иймон бўғини**. Шу боис, ҳадиси шарифда “Ватанни севмоқ иймондандир”, деб уқтирилади

Учинчи бўғин — **билим, ижодий изланиш, фаҳм-фаросат** билан ифодаланади. У тафаккуримизда маърифат, дунёвий маънавият тимсолида намоён бўлади. Буюк алломаларимиз қудрати ана шу дунёвий маънавиятни илоҳий маънавият билан ўзвийликда камолга етказганига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Мафкура — жамиятдаги муайян сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, бадий, фалсафий, илмий қарашлар, фикрлар ва ғоялар мажмуи. Мафкура жамият ҳаётининг маънавий-сиёсий интихосидир, унинг инсон онгида акс этиши, инсон томонидан англаниб, бир бутун тизим ҳолига келтирилиши ва бу тизимнинг амалий фаолиятда назарий асос ҳамда руҳий таянч бўлиб хизмат қилишидир. Одатда, ҳар бир давлат, жамият ўзи бажараётган тарихий вазифани асословчи ва барча ижтимоий табақалар, миллатлар ва элатлар, диний эътиқод вакиллари шу вазифа атрофида

бирлаштирувчи, жипсловчи мафкурага эга бўлади. Инсонпарвар, демократик жамият ва ҳуқуқий давлат ўз фаолиятида жамиятдаги барча ижтимоий кучларнинг умумий манфаатларини кўзда тутиб иш кўради ва шу боисдан муҳолиф ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар ўзаро муросасиз кураш олиб боришларига ўрин қолмайди, улар умуммафкура асосида иш юритадилар. Бу вазият ички ижтимоий-сиёсий ҳаётни янада жонлантиради, чунки демократия ва инсонпарварлик қоидалари жамиятда доимий ва ҳар томонлама ўзаро назорат, фикрлашув, мулоҳазани талаб қилади.

Жамиятимизга ҳозирда хавф туғдирувчи мафкуравий таҳдидлар:

- ислом халифалигини тиклаб, унинг байроғи остида мусулмон халқларини янги империяга бирлаштиришга қаратилган интилишлар;
- ёш мустақил давлатларни собиқ иттифоққа бирлаштириш ғояси;
- ахлоқсиз ғояларни ёйиб, халқимизни маънавий буцзишга интилишлар;
- турли мафкуравий воситалар орқали минтақавий ва давлатлараро келтириб чиқаришга қаратилган ҳаракатлар;
- “Ғарбона маданият”, “Ғарб турмуш тарзи”ни тарғиб қилиш орқали миллий маданият, миллий турмуш тарзини кучсизлантириш.

Замонавий курашларнинг муҳим хусусиятларидан бири – инсонларнинг онги ва қалбини эгаллаш учун курашнинг кучайганлигидир. Қонли урушлар, ҳарбий юришлар, иқтисодий исканжага олишлар ўрнига энди тобора кўпроқ мафкуравий воситалар, информацион урушлар ва маънавий қурооллар ишлатилмоқда.

Инсонларнинг онги ва тафаккури, дунёқарашини эгаллашга уринишлар мафкура полигонларида юз бермоқда. Бугунги кунда маънавий қўпоровчилик олиб бораётган мафкура полигонлари ўз мақсадларига эришиш учун ҳеч нарсани аямасдан, турли воситаларни ишга солмоқда, қанча-қанча моддий маблағлар сарфламоқда, энг замонавий усул-услугларни қўлламоқда.

Шу боисдан ҳам мамлакат аҳолисининг онгини ватанпарварлик, миллий кадриятларимиз, урф-одатларимизга содиқлик, аждодларимиз қолдирган тарихий миллий ва маданий меъросларимизга бўлган ҳурмат, уларни қадрлаш, сақлаш ва келажак авлодга етказиш каби тушунчалар билан мунтазам равишда шакллантириб боришимиз зарур. Зеро тарихдан маълум бўлган бизнинг буюк бобокалонларимизнинг жаҳон ҳамжамияти ривожини, илм-фан тараққиётига қўшган улкан хиссаларини бутун дунё тан олади. Мана шу ғурур ва фахр туйғуларини ёшларимиз онгида шакллантириш, мустаҳкамлаш ва мунтазам такомиллаштириб бориш орқали турли хил бузғунчи ва ёт ғояларнинг салбий таъсиридан асрашга эришишимиз мумкин.

Чунки, бизнинг туркий халқлар тарбиясида оилада, жамиятда тарбиянинг ўрни ва роли энг асосий бўлиб келган. Ҳар бий оила ёки жамиятнинг энг кичик аъзосининг маънавий юксалишига, унинг ахлоқий тарбиясига барча катталар масъул бўлиб келганлар. Жумладан, оилада амаки, тоға, ҳола, аммасининг ёш болага танбеҳ бериши, ота-боболарнинг бувиларнинг панд-насихатлари, хаттоки, қўшни ва маҳалладаги кексаларнинг ҳам ёшларни хатоларини ўз вақтида тўғрилашлари одатий ҳол бўлиб келган. Шунинг учун ҳам халқимизда “Бир болага етти маҳалла ота-она” деган нақл ҳам бежизга айтилмаган. Мана шундай эзгу урф-одатларимиз миллий анъаналаримизни ёшлар онгида шакллантириш, ҳар қандай замонавий ахборот-

психологик хуружлар, ёт ғояларнинг таъсиридан кучлидир.

Бунда албатта энг аввалао тарихимизни чуқур ўрганишимиз. Ота-боболаримизнинг урф-одатлари ва анъаналари, яшаш тарзлари, улар қолдирган бебаҳо миллий ва маънавий-маданий меъросларни чуқур ўрганиб ўзимизга сингдиришимиз ва миллий ғурур, фахр тушунчаларимизни ривожлантириб боришимиз зарурдир.

Шу ўринда буюк мутафаккир, таниқли маърифатпарвар аллома Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир” деган чуқур маъноли сўзлари замон ва макон танламаслиги, нафақат хозирги кунда балким албатта келажакда ҳам энг муҳим ва долзарб масала бўлиб қолишини бутун дунёдаги мутафаккирлар таъкидлаб ўтмоқда.

ЗАМОНАВИЙ ЎЗ-ЎЗИНИ ҚУТҚАРУВЧИЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШ

Абидова Фарида Анварбековна, Абидов Акромжон Буриевич,
(Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти доценти, к.ф.н.)
(Тошкент тиббиёт академияси доценти, т.ф.н.)

Аннотация. Мақолада биноларда ёнғин содир бўлганида, аҳолини шикастланиши ёки ўлимига олиб келадиган асосий сабаблар ўрганиб чиқилган. Ёнғин ва портлаш вақтида ўз-ўзини қутқарувчилардан фойдаланиш тартиби, уларнинг техник хусусиятлари, фильтрловчи ўз-ўзини қутқарувчиларнинг турлари тўлиқ очиб берилган.

Калит сўзлар: ёнғин, эвакуация, шахсий химоя воситалари, фильтрловчи ўз-ўзини қутқарувчилар, таснифи, аэрозол, эргономик хусусият, регенератив патрон, шланг.

Ёнғин ва портлашлар техноген хусусиятли фавқулодда вазият турига кириб, ўзининг инсонларни қурбон бўлиши, ис газидан заҳарланиши ҳамда турли травмалар келтириб чиқариши каби салбий оқибатлари билан аҳолига хавф солади. Ёнғинлар турли бино ва иншоотларда содир бўлиб, инсонларни қуйиш натижасида эмас, балки ёнғин жойини тарк этиш вақтида заҳарли газлардан нафас олишлари оқибатида заҳарланиб қурбон бўлишларига олиб келади.

Биноларда ёнғин содир бўлганида, аҳолини шикастланиши ёки ўлимига олиб келадиган асосий сабаблар қуйидагилардан иборат[1]:

- оловнинг тез тарқалиши;
- бино ичидаги одамларнинг йўналиш олишининг қийинлиги;
- ёши ёки соғлиғи сабабли одамларнинг ҳаракатчанлигининг пастлиги;
- эвакуация йўналишларининг сезиларли узунлиги ва бинонинг жойлашувининг мураккаблиги;

-эвакуация чиқиш йўллари хавфли ёнғин омилларининг тарқалишидан ва таъсирдан етарли даражада ҳимоя қилинмаганлиги.

Шу сабабли, хавфли ёнғин омиллари таъсирида одамларнинг хавфсиз жойга чиқиб олишида шахсий ҳимоя воситаларидан фойдаланиш самарали бўлади.

Ҳозирги кунда бир томондан, нарх кўрсаткичлари бўйича аҳоли хамъёнига мос бўлган арзон, иккинчи томондан кичик ўлчамдаги универсал шахсий ҳимоя воситаларини яратишга эҳтиёж туғилмоқда. Бундай ўлчамли ҳимоя воситаларини кичик портфелларда, сумкачаларда олиб юрилиши ёки хонадонларда сақланиши фақат ёнғин эмас, бошқа фавқулодда вазиятлардан, террорчилик ҳаракатларининг салбий оқибатларидан ҳам аҳолини ҳимояланиш имконини яратади[2].

Шу сабабли ёнғин ва портлаш вақтида қайси турдаги ўз-ўзини қутқарувчилардан фойдаланишни, уларнинг техник хусусиятлари, турларини билиш ва танлаб олиш муҳим масала ҳисобланади. Шу сабабли, уларнинг таснифини, ишлатиш тартиби ва имкониятларини билиш улардан самарали фойдаланиш имконини яратади.

Россиялик олим М.В. Владимировнинг фикрига кўра ёнғин оқибатларидан муҳофаза қилувчи шахсий ҳимоя воситалари қуйидагиларга бўлинади[3].

-нафас олиш ва кўриш органлари учун шахсий ҳимоя воситалари;

-ўт ўчирувчилар учун шахсий ҳимоя воситалари.

Ёнғин пайтида кишиларни эвакуация қилишда уларни ёнғиннинг хавфли омиллари таъсирдан ҳимоя қилиш учун мўлжалланган нафас олиш ва кўриш органлари учун шахсий ҳимоя воситаларига филтрловчи ва изоляцияловчи ўз-ўзини қутқарувчилар киради. Ўз-ўзини қутқарувчиларнинг таснифи билан танишишдан олдин, асосий термин ва атамалар, таърифлар тўғрисида тўхталиб ўтамиз. Бу терминлар махсус қабул қилинган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларида белгилаб қўйилган ва қуйидагилардан иборат[4]:

Ўз-ўзини қутқарувчи- одамларни бино ва иншоотлардан ёнғин вақтида эвакуация қилиш пайтида, маълум вақт ичида одамларни токсик ёниш

маҳсулотларидан, нафас олиш тизими ҳамда кўриш органларини индивидуал ҳимоя қилиш воситасидир.

- **Муҳофазаланиш вақти (МВ)** - бу ўз-ўзини қутқарувчи филтрининг ҳимоя қобилиятини сақлаб туриш даври бўлиб, тест синов моддаси филтрга кирган вақтдан бошлаб синов моддаси филтрнинг орқасида сирғаладиган концентрация пайдо бўлгунга қадар белгиланади.

- **Қутқариш** - бу тегишли қутқарув ва (ёки) техник ҳимоя воситаларидан фойдаланган ҳолда, одамларнинг ҳаётига (соғлиғига) хавfli ёнғин омиллари таъсирида хавф туғилганда, хавфсиз ёки хавфсиз жойга одамларнинг индивидуал ёки жамоавий равишда кўчиши жараёни.

- **Ўпкани шамоллатиш** - нафас олиш пайтида инсон ўпкаси ёки нафас олиш имитатори орқали бир дақиқада чиқарилган ҳаво ҳажми.

- **Номинал ҳимояланиш вақти; номинал ХВ [5]** - ўз-ўзини қутқарувчининг атроф-муҳитнинг $(25 \pm 2)^\circ \text{C}$ ҳароратда, ўртача оғир иш режимида (ўпка шамоллатиш 35 дм · мин) ташқи нафас олишини имитаторда синовдан ўтказилганда ҳимоя қобилияти сақланадиган давр.

- **Ҳақиқий ҳимояланиш вақти; ҳақиқий ХВ** - бу ўз-ўзини қутқарувчининг ўртача ва оғир иш режимида, атроф-муҳитнинг минус 10 дан 60°C гача бўлган ҳароратида қобилиятининг инсоннинг ташқи нафас олишини имитаторда синовдан ўтказилганда ҳимоя қобилияти сақланадиган давр.

- **Газ нафас олиш аралашмаси; ГНА** - бу ўз-ўзини қутқарувчининг ички ҳажмини тўлдирадиган ва нафас олиш учун ишлатиладиган газлар ва сув буғларининг аралашмаси.

- **Ҳаво каналлари тизими** - ўз-ўзини қутқарувчининг тизими бўлиб, бунда нафас чиқариш ва газ аралашмасидан нафас олишни айланишини таъминлайди; капюшон (юз қисми), нафас олиш қопчаси, регенератив патрон ва шланг тизимини ўз ичига олади.

• **Нафас олиш режими** - куйидаги параметрларнинг ўзаро боғлиқ қийматлари тўплами: бирлик вақтидаги кислород истеъмоли, карбонат ангидриднинг ажралиши, ўпканинг вентилляцияси.

Фильтрловчи ўз-ўзини қутқарувчилар - ташқи муҳимдан очиқ ҳолда нафас олишни таъминловчи қурилмалар бўлиб, атрофдаги атмосферадан фильтр орқали нафас олиш амалга оширилади, бунда ҳаво чанг ва тутундан, катализатор қатлами ёрдамида углерод оксидидан тозаланади, атмосферага ҳаво клапан орқали чиқарилади, атрофдаги атмосфера таркибда 17% кислород ва углерод оксиди 1% дан кўп бўлмаган ҳолда ҳимоя таъсири кафолатланади.

Фильтрловчи ўз-ўзини қутқарувчилар Россияда қабул қилинган давлат стандартларига мувофиқ универсал ва махсус турларга ажратилган.

Фильтрловчи ўз-ўзини қутқарувчилар нафас олиш зонаси ва кўз атрофидаги сўрилиш коэффициенти ва кириб бориш коэффициентига қараб куйидаги синфларга бўлинади[6]:

- 1-синф - нафас олиш зонаси ва кўз атрофидаги сўрилиш коэффициенти ва кириб бориш коэффициенти 6% дан ошмайдиган паст самарадорликдаги ўз-ўзини қутқарувчилар;

- 2-синф - нафас олиш зонаси ва кўз атрофидаги сўрилиш коэффициенти ва кириб бориш коэффициенти 2% дан ошмайдиган ўртача самарадорликдаги ўз-ўзини қутқарувчилар;

- 3-синф - нафас олиш зонаси ва кўз атрофидаги сўрилиш коэффициенти ва кириб бориш коэффициенти 1% дан ошмайдиган юқори самарадорликдаги ўз-ўзини қутқарувчилар.

Фильтрловчи ўз-ўзини қутқарувчисининг ҳимоя қилиш вақти камида 15 дақиқа бўлиши керак.

Ҳозирги вақтда саноатда ишлаб чиқарилган оммавий фильтрловчи нафас олишни ҳимоя қилувчи воситалар 20 минутгача ҳимоя вақтига ва кичик ўлчамларга эга бўлганлиги сабабли аҳоли томонидан нафас олиш органларини ҳимоя қилиш воситаси сифатида фойдаланишга имкон беради. Улар асосан ҳавони углерод оксиди (ис гази)

ва бошқа кучли таъсир этувчи заҳарли моддаларнинг (КТЗМ) паст концентрациясидан тозалаш учун мўлжалланган ва ишлаб чиқарувчининг кафолатларига мувофиқ, фойдаланиш даврида барча турдаги КТЗМ лардан учун универсал ҳимоя хусусиятларига эга эмас. Аммо уларнинг асосий камчилиги шундаки, атмосфера таркибидаги кислород рухсат этилган (18%) дан паст бўлганида кислород билан таъминламай олмаганлиги сабабли, филтрловчи мосламалари яроқсиз ҳисобланади. Бундай ҳолларда нафас олиш учун изоляцияловчи ҳимоя воситасидан фойдалаш мақсадга мувофиқдир. Улар филтрловчи мосламалардан таркибий қисмлари билан фарқ қилади, чунки улар одамнинг нафас олиш органларини атроф-муҳитдан ажратиб туради, одамнинг нафас олиш жараёнида ҳосил бўлган кам миқдордаги газ-ҳаво аралашмасининг ёпиқ ҳажмда карбонат ангидриддан тозалайди ва унга кислород қўшади.

Ёнғин содир бўлган тақдирда, бинода одамлар изоляциловчи ўз-ўзини қутқарувчиларга қараганда филтрловчи мосламалардан фойдаланишлари осонроқ ҳисобланади, чунки улар сиқилган ҳаво сақланадиган ҳажмли изоляцияловчи ўз-ўзини қутқарувчилардан фарқли ўлароқ, махсус тайёргарликни талаб қилмайди. Бундан ташқари, сиқилган ҳаво сақланадиган ҳажмли ва кимёвий боғланган кислородли изоляцияловчи ўз-ўзини қутқарувчиларни биноларда сақлаш катта хавф туғдириши мумкин, чунки ёнғин содир бўлганда улар ёниш манбаси бўлиб қолиши мумкин.

Филтрловчи ҳамда изоляцияловчи ўз-ўзини қутқарувчилар бир бирига нисбатан қандай устунликларга эга деган савол пайдо бўлади. Филтрловчи ўз-ўзини қутқарувчилар изоляцияловчиларга нисбатан бир қатор қуйидаги афзалликларга эга: кичик ўлчамлари, кам вазн ва улардан фойдаланиш қулайлиги.

Демак, ишлаб чиқариш объектлари ёки жамоат жойларида бинодан, тутун билан қопланган жойлардан аҳолини хавфсиз олиб чиқишни таъминлаш мақсадида қандай ўз-ўзини қутқарувчиларни танлаш жараёнида уларни ишга тайёрлаш, сақлаш талабларини, биноларнинг баландлигини, ёнғин хавфсизлиги талабларининг бажарилганлик ҳолатини ҳам назарда тутилиши зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бушманов С.А. Обеспечение безопасности при пожарах в зданиях посредством применения самоспасателей. Часть 1. Современные самоспасатели для защиты органов дыхания и зрения. Пожаровзрывобезопасность. М. 2011. том 20. №2. 41-45 с.
2. Малышев. В.П. Состояние и перспективы развития способов и средств радиационной, химической и биологической защиты. Стратегия Гражданской защиты: проблема и исследования. 2013 г. 62 с.
3. М.В. Владимиров, В.В. Василенко. Средства индивидуальной защиты при пожаре. Научные и образовательные проблемы гражданской защиты. 2009 г. 72-76 с.
4. ГОСТ Р 53261-2019 Техника пожарная. Самоспасатели пожарные фильтрующие для защиты людей от токсичных продуктов горения при спасании из задымленных помещений во время пожара. Общие технические требования. Методы испытаний. Национальный стандарт Российской Федерации.
5. ГОСТ Р 53260-2019. Техника пожарная. Самоспасатели пожарные изолирующие с химически связанным кислородом для защиты людей от токсичных продуктов горения при спасании из задымленных помещений во время пожара. Общие технические требования. Методы испытаний. Национальный стандарт Российской Федерации.
6. Межгосударственный стандарт. Система стандартов безопасности труда. Средства индивидуальной защиты органов дыхания. Самоспасатели фильтрующие. Общие технические требования. Методы испытаний. ГОСТ 12.4.285-2015

МАҲАЛЛА ВА ОИЛАЛАРДА КИТОБХОНЛИК МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА АХБОРОТ-КУТУБУХОНА МАРКАЗЛАРИНИНГ КАТТА АҲАМИЯТИ ВА ДОЛЗАРБЛИГИ

Хулқар РАЖАБОВА,

**"Маҳаллаларда китобхонлик маданиятини ривожлантириш механизмларини
такмиллаштириш" номли қисқа муддатли илмий-амалий лойиҳа
иштирокчиси**

Дунёни англаб, яхши ёмонни фарқлай олишимиз учун ҳаётини дастак бўла
оладиган, тўғри йўлни кўрсатиб, онамиздек меҳрибон, ота каби саҳий, биринчи

устозимиз янглиғ
бағри кенг
ҳамроҳимиз ҳам
китоб, аслида.
Турмуш
чорраҳаларида
билиб билмай
жиноят кўчасига
кириб қолган ва
ўзини бахтсиз
ҳисоблаганлар ҳам
бир вақтлар ўша

бебаҳо хазиналардан бир шингил: тўғрилиқ, ҳалоллик, ростгўйлик ҳақида ҳикоят,
ривоятларни ўқиб, ўқиб олганда эди, босаётган қадамини аввалдан чамалаган, нафс
балосининг тубсиз жарига қулаб кетмаган бўлармиди?

Ҳа, китоб яшашнинг моддий эҳтиёжидан, ҳар кунлик икир-чикирдан ортиб,
умргузаронлик қилишнинг моҳиятини яна бошқачароқ англашга ёрдам берадиган
кекса устоз. Китоб чинорга ўхшайди. Китобни ўқиган инсон умрбоқий дарахт каби
эзгулик бирла улғайган новдаси ҳам бақувват шохларга айланиб бораверади.

Давлат аҳамиятига молик ташвиқот

Бугун жаҳонда юз бераётган воқеа ҳодисаларга назар ташласак, кўпчилик халқларнинг ижтимоий тармоқ(аслида эса қармоқ) деган балога дуч келаётгани, алалоқибат чин маънода манқуртга айланиб қолаётгани ҳақидаги ахборотлар айни бир пайтда сизу бизни ҳушёр тортишга, огоҳ бўлишга ундайди. Шулар ҳақида ўйлар эканман, энг аввало кўз ўнгимда Биринчи Президентимизнинг "Юксак маънавият - энгилмас куч" китоби гавдаланаверади. Ушбу китоб инсоннинг юксалишида маънавият оламининг қандай таъсир ва аҳамиятга эга экани, шунингдек, маънавиятга қарши қаратилган хуружларнинг реал хавфи ҳақида атрофлича фикр юритиш, халқимиз янги ҳаёт, янги жамият асосларини қураётган ҳозирги мураккаб ва таҳликали замонда одамларни бундай хатарлардан огоҳ этиш, эл юртимиз, кенг жамоатчилик эътиборини бу масалаларга яна бир бор қаратиш, келажак авлодимизни маънавий соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш билан боғлиқ вазифаларни аниқ белгилаб олиш борасидаги ҳаётий эҳтиёж маҳсули сифатида дунёга келди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарқибот қилиш бўйича комиссия тузиш

фармойиши эса бу ишларнинг изчил бўлди, десак янглишмаймиз. раҳбари бу эришишнинг омиллардан бири маданиятини ёшларни китобни

тўғрисида"ги эзгу давоми Давлатимиз мақсадга асосий китобхонлик ошириш, севишга

ўргатиш зарурлигини алоҳида қайд этади.

Кутубхоначи аёл киши, китобхон хотин-қиз бўлганда эса бу жараён келажак авлодни кутиляётган хавф-хатардан асрайди. Миллат руҳи пок эътиқодли, китобхон комил инсонлар зиёси билан алмаштирилади. Шундай экан, хотин қизлар ўртасида китобхонлик маданиятини ривожлантириш, ҳам давлатимизнинг ҳам ҳар биримизнинг дастлабки вазифамиздир. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ҳузуридаги “Маҳалла ва оила” илмий-тадқиқот институтининг Илмий ходимларнинг касбий даражасини ошириш бўлими томонидан тайёрланган “Оилаларда китобхонлик маданиятини ривожлантириш” мавзусида илмий лойиҳаси амалга ошириляётгани юқоридаги мулоҳазаларга илмий асос ва дебоча бўлди десак, янглишмаймиз. Лойиҳани амалга ошириш жараёнида биз тарғибот-ташфиқот қилаётган Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ туманлари аҳолига яқин Ахборот-кутубхона марказларида шундай кутубхоначилар фаолиятига тўхталдикки, уларнинг иш услуби, китобхонлар билан мулоқоти бошқаларга ҳам ҳамиша ўрнатилган бўлса арзийди.

Болаликдаги орзуси...

-Мана ўн йилдан буён кутубхоначи бўлиб ишлаб келаяпман, -дейди шаҳрисабз шаҳридаги Ахборот кутумхона маркази кутубхоначиси Камола опа. -Ёшлигимиздан отам бизга бозор ўчардан хўрозқанд ўрнига эртақми, топишмоқ китобларни келтириб берарди. Ота-онам ўқитувчи бўлгани учун ҳам уйимизда китобхонлик муҳити яратилган. Отам бутун умр китоб йиғди. Мана ҳозиргача китобларининг сони тўрт мингга етибди. Қариндошлар мендан яхшигина ўқитувчи чиқишини айтса-да, кутубхоначи бўлишни ният қилгандим, бунга эришдим ҳам.

Ҳамкорликдаги ҳаракат самара беради

-Китобларни таъмирлашни онамдан ўрганганман, -суҳбатимиз қизигандан қизийди кутубхоначи билан. –Унинг ҳам ўз қонун-қоидаси бор. Таъмирляётганда китобни очиш, ёпишга қулай бўлиши, мутолаага халақит қилмаслигига эътибор қаратишимиз лозим. "Китоб касалхонаси" тўғрагини йўлга қўйганимизда ҳам

шулар ҳақида ўйладик. Юқори синф ўқувчилари бошланғич синфдаги укалари, сингиллари билан ҳамкорлик қилишди. Кичиклар бошқа жойлардан муқоваси эскириб қолган, йиртилган, "оҚир аҳвол"даги китобларни топиб келишса, акалари уни тезда "тузатишади". Тўғарак аъзоларининг ўзлари ҳам таъмирлашнинг янгидан янги усуллари бобо, бувиларидан ўрганиб келишяпти.

Ана шундай ҳаракатларимиз эвазига бугунги кунда китобларимиз сони ўн бир минг саккиз юз олтмиштага етди. Уларнинг икки мингтаси бадиий адабиётлар бўлса, тўққиз юзтаси болалар адабиётига тегишли.

Мақсадимиз ҳам ўқувчиларда китобга нисбатан меҳр уйғотиш, унга яқинлаштиришдир. Бунинг учун Шаҳрисабз туман, шаҳар хотин-қизлар бўлимлари билан қатор тадбирларни ўтказдик. "Китоб менинг дўстимсан", "Телефонсиз бир кун", "Телефонимни эмас китобимни қўлимга тутқазинг", "Бир кишига уч китоб" каби акцияю давра суҳбатлари, кўргазмаларда наинки, ўқувчилар, балки ота-оналар ҳам фаол иштирок этиб, бир даста китоблар билан уйларига қайтишди.

Шаҳрисабз туман 89- умумтаълим мактабининг Маданий-ижодий масалалар бўйича директор ўринбосари Лариса Мавлонованинг айтишича, китоблар баъзи тарбияси оғир қизларнинг ҳаётда ўз ўрнини топишида ижобий натижа беришини ўз тажрибасида синаб кўрган экан.

- Китобхонларнинг қандай китобларни олаётганини кузата туриб, бир китобнинг ҳамон ўқилмаётганини пайқадим. Мени мантиқан пишиқ, пухта ёзилган, ўз замонининг "куюнчак фарзанди" бу китобни қандай йўл билан "ўқишли" қилсам деган ўй уйлантирди. Ўша китобни тарғиб қилиш мақсадида директордан юқори синф учун ҳафтада бир марта дарс ажратишини сўрадим. Ана шундай дарсларнинг бирида асарнинг таъсирчан парчаларини: бош қаҳрамоннинг аянчли қисмати ҳақидаги воқеаларни шундай ролга киришиб ўқиб бердимки, синфда сув қўйгандек жимжитлик ҳукмрон, ўқувчиларнинг диққат эътибори менда бўлди. Шу пайт орқа партадаги бир ўқувчи кўзига ёш олди. Уни авалдан танийман: ёмон баҳога ўқийдиган, кўп дарс қолдирадиган ўқувчилардан эди. Синфдошларидан оиласида

носоғлом муҳитда тарбия олаётганини ҳам эшитгандим. У ўзининг хаётини асардаги бош қахрамоннинг тақдирида кўргандай бўлибди. Аммо у мендан ўша китобни бошқа ўқувчилар қаторида сўрашдан истиҳола қилди...

Бир куни онасини етаклаб келибди.

-Шу китобни топиб берасиз, деб ҳолижонимга қўймади,- дейди унинг онаси. - Китоб олиб беришга қурбим етмайди. Ўзингизда бўлса бериб турсангиз.

Шаҳрисабз шаҳридаги Ахборот-кутубхона марказидан кутубхон хотин-

қизларнинг оёғи узулмайди. **Шаҳрисабз**

туман ахборот –

кутубхона

марказида

Ўзбекистон

Республикаси

Оила ва хотин-

қизлар давлат

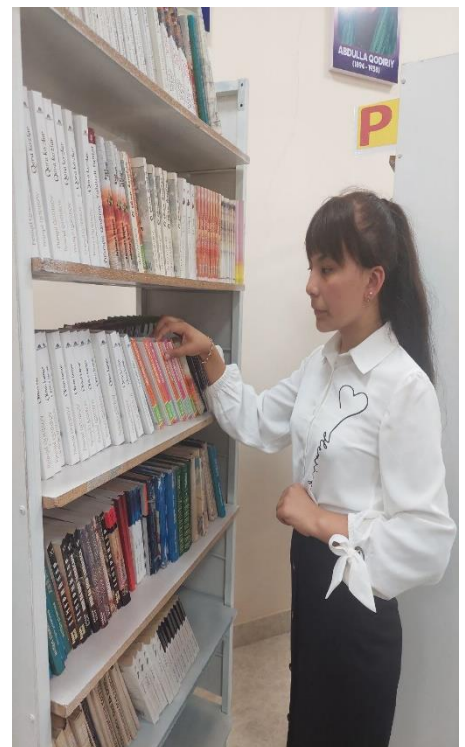
қўмитаси “Оила ва

хотин-қизлар”

илмий тадқиқот

институти

“Маҳаллаларда

китобхонлик маданиятини ривожлантириш механизмларини

такомиллаштириш” мавзусида хотин-қиларни мутолаага кенгроқ жалб

қилишга доир 2022 йил сентябр-октябр ойлари “Китобхонлик ва мутолаа

хафталиги” тадбирларини ташкил етиш мақсадида ишлаб чиқилган чора-

тадбирлар режаси асосида “Китобхонлик ва мутолаа хафталиги” доирасида

“Китоблар оламига саёҳат”, “Китобхонлик завқини ҳис ет!”, “Китоб менинг

тақдирим чизиқларида”, “Ўқиш нақадар яхши!”, “Зукко китобхон ”

интеллектуал ўйини, “Мутолаа завқи”, “Пантанима”, “Асар номини давом

еттир”, “Ким кўп асар номини топади”, ”Кутубхона оила уйи”, Уй кутубхоналарига саёхат каби тадбирлар “Энг яхшисини ўқинг”, "Ўқиш қувончини ҳис қилинг!", “Ўқиш нақадар яхши!”, “Ҳамма ўқийди – сиз ҳам ўқинг!”, “Яхши китоб ўқинг!”, “Энг яхшисини танладинг!”, “Китоблар тақдиримни ўзгартиради! шиорлари остида тадбир кечалари ташкиллаштирилди.

Шу ўринда Борис Пастернакнинг: «Буюк китобхонлар етишиб чиққандагина буюк адабиёт пайдо бўлади», деган машҳур ўғити ёдимга тушди. Хулоса шуки, ижодкор кутубхоначи китобнинг қаҳратонда ёпинчиқ, саратонда соябон янглиқ нурли манзилларимизнинг комписи эканлигини яхши билади ва бу йўлда ҳаракат қилишдан тўхтамайди. Айниқса маҳалла ва оила иштирокида ўтказилган тадбирларимиз лойиҳа асосида ҳали давом этмоқда. Мақсад эса битта: Маҳаллаларда китоб тарғиботини кенгайтиришдир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев, Шавкат Миромонович, Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ /Ш.М. Мирзиёев. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. -56 б.
2. Мирзиёев, Шавкат Миромонович, Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2017.-104 б.

QO'QON XONLIGIGA DOIR MASHHUR KISHILARNING LAQABLARI XUSUSIDA

Xalilova Nilufar, QDPI doktoranti.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida antroponimik birlik sifatida hisoblanadigan laqab termini haqida nomshunos olimlarning fikri, laqablarni ismlardan farqlash, badiiy adabiyotda laqablarga misollar hamda Qo'qon xonligida yashab o'tgan ayrim mashhur shaxslarning laqablari to'g'risida ma'lumot beriladi.*

Kalit so'zlar: *Laqab, onomastika, kategoriya, antroponimik birlik, qo'shimcha nom, ikkinchi darajali nom, Qo'qon xonligi, asliy va nisbiy laqablar.* Laqab atamasiga nomshunos olimlar qanday ta'rif beradi? "Laqab" arabcha so'z bo'lib, biror xususiyatga ko'ra, kishiga hazil qilib yoki masxaralab yoki uning kasbi-koriga, tashqi ko'rinishiga, nasl-nasabiga ko'ra berilgan qo'shimcha nom, shuningdek, ma'lum bir vaziyat tufayli o'zgartirib olingan nom. Taniqli tilshunos olim, o'zbek tilshunosligida onomastika yo'nalishining ilk tadqiqotchisi Ernest Begmatov o'zining "O'zbek antroponimikasi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida antroponimlarning asosiy kategoriyasi deb ismlarni, "qo'shimcha nominativ kategoriyasi" deb esa laqab, taxallus hamda familiyalarni qayd etadi⁴⁵. Bundan xulosa chiqadiki, laqablar ham xuddi ismlar kabi atoqli otlar bo'lganligi uchun antroponimik birlik sifatida o'rganiladi. Ismlar odamlarning rasmiy nomi bo'lsa, laqablar norasmiy nomidir. Ismlar kishilarga ular tug'ilgandayoq qo'yiladi, laqablar esa qachon qo'yilishi noma'lum. Masalan, "Alpomish" dostonida Alpomish tug'ilganda Shohimardon pir uning ismini "Hakimbek" deb qo'yadi. 7 yoshga to'lganda esa ko'rsatgan jasorati tufayli xalq uni "Alpomish" deb atay boshlaydi. Shuningdek, xalq dostonlaridan "Kuntug'mish" dostonida Kuntug'mishning otasining ismi Qoraxon bo'lib, laqabi Qilichxon edi. Bundan tashqari, Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonida Majnunning asl ismi Qays bo'lib, Layliga oshiq bo'lganligi uchun odamlar uni "Majnun" deb atagan. Bu kabi obrazlarni kitobxon ko'p hollarda ismlari bilan emas, ularning laqablari bilan taniydi.

⁴⁵ Begmatov Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси – Тош: ФаҢ, 2013. 49-bet.

Jahon tilshunosligida laqablar ilmiy termin sifatida ko'p yillardan beri tadqiq etilgan va hozirda ham laqablar borasida bir qancha tadqiqotlar olib borilmoqda. Kishilarning hayoti davomida orttirgan 2-nomlari haqida ko'plab kitoblar va bir qator maqolalar yozilgan. Jumladan, ozarbayjon tilshunos olimlari A.M.Pashayev, Yu.N.Xojalepesova tadqiqotlari, rus tilshunoslari A.M.Selishev, V.K.Chichagov, G.V.Tropin, V.A.Gordlevskiy kabilar o'z tadqiqotlarida laqablarni jiddiy o'rgangan. Tadqiqotchilarning laqab borasidagi fikrlarini kuzatar ekanmiz, laqabning “qo'shimcha nom, ikkinchi darajali nom, shaxsning ikkinchi ismi” degan ta'riflariga duch kelamiz. Xususan, E.Begmatov laqabga quyidagicha ta'rif beradi: “Laqablar shaxsning tashqi ko'rinishi yoki xarakteridagi ma'lum belgi yoki xususiyatga ko'ra, uning ijtimoiy ahvoli yoki nasl-nasabiga ko'ra nomlanishidir. Laqablar ham atoqli otdir”.⁴⁶ Shunday laqablar borki, kishilarga ko'pchilik emas, bir kishi tomonidan beriladi. Bunda laqab qo'yuvchining xarakteri, dunyoqarashi yoki kayfiyati aks etadi. Masalan, XX asr o'zbek romanchiligida o'chmas iz qoldirgan yozuvchi – Cho'lponning “Kecha va kunduz” romani qahramoni Razzoq so'fi xotini Qurvonbibini “fitna” deb ataydi: – Nimaga indamaysan, hay fitna? Nima bo'ldi senga? – dedi so'fi. Xotining bu ahvoliga u ham qunt qilgan edi.⁴⁷ Mazkur asarda Miryoqub obraziga “epaqa” laqabini har ishni eplaganligi uchun berilgan. Bunda laqab oluvchining xarakteri ko'rinadi.

Laqablar kishilarning o'zlarini tutishi, ijobiy yoki salbiy xarakter xususiyatlari, nasl-nasabi, kasb-kori, egallagan lavozimi, tashqi ko'rinishidagi belgilar asosida, asosan, xalq tomonidan beriladi. Masalan, Juman pismi, Norin shilpiq, Nosir chavandoz, Boqijon brigader, Akbar rais, Nabi cho'loq, Mansur ko'kko'z kabi.

Badiiy adabiyotimizda so'z san'atkorlari tomonidan yaratilgan sara asarlarda ham laqabli qahramonlarga duch kelamiz: A.Qahhor, S.Ahmad, G'.G'ulom, Shukrullo asarlarida sinchalak, vofurush, aravakash, jinni, o'g'ri, tarasha, olifta, bo'ydoq singari

⁴⁶ Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси – Тош:Фан, 2013. 50-бет.

⁴⁷ Чўлпон. Яна олдим созимни – Тош: Фафур Фулом, 1991. 91-бет.

laqabli qahramonlar uchraydi. Shuningdek, A.Oripovning “Sohibqiron” dramasida Amir Temur hamda turk sultoni Boyazid nutqida ularning laqabiga ishora qilingan:

Temur:

Oddiygina bir voqea yuz berdi, axir

Sen yildirim laqabli bir qudratli chaqmoq.

Cho'n gtemirga urilding-u chilparchin bo'lding.

Boyazid:

Bu gapingni qay yo'sinda anglamoq kerak?

Temur:

Men bir lang-u,

Sen esa ko'r, notavon so'qir⁴⁸.

O'zbek tilshunosligida ham laqablar borasida M.S.Rahimov⁵, M.Rashidova⁶, R.Saidov⁷ tadqiqotlari diqqatga sazovor.

Quyida biz Qo'qon xonligida yashagan ayrim mashhur kishilarning ikkinchi nomlari, ya'ni laqablarini keltirmoqchimiz:

Zolimxon laqabli Olimxon – Qo'qon xoni, Norbo'tabiyning o'g'li. Is'hoqxon To'ra Ibratning “Tarixi Farg'ona” asarida quyidagi misralar uchraydi: “ Bu Olimxonning laqabi Zolimxon edi. Buning amakisi Hojibekni qatl qilib, ko'b zulmlar chiqargan ediki, gazabindan zulmindan Zolimxon mashhur va ma'ruf, munkiri ahli tasavvuf edi. Ma'a mofiyhi o'zini mutasharri' bilib, ijroi shar'iddaosi-la ko'b zulmlar qilur ekan”. (Is'hoqxon To'ra Ibratning “Tarixi Farg'ona” asari, 8-bet).

⁴⁸ А.Орипов. Танланган асарлар. Тош. –2001. 429-бет. ⁵Рахимов М.С. Хоразм минтақавий антропонимикаси: Филол. фан. ном. дисс. автореф. Тош., 1988. ⁶Рашидова М. Исм, тахаллус ва лақабларнинг ишлатилиш хусусиятлари. // Республика ёш филологларининг аънавий илмий конференцияси тезислари тўплами. -Тош., 1996. ⁷Саидов Р. Лақабларнинг антропонимик колиплари // Республика филолог олимларининг конференцияси материаллари. -Тош. 1991. -№3.

Erdonaxon laqabi bilan mashhur bo'lgan Abdulqayumxon. Qo'qon xonligi to'g'risida hikoya qiluvchi Niyoz Muhammad Xo'qandiyning "Ibratul Xavoqin" asarida Qo'qon xonlaridan bo'lgan Abdulqayumxon Erdonaxon deb atalishiga shunday ishoralar bor: "Er degani alifning kasrasi va yoning sukuni bilan turkchada dalir (shijoatli, botir) va jasur kishi yovqur (hech narsadan qo'rqmaydigan) degani. Uning asl ismi Abdulqayumbek bo'lgan. Ulug' amakisi jannatmakon Abdulkarimxon davrida undan ko'p mardlik va hushyorlik zohir bo'lgan. Bu o'lkaning turklari uni "Eri dono" deya boshladilarki, shu bilan mashhur bo'la boshladi. (Niyoz Muhammad Xo'qandiyning "Ibratul Xavoqin" asari, 356-bet).

Narbahodir, Norbotir, Narbotur laqabli Norbo'tabiy – Qo'qon xoni, ma'nosi "erkak va shujo, ya'ni shijoatli demakdir. Odamlar Norbo'ta deb atagan. Asli ismi- Abdulhamidbek." Narbotur lafzi bahodir kishi, mardni bildiradi. Ba'zi asarlarda uni Narbo'ta deb yozganlari xatodir" (363-bet.) Ba'zi kitoblarda yozilganki, Narbahodir lafzi odamlar lafzida og'irlik qilganidan Norbo'taga aylangan emish. (Niyoz Muhammad Xo'qandiyning "Ibratul Xavoqin" asari, 357-bet).

Mingoyim laqabli Faxriniso bint Imomqulibek Do'stqulibek o'g'li bahodir ming-Norbo'tabiyning xotini, Qo'qon xonlari – Olimxon va Umarxonlarning onasi. Ming qabilasidan bo'lganligi sababli odamlar uni shunday atagan.

Otaliqxon nomi bilan tanilgan Ibrohimxon – amir Olimxonning o'g'li.

Abulayxon laqabli Abulfayzxon – Buxoro xoni, Ashtarxoniylarning so'nggi hukmdori. Qo'qon xonligiga oid manbalarda uning laqabi keltirilgan. "Chingiz avlodidan Abulfayzxonnikim, o'zbek va qozoq xalqi uni Abulayxon derdilar va shu nom bilan shuhrat topgan edi. (Niyoz Muhammad Xo'qandiyning "Ibratul Xavoqin" asari, 368-bet).

Musulmonquli cho'loq – Qo'qon xonligining siyosiy maydoniga kelgan qipchoqlarning peshvolaridan. Xudoyorxonning otalig'i va qaynotasi. 1844-1852- yillar davomida xonlikni boshqargan.

Umarxon jannatmakon – Amir Umarxon. Xalq uni shunday atashgan. (Is'hoqxon To'ra Ibratning "Tarixi Farg'ona" asari, 9-bet).

Shuningdek, Qo'qon xonligiga oid manbalarda kishilarning qandaydir kasb yoki mashg'ulotini ifodalovchi hamda ismi bilan yonma-yon kelgan laqablarga ham duch kelamiz: Rajab qo'shinbegi, Abulqosim otaliq, Shohi parvonachi, Abdulxoliq qorovulbegi, Sayyidquli beklarbegi, Boborahim to'qsoba, Pir Muhammad yasovulboshi kabi. Bundan ko'rinib turibdiki, mazkur antroponimlar ism+laqab qolipidadir.

Bundan tashqari, ism yonida kelib, shaxsning qaysi sulola yoki qaysidir urug' hamda qabila vakili ekanligini bildirib turuvchi laqablarni ham uchratamiz. Masalan: Muhammadrahim otaliq yuz, Davron dodxoh tojik-bahodirboshi, Mo'minxo'ja tojik, Mullo Xolbek qipchoq, Normuhammad qipchoq, Rahmatulloh dodxoh ming, Mullo Xolbek qipchoq (Musulmonqulning o'rniga mingboshi bo'lgan), Olimbek qirg'iz (Andijon voliyasi), To'raxo'ja eshon, Xidir qirg'iz, Xudoynazar turk cho'loq, Irisali qipchoq, Do'st yuz, Mirzo Davlat tojik, Bek Muhammad hidoyachi qipchoq, Cho'tan qirg'iz, Olimbek qirg'iz munduz, Do'st Muhammad qoraqalpoq, Mullo Sulton yuz, Xoliqnazar tojik, Muhammad Sayyid tojik kabi. Sanalganlardan Muhammadrahim otaliq yuz, Davron dodxoh tojik-bahodirboshi, Rahmatulloh dodxoh ming, Bek Muhammad hidoyachi qipchoq kabi antroponimlar tarkibida esa ismdan so'ng ham kasb-amal bildiruvchi, ham qabila-urug' ma'nosini bildiruvchi laqab kelganini anglaymiz. Mazkur keltirigan misollar esa ism+laqab+laqab qolipida shakllanganini ko'rishimiz mumkin. Xulosa qilib aytganda, laqablar ham ismlarga o'xshab kishilarni nomlash, atash vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. Тош.Фан, 2013.
2. Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Ибратул хавоқин. (Тарихи Шаҳрухий) Тош. 2014.
3. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Тарихи Фарғона. Тош. Маънавият. 2005.
4. Чўлпон. Яна олдим созимни. Тош. 1991
5. А.Орипов. Танланган асарлар. Тош. 2001.

MUDDATLI HARBIY XIZMATCHILARNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MOSLASHUVINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

*подполковник Мелиев Гафур Олимкулович, Тошкент ҳарбий округи бўлим катта
офицери, мустақил изланувчи*

Annotasiya: Ushbu maqolada yosh harbiy xizmatchilarni harbiy xizmat sharoitlariga psixologik moslashish masalalari yoritilgan.

Moslashish yosh harbiy xizmatchilarning hayotidagi muhim omillardan biri sanaladi.

Kalit so‘zlar: Moslashish, harbiy xizmatchi, harbiy xizmat, jamoa.

Barcha yoshlar ham ota-onasi, uyidan ajralish, harbiy muhit talablari va shaxslararo munosabatlarning o‘ziga xos muhitiga dosh bera olmaydi. Shu munosabat bilan, armiyada asosiy masala - chaqiriluvchilarda moslashishning buzilishlarini oldini olish, shuningdek, ruhiy salomatlikni saqlash va harbiy xizmatchilarni armiyaga moslashish darajasini oshirishdir.

Askarlarda moslashuvning yo‘qligi, askarlar mustaqil ravishda hal qila olmaydigan masalalarning mavjudligi, o‘zaro va shaxslararo nizolarning ko‘p variantlariga ega. Zo‘riqishning kuchayishi bilan bu mojarolar bo‘linmani ruxsatsiz tark etishga, o‘z joniga qasd qilish harakatlariga olib kelishi mumkin.

Gipoteza - uzoq muddatli va normal moslashuvga ega bo‘lgan harbiy xizmatchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuv darajasida sezilarli farqlar mavjud.

Moslashuv - o‘zgaruvchan tashqi va ichki sharoitlarga moslashish.

Psixologik ma‘noda moslashish - bu shaxsning jamiyatda ushbu jamiyat talablariga, o‘z ehtiyojlari, motivlari va manfaatlariga muvofiq amalga oshirishga moslashishidir.

Ijtimoiy moslashuv - bu shaxsning ijtimoiy muhit sharoitlariga faol moslashish jarayoni.

Ijtimoiy-psixologik ma‘noda moslashish shaxsning kichik guruh bilan munosabati sifatida qaraladi. Ya‘ni moslashish jarayoni deganda shaxsning kichik guruhga kirib borishi, guruhda shakllangan me‘yor va munosabatlarni o‘zlashtirishi, uning a‘zolari o‘rtasidagi

munosabatlar tarkibida ma'lum o'rin egallashi tushuniladi. Moslashuvni ijtimoiy-psixologik o'rganishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar shaxs a'zosi bo'lgan kichik guruhlar vositachiligida ko'rib chiqiladi.

Ijtimoiy-psixologik moslashuv shaxs tomonidan kichik guruhning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini rivojlantirish, unda shakllangan munosabatlar tizimiga kirish va guruh a'zolari bilan ijobiy munosabatda bo'lishdan iborat. Inson yangi ijtimoiy muhitga kirib, o'z munosabatlari tizimini ma'lum darajada o'zgartiradi. Guruh, o'z navbatida, "yangi kelgan" paydo bo'lishiga uning me'yorlari, an'analari va qoidalarini o'zgartirish orqali munosabat bildiradi. Moslashish jarayoni ko'p hollarda shaxsning ijtimoiy faoliyatda o'rganilgan xatti-harakatlarning oldingi tajribasi muvaffaqiyatni ta'minlashni to'xtatib qo'yishini va ijtimoiy sharoitlar yoki yangi ijtimoiy muhit talablariga muvofiq xatti-harakatni qayta qurishni tushunishidir.

Qoida tariqasida, yangi ijtimoiy muhitda shaxsning ijtimoiy moslashuvining 4 bosqichiga ajratiladi:

1. Dastlabki bosqich: shaxsning yangi ijtimoiy muhitda qo'llanilishi kerak bo'lgan xulq-atvor turlarini bilishi, lekin shaxs hali ularni qabul qilishga tayyor emas va eski xulq-atvor namunalariga amal qilishga intiladi.

2. Tolerantlik bosqichi: shaxs, guruh va yangi muhit bir-birining qadriyatlar tizimi va xatti-harakatlari uchun o'zaro tushunishni ko'rsatadi.

3. Turar joy bosqichi: yangi muhit qadriyatlar tizimining asosiy elementlarini shaxs tomonidan qabul qilinishi.

4. Assimilyatsiya bosqichi: moslashish jarayoni barcha ishtirokchilarining qadriyatlar tizimining to'liq mos kelishi.

Moslashuv mexanizmida ikkita javob tizimi ajralib turadi - tez va sekin. Birinchi holda, adaptiv omil ta'siriga javoban barcha mumkin bo'lgan javob mexanizmlari amalga oshiriladi va adekvat reaksiyaga qo'yiladigan talablardan aniq oshib ketadigan funksional holat shakllanadi.

IJTIMOIIY VA PSIXOLOGIK MOSLASHUV

Moslashuv jarayonining bosqichma-bosqich rivojlanishi moslashish mexanizmlarining izchil o'zgarishi bilan ta'minlanadi. Psixologik darajada inson

va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir buzilganda yuzaga keladigan holatni quyidagi asosiy tushunchalar yordamida tasvirlash mumkin: stress, umidsizlik va konflikt.

Stress - bu organizmning salbiy atrof-muhit omillariga o'ziga xos bo'lmagan reaksiyasi.

Umidsizlik - bu ma'lum ehtiyojlarni qondirishning haqiqiy yoki idrok etilayotgan imkonsizligi sharoitida yuzaga keladigan salbiy ruhiy holat.

Konflikt - tomonlarning qarama-qarshiligida ifodalangan ob'ektiv yoki sub'ektiv qarama-qarshiliklarning namoyon bo'lishi.

Shunday qilib, uzoq vaqt davomida ehtiyojdan norozilik tufayli ma'lum bir maqsadga erishishda qiyinchiliklar stressning kuchayishiga olib kelishi mumkin, bu esa o'z navbatida amalga oshirilgan faoliyatga salbiy ta'sir qiladi va umidsizlikka olib keladi; keyingi tajovuzkor istaklar yoki reaksiyalar sub'ektning axloqiy munosabatlariga zid kelishi mumkin, ziddiyat yana stressning kuchayishiga olib keladi.

Moslashuv mexanizmining asosiy komponenti bu yoki boshqa turdagi moslashish mexanizmini tashkil etuvchi faoliyat natijasidir. Moslashuvning ijtimoiy-psixologik jarayoni murakkab va 3 blokni o'z ichiga oladi - xulq-atvor, kognitiv, psixologik va tizimli psixologik omillar bilan belgilanadi.

T.O. Parshina ijtimoiy-psixologik moslashuvning besh darajasini belgilaydi:

1. Shaxsning adaptiv salohiyati, u 4 ta komponentni o'z ichiga oladi: bioplastik, biografik, aqliy va shaxsiy tartibga solish tizimi.
2. Oddiy asosiy vaziyatlar.
3. Ijtimoiy qat'iy munosabatlar.
4. Shaxsning faoliyatga bo'lgan ehtiyojini qondiradigan faoliyat sohalarida shakllanadigan ijtimoiy munosabatlar.
5. Ijtimoiy faoliyatning eng muhim holatlarida shaxsning xatti-harakati va faoliyatini tartibga soluvchi qadriyat yo'nalishlari.

Yangi ijtimoiy muhit sifatida quyidagilar harakat qilishi mumkin: oila, ishlab chiqarish jamoasi, o'quv jamoasi va boshqalar.

Moslashuv muvaffaqiyatining shubhasiz ko'rsatkichi - bu, birinchi navbatda, faoliyatning asosiy vazifalarini bajarish qobiliyatiga erishish va uning yuqori mahsuldorligi, umumiy qoniqish, hayotdan zavqlanish va aqliy muvozanat. Shu bilan birga, moslashuv samaradorligi uning psixofiziologik va ijtimoiy-psixologik qiymatini hisobga olgan holda baholanadi, Moslashuv jarayonining narxi yoki to'lovi odatda insonning adaptiv faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan tartibga solish tizimlarining kuchlanish darajasi sifatida tushuniladi.

Harbiy-kasbiy muhitda V.I. Medvedev o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan moslashuv jarayoni omillarining uchta guruhini tavsiflaydi. Uning fikricha, insonga bajariladigan faoliyat turi va uning oldida turgan ijtimoiy vazifalar bilan belgilanadigan tabiiy adaptogen omillar ham, ijtimoiy omillar ham ta'sir qiladi. Uchinchi guruh omillari - faoliyatni amalga oshirish uchun ichki sharoitlar, ya'ni. moslashishni ta'minlovchi jarayonlarning holati.

G.M. Zarakovskiy bunday jarayonlarning uchta guruhini ajratib ko'rsatadi:

-operativ - faoliyat maqsadiga erishish uchun shaxs amalga oshiradigan harakatlarning bevosita mazmunini tashkil etuvchi;

-faoliyatni amalga oshirish uchun sharoit yaratadigan qo'llab-quvvatlash jarayonlari (energiya, plastmassa va boshqalar);

-tartibga solish jarayonlari - umumiy faoliyatni tashkil etish, boshqarish va dastlabki ikki guruhning faoliyatini boshqarish.

F.B. Berezin moslashish jarayoniga ishga qabul qilinganlarning xarakter urg'ularining ta'sirini o'rgandi. Uning fikricha, ta'kidlangan shaxslar aqliy moslashuvning buzilishini ko'rsatmaydi, ularning xulq-atvorini belgilaydigan shaxsiy xususiyatlar, agar ular atrof-muhit talablariga javob beradigan bo'lsa, aqliy moslashuvga yordam beradi. Ammo, agar adaptiv mexanizmlarning uzoq davom etgan stressi urg'ulangan xususiyatlarning istalmagan keskinlashishiga olib keladigan bo'lsa, shaxsning moslashish qobiliyati pasayadi va bu xususiyatlar intrapsixik va shaxslararo ziddiyatlarning paydo bo'lishiga yordam beradi.

Armiyadagi harbiy xizmatchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayoni juda dinamik va uning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan bir qator ob‘ektiv va sub‘ektiv sharoitlar, funksional holat, ijtimoiy tajriba, hayotga munosabat va boshqalarga bog‘liq. Ijtimoiy-psixologik moslashuvning sabablari yangi o‘ziga xos muhitda sodir bo‘ladigan va yoshlar fuqarolik hayotida uchramagan ko‘plab omillardir:

- harbiy-kasbiy faoliyatning qat‘iy tartibga solinishi;
- umumharbiy nizomning talablari;
- munosabatlarning yangi shakllari;
- murakkab harbiy texnikaga texnik xizmat ko‘rsatish;
- faoliyatning o‘zaro bog‘liq jamoaviy xarakteri;
- hal qilinadigan muammolarning umumiyligi.

Harbiy-kasbiy yo‘nalish shaxsiy moslashuvchan potentsial bilan bog‘liq. Shaxsiy moslashuvchan potentsial, o‘z navbatida, kommunikativ potentsial bilan bog‘liq.

Harbiy xizmatchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuv darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, harbiy-professional yo‘nalish ham shunchalik yuqori bo‘ladi.

Qurolli Kuchlar tizimidagi bo‘lajak harbiy xizmatchilarda kasbiy moslashuvchanlikni oshirishni ijtimoiy-psixologik jihatdan tadqiq etish o‘ta muhim masala hisoblanadi.

Qurolli Kuchlar tizimidagi bo‘lajak harbiy xizmatchilarda kasbiy moslashuvchanlikni oshirishni keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borilsa, moslashuvchanlikka xos xususiyatlar aniqlansa, kasbiy moslashuvchanlik ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tadqiq etilsa, u holda harbiy xizmatchilar uchun shart sanalgan ko‘plab psixologik sifatlarning aniqlanishi ehtimoldan holi bo‘maydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. А.В. Пастушков «Актуальные проблемы социально психологической адаптации военнослужащих в вооруженных силах Российской Федерации». - журнал «Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена», № 33, том 12, 2007.

2. Александровский Ю.А. «Пограничные психические расстройства». - М.: Медицина, 2000. - 495 с.
3. Гриценко В.В. «Социально-психологическая адаптация переселенцев в России». М., 2002.
4. Кимберг А.Н., Бондаренко М.М. «Воинская служба как этап жизни: психологические аспекты» // Актуальные вопросы педагогики и психологии: материалы междунар. заочн. науч.-практ. конф. - Краснодар: КГУ, 2011.
5. Медведев В.И. О проблеме адаптации // Компоненты адаптационного процесса - Л., 1984.- С. 3-16.
6. Налчаджян А.А. «Социально- психологическая адаптация личности: формы, механизмы и стратегии» - Ереван: АН Арм. ССР, 1988.
7. Приступа И.В. «Факторы социально-психологической адаптации военнослужащих по призыву различных возрастных групп». - Вестник Военного университета, №3(27). С.28 - 36. 2011.
8. Юревиц А.Ж., Аверьянов В.С., Виноградова О.В. и др. «Адаптация к профессиональной деятельности» // Физиология трудовой деятельности (Основы современной физиологии) / Под ред. В.И. Медведева - СПб., 1993.
9. Яницкий М.С. «Адаптационный процесс: психологические механизмы и закономерности динамики» - Кемерово. Кемеровский государственный университет, 1999.

IMPORTANCE OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN ASTRONOMY

Sayfullaeva Gulkhayo Ikhtiyor Kizi Navoi State Pedagogical Institute, Phd

*Mirzaqandova Sahibjamol Kholmomin's Kizi- student of the Navoi State
Pedagogical Institute*

Key words: interactive methodology, innovative education, innovation, pedagogical technology, information technology, traditional education.

Abstract: This article discusses the importance of innovative educational technologies in the context of advanced education. Information was also given on ways to make education more effective, how to use modern technologies during the lesson.

Today, the interest and attention to the use of interactive methods, innovative technologies, pedagogical and information technologies in the educational process is increasing day by day, one of the reasons for this is that until now, traditional education If students are taught to acquire only ready-made knowledge, modern technologies teach them to search for the acquired knowledge by themselves, to study and analyze independently, and even to draw their own conclusions. In this process, the teacher creates conditions for the development, formation, learning and upbringing of the individual, and at the same time performs the functions of management and guidance. In the process of education, the student becomes the main figure. That is why modern teaching methods - interactive methods, and the role of innovative technologies are extremely important in the training of qualified professionals in higher educational institutions and faculties. Knowledge, experience, and interactive methods of pedagogical technology and pedagogic skills ensure that students acquire knowledgeable, mature skills.

INNOVATION (English innavation) is innovation, innovation. Innovative technologies are innovations and changes in the pedagogical process and the activities of teachers and students, and interactive methods are used in its implementation. Interactive

methods are called group thinking, that is, they are methods of pedagogical influence and are a component of educational content. The uniqueness of these methods is that they are implemented only through the joint activity of pedagogues and students. Such a process of pedagogical cooperation has its own characteristics, which include:

-Forcing the student not to be indifferent during the lesson, to think independently, to create and search;

- Ensuring that students are constantly interested in knowledge during the educational process;

-Increasing the student's interest in knowledge by independently approaching each issue creatively;

-Organization of activities of pedagogue and student-student in cooperation. In the opinion of teachers, researchers, and practitioners studying the issues and problems of pedagogical technologies, pedagogical technology is only related to information technology, and it is necessary to use TSO, computer, distance learning in the teaching process. defined as winter or the use of different techniques. In our opinion, the main basis of the pedagogical technology depends on the technologies selected for the cooperation of the teacher and the student-student to achieve a guaranteed result from the specified goal, that is, used in the teaching process to achieve a guaranteed result according to the goal each educational technology can organize cooperative activities between the teacher and the student, both can achieve a positive result, if the students can think independently, work positively, search, analyze if they can, if they can make their own conclusions, if they can appreciate themselves, the group, and the group can appreciate them, and the teacher can create opportunities and conditions for such activities, in our opinion, this is the basis of the teaching process. Each lesson, topic, educational subject has its own technology, that is, pedagogical technology in the educational process is an individual process, which is directed to one goal based on the needs of the student. is a pedagogical process aimed at providing a pre-planned and guaranteed resultLaw of the Republic of Uzbekistan "On Education". Innovative pedagogical technologies in the implementation of the "National Personnel

Training Program". The fact that technologicalization of pedagogical activity is a social necessity, that technologicalization of pedagogical activity is a social necessity. arming future teachers with knowledge of the theoretical foundations of modern pedagogical technologies; to have the necessary skills to effectively organize pedagogical processes at a new pedagogical level; the ability to find a way in modern pedagogical technologies, schools, directions, wide variety of ideas; formation of readiness to creatively and methodically perform pedagogic activity; it is said that it is necessary to activate independent work, independent education, self-education, and the desire to constantly improve one's level of expertise.

List of references

1. Sultanova, S. M., Nurmatova, I., Orzigul, Kh. (2021). "Uzbekistan Temir Yullari" JSC "Financial analysis and information system accounting". "Actual issues of evaluating the economic effectiveness of digital and innovative technologies in the transport system of Uzbekistan", 2(1), 137-142.
2. Sultanova, S. M., Nurmatova, I. (2021). Analysis of the tax burden of the railway transport industrial enterprise. BULLETIN OF KHORAZM MAMOON ACADEMY, 5(5), 23-28.
3. Sultanova, S., Kolesnikova, TD, Smolennikova, L., Strelnikova, N. (2021). Generation of an instrument base for analysis of economic processes for the purpose of building a model of spatial development of regions in the context of global challenges. Attended in international conference on economics, management and technologies 2021 (ICEMT 2021), 1(1), 134-145.

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ РЕКТИФИКАЦИОННОЙ КОЛОННЫ ДЕЭТАНИЗАТОРА

Ташкентский государственный технический университет,

соискатель Айтбаев Жанибек Алибекович

E-mail: j.o.n91@inbox.ru

Аннотация: в данной статье рассматривается задача оптимального управления ректификационной колонной на основе принципа максимума Понтрягина. На основе предложенного комплекса математических моделей и разработанного алгоритма управления строится система управления, обеспечивающая управление технологическим комплексом переработки газа в оптимальном режиме.

Ключевые слова: ректификационная колонна, задача оптимального управления, система управления.

MATHEMATICAL MODELING OF A DEETHANIZER RECTIFICATION COLUMN

Tashkent State Technical University, Independent researcher

Aytbaev Janibek Alibekovich

E-mail: j.o.n91@inbox.ru

Abstract: This article considers the problem of optimal control of a distillation column based on the Pontryagin maximum principle. On the basis of the proposed complex of mathematical models and the developed control algorithm, a control system is built that ensures the control of the technological complex of gas processing in the optimal mode.

Key words: distillation column, optimal control problem, control system.

DEETANIZATOR REKTIFIKATSIYA USTUNINI MATEMATIK MODELLASH

Toshkent davlat texnika universiteti, Mustaqil izlanuvchi

Aytbaev Janibek Alibekovich

E-mail: j.o.n91@inbox.ru

Annotasiya: ushbu maqolada Pontryagin maksimal printsipli asosida distillash ustunini optimal boshqarish muammosi ko'rib chiqiladi. Taklif etilayotgan matematik modellar majmuasi va ishlab chiqilgan boshqaruv algoritmi asosida gazni qayta ishlash texnologik kompleksini optimal rejimda boshqarishni ta'minlaydigan boshqaruv tizimi quriladi.

Kalit so'zlar: distillash ustuni, optimal boshqaruv muammosi, boshqaruv tizimi.

В настоящее время, ввиду непрерывного роста спроса на топливные и энергетические ресурсы, повышение их экономической эффективности путем улучшения глубины переработки, повышения качественных показателей получаемых целевых газопродуктов, снижения суммарных расходов на переработку сырья и промежуточных продуктов в технологических аппаратах, осуществляющих переработку газа является важным и актуальным вопросом развития экономики [1].

Для ректификационной колонны деэтанатора, считающегося одной из основных технологических аппаратов комплекса, был рассмотрена задача оптимального управления ею и построения оптимальной автоматической системы управления, основанной на методе максимума Понтрягина. Как известно, ректификационная колонна деэтанатора является сложным объектом управления с позиции многомерных координат как входа, так и управления, а также управленческих.

Исследования, проведенные в этом комплексе показали, что показатели качества, характеризуемые температурой такой целевой продукт производимых в ректификационной колонне деэтанатора, как этан отличаются от возможной выпускаемой нормы на $5 \div 10$ °С, что с позиции показателей качества, свидетельствует о том, что производство целевых продуктов, непокрывающих спрос, осуществляется в условиях значительных расходов энергии.

Для решение задачи исследователи разработали математическая модель ректификационной колонны. Чтобы обеспечить стабилизацию оптимальных рабочих режимов, определенных на уровне оптимального управления они использовали принцип максимума Л.С. Понтрягина.

$$X = Ax + Bu, \quad Y = Cx \quad (1.1)$$

здесь, $X = \{x_1, x_2, x_3, \}$ - характеризует вектор состояния,

$U = \{u_1, u_2, u_3, u_4, u_5, \}$ - вектор параметров управления,

$Y = \{y_1, y_2, y_3, y_4, y_5, \}$ - вектор выхода.

Учитывая дефицит информации касательно ректификационной колонны деэтанатора, для решения задачи проектирования локальной автоматической системы регулирования, способного обеспечить стабилизацию оптимальных рабочих режимов, определенных на уровне оперативного управления использован принцип максимума Л.С. Понтрягина.

Для упрощения примем математическую модель (1.1) ректификационной колонны деэтанатора в виде:

$$X(t) = f(x(t), u(t)), \quad (1.2)$$

Допустим, что начальное условие $x(0) = x_0$ и $x \in \Omega$ характеризует вектор состояния, а $u \in U$ вектор параметров управления. f же, в зависимости от требуемой точности, может представляться в виде линейных и нелинейных зависимостей.

В рассматриваемом случае сущность задачи оптимального управления посредством управляющих воздействий можно выразить следующим образом: в ректификационной колонне деэтанатора в каждый момент времени t необходимо так варьировать значениями векторов параметров управления, при котором J , рассматриваемый как критерий управления, характеризующий эффективность режимов переходных процессов параметров настройки регулятора в период управления получил бы свое минимальное значение. То есть,

$$J = \int_0^T L(x(t), u(t)) dt \rightarrow \min, \quad (1.3)$$

где T – характеризует период управления.

Для решения поставленной задачи оптимального управления согласно принципу максимума, функция Гамильтона представляется в нижеследующем виде:

$$H(x, u, \psi) = L[x(t), u(t)] + \psi^T(t) \cdot f[x(t), u(t)] \quad (1.4)$$

и требуется такое определение $u = h(x, \psi)$, чтобы он обеспечил свой максимум функции $H(x, u, \psi)$ в интервале $0 \leq t \leq T$. Если $u = h(x, \psi)$, подставить в (1.4), получили следующие:

$$H'(x, \psi) = H[x, h(x, \psi), \psi] \quad (1.5)$$

Далее, решая дифференциальные уравнения в $2n$ количестве, получим нижеследующее:

$$x(t) = \frac{dH'}{d\psi}, \quad x(0) = x_0 \quad (1.6)$$

$$\psi(t) = -\frac{dH'}{dx}, \quad \psi(T) = \frac{dF}{dx} \Big|_{x(T)} \quad (1.7)$$

Подытоживая стратегию оптимального управления определили ее следующим образом:

$$u'(t) = h[x'(t), \psi'(t)] \quad (1.8)$$

Далее, разработанный алгоритм оптимального управления, объединяет в своем составе следующие этапы.

Согласно выражению (1.8) рассчитываются значения вектора выходного сигнала, который будет генерировать регулятор на основе рассчитанных оптимальных значений параметров настройки [2,3].

Управление рассматриваемой установкой в условиях традиционной системы управления при диапазоне изменения температуры начала кипения этана $38 \div 60$ °С, температуры 50%-го кипения $1 \div 121$ °С, температуры конца кипения же $173 \div 190$ °С результаты решения данной задачи в синтезированном оптимальном регуляторе соответственно были $52 \div 57$ °С, $110 \div 114$ °С и $175 \div 180$ °С. Сравнительный анализ регулятора, для которого был осуществлен оптимальный синтез, с действующей системой регулирования процесса нефтепереработки в ректификационной колонне дезтанализатора, свидетельствует о том, что в первом случае по сравнению со вторым отклонение показателей качества, характеризующихся температурой кипения

нефтяных фракций от своих оптимальных значений в среднем уменьшилось в $2 \div 2,5$ раза. А это, в свою очередь, способствует снижению энергетических расходов на переработку на $5 \div 7$ [4].

Список литературы

1. Ибрагимов И.А., Эфендиев И.Р. Методы оптимального управления нефтехимическими технологическими процессами // Теория и применение. – Баку: Элм, 1997. – С. 235-237.
2. Malikov E.A., Xanbutayeva N.A. Algorithm optimization static regimes installation of primary oil refining, *National Science Review // Chinese Academy of Sciences*. Oxford University Press. – Chine, 2017. - Issue 4 (2), Volume 4. - P. 1459-1466.
3. Горовенко Л.А. Математические методы компьютерного моделирования физических процессов// *Международный журнал экспериментального образования*. Пенза: ИД «Академия естествознания», 2017. □ №2. □ с. 92□93.
4. Шарнов А.И. ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ ПРОБЛЕМ В НЕФТЕГАЗОВОМ КОМПЛЕКСЕ РФ // *Наука и технологии в нефтегазовом деле Тезисы докладов Международной научно-практической конференции, посвященная 100-летию Кубанского государственного технологического университета и 25-летию кафедры машин и оборудования нефтяных и газовых промыслов Армавирского механико-технологического института*. 2018. С. 226-228.

BIRINCHI RENNESSANS DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVI: SOMONIYLAR VA QORAXONIYLAR DAVLATI

Boboqulova Zebo Tilovberdiyevna

Denov tumanidagi 32 - o'rta ta'lim maktabi

Tarix fani o'qituvchisi

Annontatsiya: Hammamizga ma'lumki, IX-XII asrlarda O'rta Osiyo hududida birinchi Renessans (Uyg'onish davri) davri sodir bo'ldi."Renessans" atamasi dastlab [Italiyadagi](#) madaniy-ma'naviy yuksalish (14—16-asrlar)ga nisbatan qo'llanilgan, uni o'rta asrchilik turg'unligidan yangi davrga o'tish bosqichi deb baholaganlar. Ammo Renessans, ya'ni Uyg'onish faqat Yevropa hodisasi emas.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, Xuroson, Somniylar, qoraxoniylar, Nuh ibn, Ahmad, xalifalik, Tohir ibn Husayn, Xorun- ar Rashid.

Movarounnahr va Xurosonda arab bosqinchilariga qarshi tinmay davom etgan xalq harakatlari xalifalikning qudratiga katta ta'sir ko'rsatdi. Uning siyosiy, ma'naviy va iqtisodiy poydevorini ma'lum darajada zaiflashtirdi. O'z navbatida mahalliy feodal zodagonlarning xalifalikni idora etishda keng ishtirok etishi uchun zamin tug'ildi. Ma'lumki, xalifalar bu qo'zg'olonlarni bostirish davomida bir necha bor mahalliy zodagonlardan yordam so'raganlar. Ko'rsatilgan yordam evaziga ularni ma'lum viloyat va o'lkalarning noiblari qilib tayinlaganlar. Tez orada mahalliy zodagonlar faqatgina Movarounnahr va Xurosonda emas, balki xalifalik markazida ham yuqori lavozimlarni egallashga muvaffaq bo'ldilar.

Davlatni idora etishda yuqori pog'onaga erishgan mahalliy zodagonlar sulolasidan biri barmakiylar bo'lgan. Xalifa Xorun ar-Rashid (786—809 yillar) barmakiylar qudratini oshib borayotganidan qo'rqib, bu sulolaning hammasini o'ldirib yuborgan. Horun ar-Rashid o'limidan keyin taxt uchun bo'lgan kurashda yana bir mahalliy zodagonlar sulolasi tarix sahifasiga kirib keldi. Bu Tohiriylar sulolasidir. Sulola asoschisi Tohir ibn Husayn Xurosonning eng yirik yer egalaridan bo'lib u Xorun ar-Rashidning o'g'li Ma'munni taxtga o'tirishiga yordam bergan. Ma'mun (813—833 y.) xalifa bo'lib olgach, Tohir ibn Xusayn tez orada xalifalikning eng nufuzli kishilaridan biriga aylandi. U bir necha vaqt xalifa qo'shinining bosh sarkardasi lavozimida ishladi.

821-yili esa xalifa uni Xuroson noibi qilib tayinladi. Tohir Xuroson noibligini poytaxti qilib Nishopur shahrini tanladi. Xurosonga qaytgach u o'ziga qarashli noiblikni mustaqil davlatga aylantirish rejalarini tuza boshladi. IX asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrda somoniylar sulolasi paydo bo'lgan. Somoniylar sulolasiga asos solgan Somon yirik yer egasi bo'lgan.

Manbalarning birida u Balx yaqinidan, ikkinchisida esa Samarqand atrofidan yoki Termizdan bo'lganligi qayd etilgan. Somon Ma'mun Xuroson noibligi paytida unga xizmatga o'tgan va tez orada uning e'tiborini qozongan, Ma'mun ta'siri ostida xalq zardushtiylik dinidan voz kechib, islom diniga kirgan. Xuddi shu vaqtda Somoniyning o'g'li Asad ham xalifa Ma'mun e'tiboriga tushgan. Asadning to'rtta o'g'li bo'lgan va ular Ma'mun saroyida xizmat qilishgan. Ma'munning buyrug'iga binoan Xuroson noibi Asadning o'g'illarini 820-yilda Movarounnahr o'lkalariga noib qilib tayinlaydi. Xususan, Asadning katta o'g'li Nuhni Samarqand, Ahmadni Farg'ona, Yahyoni Shosh va Ustrushonani, Ilyosni Xirot noibi qilib tayinlaydi. Tohir ibn Husayn Asadning o'g'illarini yaxshi bilgan va ularga kerakli vaqtda yordam qo'lini cho'zgan. Bu davrda Movarounnahrning Samarqand, Farg'ona, Toshkent va Ustrushona viloyatlarida noiblik qilayotgan somoniylar xonadonining siyosiy hayotida ham asta-sekin o'zgarishlar yuz beradi. Movarounnahrda avval Nuh, so'ngra Ahmad boshchilik qiladi. Hatto o'z nomlaridan misdan chaqalar zarb etadilar.

Ahmad vafotidan (865) keyin uning o'g'li Nasr Samarqandni markazga aylantiradi. Buxoro vohasi, Naxshab (Qashqadaryo), Chag'onrud (Surxondaryo) vodiylaridan tashqari Movarounnahrning barcha viloyatlarini birlashtirish va uni Xurosondan ajratib olish choralari ko'radi. Tohiriylar davlatining barham topishi bilan vaziyat tubdan o'zgarib, istiqloq uchun qulay sharoit paydo bo'ladi. Chunki safforiylar Movarounnahrda hukmronlik qilishning uddasidan chiqq olmayotgan edilar. O'z holiga tashlab qo'yilgan Buxoro ahli hatto safforiylarga tobe bo'lishni xoxlamaydi. Shahar zodagonlari somoniylarga murojaat qilib, Samarqandga — Nasr ibn Ahmad huzuriga elchilar yuboradilar. Undan Buxoroni o'z qo'li ostiga olishni va somoniylar xonadonidan bir kishini Buxoroga hokim qilib yuborishni so'raydilar. Nasr bu taklifni mamnuniyat bilan qabul qilib, ukasi Ismoilni (874) Buxoroga noib qilib yuboradi.

IX asrning oxirgi choragida Movarounnahrning deyarli barcha viloyatlari somoniylar tasarrufiga o'tib, u o'z mustaqilligini tiklab oladi. Farg'ona, Isfijob (Sayram), Shosh, Samarqand, Buxoro Xorazm, Chag'aniyon, Xuttalon, Kesh, Xuroson, Seyiston, G'azna kabi qator viloyatlar Somoniylarga bo'ysundirildi. Ularning hammasi ham mutlaqo tobe' bo'lmasada, Somoniylar xokimiyatini tan olishga majbur bo'lgan edilar. Ismoil Somoniy yirik yer egasi bo'lib, mahalliy zodagonlar va savdogarlarga tayanib davlatni idora qilgan.

Shunday qilib, IX asr oxirlarida Movarounnahr Arab xalifaligi istibdodidan abadiy xalos bo'ladi. Ismoil Somoniy butun Movarounnahrni o'z qo'li ostida kuchli bir davlat qilib birlashtiradi

Somoniylar davlat tizimi va boshqaruvi. Somoniylar o'z davlatida juda yaxshi yo'lga qo'yilgan hukmronlik tizimini o'rnatdilar. Davlat boshida juda katta vakolatlarga ega bo'lgan **amir** turar edi. Somoniylar davlatining ma'muriy tuzilishi quyidagicha bo'lgan: dastavval boshqaruv organi dargox (oliy xukmdor saroyi) va devon (davlat idorasi)ga bo'lingan. Narshaxiyning ma'lumoti bo'yicha, Somoniylar davlati asosan devoni vazir, mustavfiy, amidal-mulk, sohibi shurat, sohibi muayyid, mushrif, mumallikayi xos, muhtasib, avqof va qazo nomlari bilan yuritiladigan 10 ta devonlar boshqaruvida idora etilardi. Barcha devon boshliqlari vazirga tobe edi. Somoniylar markazlashgan hokimiyat yaratishga intilib, davlat boshqaruv apparatini yengillashtirib, takomillashtirdilar.

Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi. X asrning ikkinchi yarmiga kelib ichki ziddiyatlarning ko'payishi va keskinlashuvi natijasida Somoniylar davlati kuchsizlana boshlaydi. Somoniylarga tobe bo'lgan viloyatlarda, ayniqsa, Xurosonda ular hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan isyonlar, toju-taxt uchun uzluksiz olib borilgan kurashlar Somoniylar davlati inqirozini yaqinlashtirgan edi. Bunday vaziyatdan Yettisuv va Qashg'arda yashovchi turkiy qabilalar unumli foydalandilar. Chunki, X asrning ikkinchi yarmiga kelib bu hududlardagi turkiy qabilalar – qarluqlar, chig'illar, yag'molar va boshqalar o'zlarining kuchli feodal davlatlarini tuzishga muvaffaq bo'lgan edilar.

Qoraxoniylar turkiy qavmlar ekanligi aniq bo'lsa-da, ularning kelib chiqishi haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Ammo, ular o'z sulolalarini «Afrosiyob avlodi» deb ataganlari hamda Qoraxoniylar chig'illar yoki qarluqlar qavmiga mansubligi haqidagi nuqtai nazar o'rta asrlar davri tarixining ko'pchilik tadqiqotchilari tomonidagi e'tirof etiladi.

X asr o'rtalarida Yettisuv va Qashqarda yashovchi Qarluq, chig'il va yag'mo qabilalarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Avvaldan asosan chorvachilik bilan shug'ullanganbu qabilalar endi o'troq hayotga o'ta bordi va dehqonchilik bilan shug'ullana boshladi. Shaharlar yuzaga keldi. Yana bu davrda Issiqko'l janubi va Qashqarda yashagan yag'molarning o'zlaridan shimolda yashayotgan chig'il qabilalari bilan yaqinlashuvi tezlashdi. Ular Yettisuvdagi Qarluqlarni uyushtirib, o'zlariga bo'ysundirdilar.

Yag'mo urug'idan chiqqan, o'z qavmi bilan islomni qabul qilgan Sotuq Abdul – Karim Qoraxon (Bug'raxon) 942-yili Bolasog'un hokimini mag'lub etib, o'zini xoqon deb atadi. Qoraxon davlati Yettisuv hududida Qarluq davlati o'rnida tashkil topdi. Bu davlatning vujudga kelishida chigillar, tuxsilar, arg'ular, yag'molar, turgashlar, qipchoqlar, yabaqlar, qaylar, o'g'uzlar, qirg'izlar singari urug'-qabilalar muhim rol o'ynagan. Bu davlatga yuqorida qayd etilgan Sotuq Abdul – Karim Qoraxon asos solgan. Xoqon nomiga ko'ra Qoraxoniylar davlati deb nomlangan. U o'zini Afrosiyob (Alp Er To'nga) ning avlodi deb hisoblar edi.

Qoraxoniylar Somoniylarga nisbatan davlat tuzilishi va boshqaruvining boshqacharoq shaklini joriy etishga harakat qildilar. Ularda hokimiyat Somoniylarda bo'lgani kabi to'g'ridan – to'g'ri otadan o'g'ilga emas, balki akadan ukaga, keyin sulolaning navbatdagi avlodiga o'tgan. Ayrim olimlarning fikricha, Qoraxoniylarning butun urug'i hokimiyatning jamoaviy sohibi bo'lib, sulolaning har bir a'zosi o'zining kelib chiqishiga ko'ra, umumsulola mulkining bir qismiga da'vo qila olardi. Bu mulkning asosiy qismi sulolaning uch ulug' a'zosi – ulug' xoqon, kichik xoqon va elekxonga tegishli hisoblanardi. Ularning har qanday avlodiga o'z hissasi ajratib berilar edi. Sotuq zamonida Qoraxoniylar davlati ikkiga bo'linib ketadi. Birining poytaxti Bolasog'un bo'lib, oliy hokimiyat yoshi katta bo'lgan xoqon tomonidan boshqarilgan. Ikkinchi davlatning poytaxti Taroz, keyinchalik Qashqar bo'lib, kichik xoqon tomonidan boshqarilgan. Viloyatlar mustaqil siyosat yuritishga intilganlar.

Natijada XI asrning uchinchi choragida Qoraxoniylar davlati g'arbiy va sharqiy xoqonliklarga bo'linib ketdi. Qoraxoniylar davriga to'xtalib o'tsak, vaholanki, boshqaruv

shakli jamiyat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayoti, talablari, vazifalari mazmuni bilan chunonchi, asli Yettisuv viloyatida yuksalishni boshlagan qoraxoniylar, yuqorida ta'kidlanganidek, janub, g'arb yo'nalishlarida o'z xukmronlik doiralarini kengaytirib borganlar va buning natijasida Cherchen daryosidan Xorazmgacha bo'lgan hududni boshqara boshlaganlar. Siyosiy markaz sifatida esa yuksalishlari boshlangan o'z tarixiy makonlaridagi katta shaharlardan bo'lmish Bolosog'un va nisbatan undan uzoqda bo'lmagan Qoshg'arni tanlaganlar. Demak, asosiy siyosiy markaz shu hududda mujassamlashgan.

Buxoro, Samarqand, Chag'oniyon, Farg'ona va boshqalar tabiiy ravishda yangi siyosiy markazga nisbatan viloyat (mulk) o'rnida bo'lgan. Garchi ko'p jihatlardan Samarqand va Buxoro taraqqiyotda Bolosog'un va Qoshqardan ancha yuqori bo'lsa-da, ammo xuddi shu davrdagi siyosiy vaziyatga ko'ra, boshqaruv markazi mintaqaning Yettisuv, Sharqiy Turkiston qismiga ko'chib qolgandi. Ana shu "tabiiy" sabablarga ko'ra, an'anaviy ravishda qadimdan markaz rolini o'tab kelgan Buxoro va Samarqand endigi siyosiy mavqeyiga ko'ra viloyat (mulk) darajasiga tushib qolishlariga to'g'ri kelgan. Shu bilan birga ularning iqtisodiy, madaniy va ayniqsa, siyosiy imkonlari shu qadar yuqori bo'lganki, ko'rib chiqilganidek, Samarqand, Buxorodagi siyosiy o'zgarishlar qoraxoniylar sulolasi mavqeida katta ahamiyat kasb etgan.

Ikkinchi tomondan, Somoniylar davrida ham bir qancha viloyatlar (masalan, Xorazm, Seyiston, G'azna, Chag'oniyon va boshqalar) markazdan farqli o'laroq mustaqil siyosat yurgizishga harakat qilganlari ham ma'lum. Demak, somoniylar davridan keyingi siyosiy-geografik o'zgarishlarga sabab bo'lgan qoraxoniylar xukmronlik va boshqaruv tizimida shu o'zgarishlarga yarasha ba'zi yangiliklar bo'lishi tabiiy edi. Ulug' xoqon yoki ulug' xon «xoqon ul-xoqon» degan nomda yuritilib, arab manbalarida mazkur unvon «sulton us-salotin», fors manbalaridagi «shahanshoh»ga mos keladi. Qoraxoniylarga qarashli yerlar tamg'achxon tomonidan uning o'g'illari, qarindoshlari o'rtasida taqsimlangan edi. Shu bois yer-mulk masalasida ota-o'g'il, amaki va jiyanlar o'rtasida doimiy nizolar yuz berib, u siyosiy ahvolga salbiy ta'sir ko'rsatib turgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nizomulmulk .Siyosatnoma .T.,Adolat.1995.162-bet
2. Abu Mansur Saolobiy.Yatimat-ut dahr. T., 1976
3. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. – Тошкент, 1993.
4. Караев О. История караханидского каганате,1983, с.14
5. Древний туркский словарь. 1969.с 422-424
6. Gardiziy Abu Sa'id AbdulxayZayn al- axbor T., 1991. 84-bet
7. В.Eshov. O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi T.2014. 176-bet
8. Шониёзов К. Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999.
9. В.Eshov. O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi T.2014 177-bet

TEXNOLOGIYA FANI DARSLARINI SAMARALI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Mayyorova Surayo

Buxoro viloyat, G'ijduvon tuman

28-umumiy o'rta ta'lim maktab

Texnologiya fan o'qituvchisi

Texnologiya fanini o'zlashtirgan umumiy o'rta ta'lim maktablari bitiruvchilari sanoat sohasining barcha tarmoqlarida xususiy injiniring, ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik bazalarining yanada rivojlanishi, boshqacha qilib aytganda yuqori qiymatli raqobatbardosh sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilishida "drayver" rolini bajarishi zarur hisoblanadi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonlari yuqori darajada sanoatlashgan Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, AQSH, Izrail, Janubiy Koreya, Xitoy Xalq Respublikasi va boshqa rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida ham texnologiya fani umumiy o'rta ta'limning asosiy bo'g'ini hisoblanib, jahon mehnat bozoriga malakali mutaxassislar tayyorlashning muhim bosqichlari va tashkil etuvchilaridan biri deb qaraladi.

Texnologiya o'quv fani o'quvchilarda texnik ijodkorlikni, qobiliyatni, tafakkurni rivojlantirish, dars jarayonida tabiiy, metall va metallmas materiallarga zamonaviy texnika va texnologiyalar asosida ishlov berish usullarini o'rgatish, milliy xalq hunarmandchiligi asoslari, energiyani ishlab chiqarish va undan foydalanish, mexatronika – LEGO education "Oddiy mexanizmlar", ijtimoiy-iqtisodiy texnologiya asoslari, kasb-hunarga yo'llash bo'yicha o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini hayotda qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishni ko'zda tutadi. O'quv fanini o'qitish orqali o'quvchilarda texnik ijodkorlik qobiliyati, kreativ ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Texnologiya fanini o'qitishni yangi bosqichga ko'tarish O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida:

- kompozit materiallarni yangi texnologiyalar asosida ishlab chiqarish orqali mahsulot turlarini ko'paytirish, eksport va import hajmini oshirish;
- iqlim o'zgarishini inobatga olgan holda o'rta xo'jaliklar va agroklasterni rivojlantirish orqali yuqori texnologiyali qishloq xo'jaligini tashkil etish;
- brend mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan to'qimachilik sanoati;
- qayta tiklanadigan energetika ulushi yuqori energetik konsorsium;
- yangi texnologiyalarga asoslangan eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish;
- yuqori texnologiyali polimer mahsulotlarini, kosmetika va dori-darmonlarni ishlab chiqarish va eksport qilish sohalarini rivojlantirish;
- tadbirkorlik va kasanachilikni yangi bosqichga olib chiqishga imkoniyat yaratish;
- texnologiya ta'limini modernizatsiyalash, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlantirish orqali o'quvchilarda texnik-texnologik hamda texnologik jarayon

davomida bajariladigan operatsiyalar yuzasidan olgan bilim, ko'nikma va malakalarini mustaqil amaliy faoliyatida qo'llash, kasb-hunar tanlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida ijtimoiy munosabatlarga kirisha olish, mehnat bozorida zarur bo'ladigan kompetensiyalarni shakllantirishga erishiladi.

Bu esa o'z navbatida kadrlarni tayyorlash, mavjud kadrlar ta'minotini modernizatsiyalash va inson potensialidan samarali foydalanish uchun keng yo'l ochadi.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" da amalga oshirishga oid Davlat dasturi to'g'risida"gi 2020-yil 2-martdagi PF-5953-sonli, "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmonlari asosida "Texnologiya" fani majmuasi yaratildi.

O'zbekistonda birinchi marta Texnologiya fani konsepsiyasi ishlab chiqildi. Bu konsepsiya asosida Texnologiya fanini o'qitishning yangi asosiy vazifalari belgilandi:

- Texnologiya fanini o'qitishning zamonaviy shakl, usul va texnologiyalarini qo'llash;
- o'quvchilarni an'anaviy va masofadan turib yangi bilimlarni egallash, doimiy ravishda o'z ustida ishlashi uchun tizim yaratish va uni yo'lga qo'yish;
- ta'lim jarayonida tayanch va fanga oid kompetensiyalarni doimiy nazorat qilib turish, o'quvchilar qobiliyatiga qarab kasb tanlashga yo'llash ishlarini olib borish;
- o'quvchilarning individual qobiliyatlari asosida hayotiy ko'nikmalar shakllantirilib, muvaffaqiyatli bo'lishga o'rgatish;
- baholashning yangi tizimi joriy etilib, o'quvchilarning bilimi va amaliy ko'nikmalarini samarali formatlarda baholash.

Texnologiya fanining yangi avlod majmuasini yaratilishi o'quvchilarning mustaqil bilim olishi hamda o'qituvchilarga metodik yordam ko'rsatishga mo'ljallangan.

Bugungi ta'lim tizimi eski mazmundagi o'quv dasturlaridan voz kechib, innovatsion raqamli iqtisodiyot va axborotli jamiyat uchun kadrlar tayyorlash imkonini beradigan o'qitish tizimiga o'tmoqda. Shunga mos ravishda ta'lim berishda yondashuvlar ham o'zgarib, hayotimizga kirib kelayotgan zamonaviy texnika va texnologiyalar, internet va axborot texnologiyalari imkoniyati bilan o'qituvchilar oddiy bilim beruvchidan, o'qituvchi tashkilotchi va rahbar o'qituvchiga aylanmoqdalar.

Ayrim o'qituvchilar uchun bunday o'zgarish oson bo'lmaydi. Bunday davrda raqobatbardoshlik, hamkorlik munosabatlarni o'rnatish olish qobiliyati zarur bo'lganligi sababli, o'quv dasturlari mazmuni tanqidiy fikrlash, kommunikativlik, ijodiy yaratuvchanlik va hamkorlik ko'nikmalarini, ya'ni kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarda XXI asr ko‘nikmalari, ya’ni bilim olish ehtiyojini, asosiy o‘quv-ilmiy va umummadaniy kompetentsiyalarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma’naviy-axloqiy fazilatlarni, ularda mehnat ko‘nikmalari, tanqidiy va ijodiy fikrlash, kasb tanlashga ongli munosabatda bo‘lishga o‘rgatish imkonini beruvchi innovatsion yondashuvlarga asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Umumiy o‘rta ta’limning Milliy o‘quv dasturi loyihasi. Toshkent: RTM, 2020.-60 b.
2. Tohirov O‘.O. va boshq. Texnologiya: umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – T.: “Sharq”, 2020.-240 b.
3. Tohirov O‘.O. va boshq. Texnologiya: umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-sinf darsligi bo‘yicha metodik qo‘llanma. – T.: “Sharq”, 2020.-176 b.

MATEMATIKA FANINI O‘QITISHDA KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARIDAN UNUMLI FOYDALANISH

**Xorazm viloyati, Urganch shahar ,
16-son umumiy òrta ta`lim maktabi
matematika va fizika fani o`qituvchisi
Nigora Karimova Odilovna**

Annotatsiya: Mazkur maqolada matematika fanini o‘qitishda kompyuter texnologiyalarining o‘rni haqida ilmiy fikrlar ilgari suriladi. Ilmiy fikrlar faktlarga asoslanib xulosalanadi.

Kalit so‘zlar: *Matematika, material, jadval, kompyuter, yo ‘nalish, holat, model, usul, metod, maqsad, daraja.*

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ

**Хорезмская область, город Ургенч,
Общеобразовательная школа № 16
учитель математики и физики
Нигора Каримова Одилевна**

Аннотация: В данной статье представлены научные представления о роли компьютерных технологий в обучении математике. Научные мнения основаны на фактах.

Ключевые слова: *Математика, материал, таблица, компьютер, направление, условие, модель, метод, метод, цель, уровень.*

EFFECTIVE USE OF COMPUTER TECHNOLOGIES IN TEACHING MATHEMATICS

**Khorezm region, Urganch city,
General secondary education school No. 16
teacher of mathematics and physics
Nigora Karimova Odilovna**

Abstract: This article presents scientific ideas about the role of computer technology in teaching mathematics. Scientific opinions are based on facts.

Key words: Mathematics, material, table, computer, direction, condition, model, method, method, goal, level.

Matematika soʻzi qadimgi grekcha - mathema soʻzidan olingan boʻlib, uning maʼnosi «fanlarni bilish» demakdir. Maʼlumki, matematik fanlarning sohalari turli-tuman boʻlishiga qaramay, ular umumiylik belgisi ostida bitta predmetga birlashtirilgan. Bu umumiylik belgisini quyidagi matematikaga berilgan taʼrifdan yaqqol koʻrish mumkin. Matematika faning oʻrganadigan narsasi (obyekti) materiyadagi mavjud narsalarning fazoviy formalari va ular orasidagi miqdoriy munosabatlardan iborat

Matematika oʻqitishda kompyuterlarni qulayligini yana bir yoʻnalishi ayrim oʻquv holatlarini modellashtirishdir. Modellashtirilgan dasturlardan foydalanishning maqsadi, oʻqitishning boshqa usullari qoʻllanganda tasavvur qilish, koʻz oldiga keltirilishi qiyin boʻlgan materiallarni tushunarli boʻlishini taʼminlashdan iborat. Modellashtirish yordamida oʻquvchilarga maʼlumotlarni grafik rejimda kompyuter multimediasini koʻrinishida taqdim qilish mumkin. Shu boisdan ular matem-atikani chuqur oʻrganish va oʻquv jarayonida sezilarli darajada mustaqillik namoyon etishga moyil boʻladilar.

Koʻp holatlarda vujudga keladigan matematik muammoni tez va berilgan aniqlikda hal etish uchun professional matematikdan oʻz kasbi bilan bir vaqtda maʼlum bir algoritmik til va dasturlashni bilishi talab qilinadi. Shu maqsadda XX asrning 90-yillarida matematiklar uchun ancha qulayliklarga ega boʻlgan matematik sistemalar yaratilgan. Bu maxsus sistemalar yordamida turli sonli va analitik matematik hisoblarni, oddiy arifmetik hisoblashlardan boshlab, to xususiy hosilali differensial tenglamalarni yechishdan tashqari grafiklarni yasashni ham amalga oshirish mumkin.

Matematika fanlarini oʻqitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Matematika fanlarini oʻqitishga yangi texnik vositalar, shu jumladan, kompyuter va boshqa axborot texnologiyalarining jadal kirib kelayotgan hozirgi davrida fanlararo uzviylikni taʼminlash maqsadida informatika fani yutuqlaridan foydalanish dolzarb masalalardan biridir.

Kompyuter texnikalarini taʼlim muassasalariga tatbiq etish, oʻqitish jarayonini optimallashtirishga keng yoʻl ochib beradi. Keyingi oʻn yillikda matematika fanini oʻqitishda kompyuterlardan foydalanish bir necha asosiy yoʻnalishlarda olib borildi. Bularga kompyuter yordamida bilimni baholash, turli tipdagi oʻrgatuvchi dasturlarni ishlab chiqish va rivojlantirish, bilishga oid matematikaviy oʻyinlarni ishlab chiqish va boshqalar kiradi.

Axborotlarni ifodalash va uzatishga boʻlgan ehtiyoj soʻz, yozuv, tasviriy sanʼatda,

kitob chop etish, pochta aloqasi, telegraf, telefon, radio, oynai jahon va ishlab chiqarishning boshqa jabhalarini boshqarishning barchasi kompyuter texnologiyalari yordamida osongina hal qilinmoqda.

Buning siri shundaki, axborotning katta qismi, shu paytgacha asosan, qog'ozlarda, magnit tasmalarida, ya'ni EHM dan tashqarida saqlanmasdan, matn, chizmalar, sur'atlar, tovushlarning barchasini axborot shaklida EHM larda saqlash, qayta ishlash va uzatish usullarini ishlab chiqilganligidadir. Kompyuter texnologiyasida matnlar, tasvirlar, ovozlari, shakllar va shunga o'xshash boshqa ishlarni amalga oshirish imkoniyatlari maxsus dasturlash yordamida juda yengil va tezkorlik bilan hal etilmoqda. Shuning uchun matematika, fizika, ximiya, biologiya va boshqa fanlarni o'qitishda kompyuter texnologiyasidan foydalanish ijobiy natijalarni olib kelmoqda.

Haqiqatdan o'qituvchi Windows operatsion tizimi bilan ishlatiladigan Word matn muharriri, Power Point, Internet, Excel va boshqa maxsus amaliy dasturlar, Multimedia vositalari yordamida yengilgina o'z darsini kompyuter texnologiyasidan foydalanib tashkil etishi mumkin. Buning natijasida o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqish ortadi, o'tilgan mavzuni tushinish, kerakli tushunchani anglash va o'zlashtirish jarayoni tez kechadi.

Elektron jadvallar asosan iqtisodiy masalalarni yechishga mo'ljallangan bo'lsada. Uning tarkibiga kiruvchi vositalar boshqa sohaga tegishli masalalarni yechishga ham, masalan, formulalar bo'yicha hisoblash ishlarini olib borish, grafik va diagrammalar qurishga katta yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yunusova D. Matematikani o'qitishning zamonaviy texnologiyalari. Darslik. – T.: Fan va texnologiya, 2011
2. Journals.uz/wp-content/uploads/2020/10/conf_21_2020. 7-b.
3. Ziyouz.com

Halima Ahmedova she'rlarida baxt obrazi

Polvonnazarova Bibixon Shuxratovna

UrDU Filologiya fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Halima Ahmedovaning “Umid soyasi” she’riy to’plami tarkibiga kiritilgan she’rlarida tasvirlangan baxt obrazi tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье анализируется образ счастья, изображенный в стихотворениях Халимы Ахмедовой, вошедших в поэтический сборник «Тень надежды».

Abstract. This article analyzes the image of happiness depicted in Halima Akhmedova's poems included in the poetry collection "Shadow of Hope".

Kalit so‘zlar : badiiyat , ijod , ruhiyat , baxt obrazi, yurak obrazi , talqin.

Ключевые слова: искусство, творчество, духовность, образ счастья, образ сердца, интерпретация.

Key words: art, creativity, spirituality, the image of happiness, the image of the heart, interpretation.

Inson! Tabiatning ajoyib mo‘jizasi. Alloh yaratgan buyuk ne‘mat. Bu nomga sodiq qolish – eng sharaflı burch. Odamzod! Dunyolarga teng qalb egasi. U har nega qodir, agar chin dildan istasa bas. U buyuk ishlarni amalga oshirmog‘i uchun jinday mehr-u, ozgina ishonch kifoya. Biz shuni yaxshi anglab yetishimiz kerak-ki, inson tafakkurining yangilanishida, uning ongiga ma‘lum bir g‘oyani singdirishda hech qaysi soha adabiyotchilik quvvat va imkoniyatga ega emas ekan. Shu sababdan qalbm sandig‘ining dur-u gavharlari bo‘lgan so‘zlarimni zamonaviy o‘zbek she’riyatida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan atoqli ijodkor Halimaxonim Ahmedovaning takrorlanmas she’rlaridagi obrazlar tahliliga bag‘ishlangan maqola yozishga shayladim . Shoir she’rlaridagi xilma-xil obrazlar ichidan baxt obrazi, ayniqsa, diqqatni torgulikdir.

Baxt so‘ziga har kim turlicha ta’rif beradi . Kimdir baxtni boylikda deb bilsa, kimdir mansabda deb biladi, kimdir baxtni sog‘likda deb bilsa, kimdir uni ota-ona ko‘zidagi quvonchda, farzandlari yuzidagi tabassumda ko‘radi, his qiladi. Ammo, Halima Ahmedova o‘z she’rlarining birida baxt haqida shunday betakror misralarni bitadi:

“*Baxt*” so‘zini sekin aytaman,
Eshitib qolmasin deb, yurak.
Uyat so‘zni aytib qo‘yganday,
Yon-verimga qarab jonsarak.⁴⁹

Shoira “baxt” so‘zini shunchalik sekin aytmoqchiki, hatto yuragiga ham eshittirgisi yo‘q. Ya’ni u baxtli ekanini hatto yuragi bilib qolishidan ham cho‘chigandek, nazarimda. Bu so‘zni aytganda, huddiki uyat so‘zni bilmasdan aytib qo‘ygandek, jonsarak holatda yon atrofiga qaraydi, odamlar eshitib qolishidan qo‘rqadi. Zero, kimdir eshitsa “baxt” ni undan olib qo‘yadigandek. Demak, shoira nazarida bir insonning baxtli ekanini hamma ham bilishi, ko‘rishi shart emas, chindan ham baxtga to‘la inson jimgina baxtli yashasa kifoyadek, fikri ojizimcha.

Yurak ham bolaga o‘xshaydi,
Holva so‘zin eshitib yig‘lagan.
Och qolmasin deya bechora,
Va‘da berdim unga bir lagan.⁵⁰

She‘r boshida shoira “baxt” so‘zini yurakka bildirmaslik uchun sekin shivirlagan edi, ammo, bu shivirlashdan uni xafa qilib qo‘yishi mumkinligini anglagan holda unga ham talaygina baxtni va‘da etadi, nazarimda. Bu fikrni esa shoira ajoyib o‘xshatish tarzida bayon etgan . Ya’ni yurakni bolaga, holvani esa baxtga qiyos etadi. Bolakay holva degan so‘zni eshitib yig‘lab, agar undan yeya olmasa och qilgani kabi, yurak ham baxtdan sarmast bo‘lishga oshiqadi. Yurak ham bola kabi nozik va injiq demoqchidek, go‘yo, shoira. Bu misralardagi chiroyli va takrorlanmas tashbehlarni o‘z o‘rnida qo‘llagan va shu orqali o‘z maqsadiga yeta olgan ijodkor, shubhasiz, Halima Ahmedovadir .

O‘lar bo‘ldim , men sizga aytsam,
Bu hovliqma yurak dastidan.
Tinchir balki xarxashalari,

⁴⁹ Ahmedova H. Umid soyasi.-T: “Nihol”nashriyoti , Toshkent-2008.-B.25

⁵⁰ O‘sha asar-B.25

Vatan topsam yerning ostidan.⁵¹

Shoira endi o‘zining ichki hislarini to‘laligicha ifoda etishga o‘tadi. Ya’ni yuragining hovliqishidan, xarxashalaridan “o‘lar bo‘lsam o‘lib bo‘ldim”⁵² deb nido etadi. Insonning aqli ko‘pincha yuragi buyrug‘idan chekinishga majbur, ya’ni yurak buyurganini bajaraverish ko‘p hollarda ham to‘g‘ri kelavermasligi mumkin. Shu boisdan ham aql va yurak o‘rtasida doimiy jang sodir bo‘lishi shubhasiz. Fikri ojizimcha, bunday janglardan biroz charchagan qahramon yerning ostidan vatan topishga ham rozidek go‘yo. Shoira buning bunday misralari har qanday tosh qalbni titratishga qodirligi bilan ham insonni o‘ziga rom etadi.

Yashar edim, men ham chiroyli,

Qurg‘ur ko‘rsatmaganda kuchin.

Yurak faqat xalaqit berdi,

Mening *baxtli* yashashim uchun...⁵³

Shoira bu misralari orqali aslida nima demoqchi ? Nima uchun yurak o‘z kuchin ko‘rsatgani uchun chiroyli yashay olmayapti, ne sababdan yuragi baxtli yashashi uchun xalaqit beryapti ? Buning boisi nedir ? Nazarimda, boisi yurak ko‘pincha o‘z aytganidan qolmay, baxtni yo‘lini to‘sib qo‘yishi mumkin. Baxt esa inson toleyiga kutilmaganda keladi. Yuqoridagi misralarni to‘laligicha anglab yetish uchun, avvalo, she’rni o‘qiyotgan inson aynan shu holatga tushib olmog‘i lozimdek, nazarimda. Aks holda bu she’rning ma’no jilvasini va shoira buning ijodiy maqsadini anglamoq biroz dushvor ishdur. Bu haqida shoir Bahrom Ro‘zimuhammad Halima Ahmedovanning “Umid soyasi” she’rlar to‘plamiga yozgan so‘zboshisida quyidagi fikrlarni keltirib o‘tgan: “ Halimaning haqparastligi – boshqacha haqparastlik. Binobarin , so‘fiyona she’rlarni chuqur his etmoq uchun holatga tushmoq joiz. Aksincha bo‘lsa she’r ta’mini seza olmaysiz. Teran falsafa poetik tilde “jilvalanadi”. Lekin poetik tilni bilish she’r ta’mini sezish yo‘lida kamlik qiladi . Shuning uchun ham shuur osti qatlamlarini harakatga keltirib ishga kirishasiz” .⁵⁴

⁵¹ O‘sha asar-B.25

⁵² O‘sha asar-B.25

⁵³ O‘sha asar-B.25

⁵⁴ Ahmedova Halima.She’rlar.(So‘zboshi muallifi-Bahrom Ro‘zimuhammad.7-bet)

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki , Halima Ahmedova shunchaki yozmagan, u o‘z she’rlariga qalb qo‘rini bag‘ishlagan. Yuqoridagi baxt va yurak jangi tasvirlangan she’rini o‘qigan kishi bevosita ko‘ziga yosh oladi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunki bu holatga tushgan insongina she’rning chuqur ma’no kasb etishini tushuna oladi, nazarimda. Har qanday inson ham hayotda baxtni his qilib va his qildirib yashashga haqli. Shoiraning bu she’ri orqali ana shu haqlilikni istab qo‘lga qalam olganligini sezishimiz mumkindir. Darhaqiqat, shoira xoh baxt haqida yozsin, xoh sog‘inch, barchasini chin yurakdan yozganligiga bevosita she’rlarini o‘qish davomida amin bo‘lamiz .

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Djumaniyazova N. Istiqlol davri o‘zbek lirikasida uslub va mahorat. – Urganch, 2019.
2. Jumaboyeva J. Odamiylik – ilm gavhari. – Toshkent: “Istiqlol”, 2021.
3. Nazarov B. Ijodning jon tomiri. – Toshkent: “Tafakkur tomchilari”, 2022.
4. Rahimjonov N. Mustaqillik davri o‘zbek she’riyati. – Toshkent: “Fan”
5. Ahmedova H. Umid soyasi.-T: “Nihol”nashriyoti , Toshkent-2008.
6. Ahmedova Halima.She’rlar.(So‘zboshi muallifi-Bahrom Ro‘zimuhammad.7-bet)

СОПОСТАВЛЕНИЕ УЗБЕКСКИХ И РУССКИХ ПАДЕЖЕЙ ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Тохтабаева Гулзода Умидовна

Студентка 3 курса филологического факультета: русский язык

Склонение – это изменение слова по падежам. Этот термин имеет одинаковое значение в обоих языках. Морфологическим средством русского падежа являются окончания слова и предлоги. И в русском и в узбекском языке имеются шесть падежей. Падежи русского языка более трудный и многочисленный. Падеж не всегда определяется по флексии. Большинство падежей меняются, смотря на предлоги, которые соединяются в контексте. В узбекском языке чаще всего смотрится на окончания слова. В русском языке имеются такие слова после которых или перед которыми, мы всегда должны употреблять тот или иной падеж.

Например: когда выражаем чей - то возраст употребляются слова лет, год и года и перед ними мы всегда употребляем Дательный падеж.

Когда употребляются слова: нужно, надо, необходимо, то перед ними тоже всегда употребляется Дательный падеж.

Со словами: гордиться, восхищаться, заниматься – когда хотим указать, именно кем гордимся и чем занимаемся, обязательно этот объект должен употребляться в Творительном падеже.

А также в русском языке есть слова после которых всегда употребляется определённый падеж определённой формы числа. Это слова, которые всегда употребляем форму Родительного падежа множественного числа.

В узбекской грамматике, такие принцип не существуют. Обычно падежи этого языка определяется по данным в словах окончаниями.

Рассмотрим окончания узбекских падежей ниже в таблице:

No	Nomi	Qo'shimchasi	So'roqlari
1.	Bosh kelishik	–	kim? nima? qayer?
2.	Qaratqich kelishigi	-ning	kimning? nimaning? qayerning?
3.	Tushum kelishigi	-ni	kimni? nimani? qayerni?
4.	Jo'nalish kelishigi	-ga(-ka, -qa)	kimga? nimaga? qayerga? qachonga?
5.	O'rin-payt kelishigi	-da	kimda? nimada? qayerda? qachon?
6.	Chiqish kelishigi	-dan	kimdan? nimadan? qayerdan? qachondan?

В данной таблице можете увидеть окончания, которые присоединяются к слову при склонении в падежную форму, а также вопросы, которые задаются к слову.

Например:

1.Bosh kelishik	Odam
2.Qaratqich kelishigi	Odamning
3.Tushum kelishigi	Odamni
4.Jo`nalish kelishigi	Odamga
5. O`rin- payt kelishigi	Odamda
6. Chiqish kelishigi	Odamdan

В следующей таблице увидите окончания и вопросы русских падежей:

Падежи	Слово-помощник	Вопросы	Предлоги
И.п. именительный	есть	кто? что?	
Р.п. родительный	нет	кого? чего?	от, до, из, у, с, для, около, возле
Д.п. дательный	даю	кому? чему?	к, по
В.п. винительный	вижу	кого? что?	в, во, на, под, при, через, за
Т.п. творительный	горжусь	кем? чем?	с, со, за, под, над, между, перед
П.п. предложный	думаю	о ком? о чём?	о, об, в, на, при

Как видно по таблице при изменении в падежные формы слова в предложении нужно обратить внимание на падежи и после определённого падеж ставится требуемый падеж. И ещё, в русском языке, когда хотим уточнить какого падежа то или иное слово можно определить с помощью словами помощниками, которые даны в таблице.

Например: Сегодня на уроке мы обсуждали прозу известного поэта.

В предложении есть предлог *на* после которого употребляется предложный падеж, который указывает на место и отвечает на вопрос где?, в узбекском языке это O`rin-payt kelishigi, который имеет окончание –da - darsda.

Автобиографию – это слово стоит в Винительном падеже, который употребляется без предлога. Винительный падеж употребляется с глаголом, поэтому вопрос задается от глагола к существительному. Смотреть что? автобиографию. В узбекском языке это - Tushum kelishigi, который имеет окончание –ni nasrni muxokama qildik.

Родительный падеж в русском и узбекском склонении указывает на принадлежность одного предмета другому или действию. В управление К.к действует изафетная конструкция, где главное слово в словосочетании показывает свою подчиненность зависимому, получая аффикс принадлежности -и или -си одамлар (нинг) муносабати – отношение людей.

При этом узбекское слово остаётся в Р.п. – К.к оформленном или неоформленном: напротив магазина (р.п) – дўконнинг (К.к) қаршисида, из толпы (Р..п) - оломоннинг (К.к) ичидан и др. Таким образом, только являясь приименным несогласованным определением, обозначением принадлежности одного другому, родительный падеж в обоих языках имеет одинаковое формальное падежное значение.

Русский Д.п. и узбекский Ж.к. выражают объект, на который или к которому направлено действие. Идентичны и основные вопросы: кому? чему? – кимга? нимага? Но ж.к. отвечает и на вопрос қаерга? - куда?, чем показывает направление (отсюда его имя: жўналиш - отправление). На вопрос куда? в русском языке отвечает и В.п. с предлогами в, и, на, и д.п. с предлогом к: едет на выставку (в.п.) – кўрғазмага (ж.к) боради, вошел к руководителю (д.п.) - раҳбарига (ж.к) кирди.

Русский винительный и творительный падеж выражают чаще всего прямой объект, на который падает действие. Поэтому существительные в этих падежах бытуют в предложениях обоих языков в качестве прямых дополнений, когда отвечают на вопросы кого? что? – кимни? нимани?

Но русский винительный падеж может отвечать и на другие, обстоятельственные вопросы Где? Когда? Как? Каким образом? В какой мере? В какой степени? Насколько? За сколько? В узбекском Т.к. некоторые из этих вопросов имеют место, а некоторые – нет: забил гол в ворота (в.п.) – дарвозага (ж.к) гол киритди, зашел за дом (в.п.) – уй (б.к) орқасига ўтди, перелетел через черту (в.п.) – чизик устидан учиб ўтди (б.к), встретимся в субботу (в.п.) - шанба куни учрашамиз (б.к), встретимся в другой день (в.п.) – бошқа кун (у-п.к) учрашамиз.

В отличие от русского винительного падежа при передаче на узбекском языке, Т.к. передаются на русский язык только в винительном падеже: одам(ни) топ – найди человека, талабаларни изладим - искал студентов.

Русский творительный падеж не имеет аналогов в узбекской формальной падежной классификации склонения и вводится посредством передачи формы и значения других падежей с помощью деепричастий, послелогов, аффиксов или без них: вытер лоб платком (т.п.) – пешонани рўмолча (б.к) билан артди.

Существительное в п.п. организуется с предлогами о, в, на, при, по. Русский п.п. как и т.п. не имеет соответствия в узбекской предложно – падежной системе, что опять же значит: его значения будут передаваться в узбекском другими падежами, в основном ў-п.к. с аффиксом –да, которое принимает к себе существительное или служебное имя при нем: о море (п.п.) – денгиз хакида (ў-п.к), на площади (п.п.) – майдонда (ў-п.к), в коробке (п.п.) – кутида.

Ogahiyning “Ta’vizu-l oshiqin” devonidagi mavhum otlar tahlili

Jumaboyeva Rahima Islombek qizi

UrDU Filologiya fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ogahiyning “Ta’vizu-l oshiqin” asari tarkibiga kiritilgan “Dosh hovli tasviri”, “Saraton” va “Zulmidan dod” masnaviylarida qo‘llanilgan mavhum otlar haqida so‘z boradi.

Аннотация. В данной статье говорится об абстрактных существительных, используемых в маснави «Дош ховли изари», «Саратон» и «Зулмидан дод», вошедших в произведение Огахи «Та'визу-л ашикин».

Abstract. This article talks about the abstract nouns used in the masnavis “Dosh Khovli”, “Zulmidan dod” and “Saraton” included in Ogahi's work “Ta’vizu-l Ashiqin”.

“Hamma o‘z tarixini ulug‘laydi. Lekin bizning mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo‘q. Bu merosni chuqur o‘rganishimiz, xalqimizga, dunyoga yetkaza bilishimiz kerak. Bu markazga kelgan odam tariximiz haqida to‘la tasavvurga ega bo‘lishi, katta ma’naviyat olib ketishi zarur”.⁵⁵Tarixchi, muarrix, tarjimon va davlat arbobi Muhammad Rizo Ogahiy beshta mukammal tarixiy asar yaratgan bo‘lib, Olloqulixon hukmronlik qilgan davrda “Riyozi-d-davla”, Rahimqulixon hukmronligi davrida “Zubdat ut-tavorix” asari, Muhammad Aminxon zamonasida “Jomeul voqeoti sultoniy” asari, Said Muhammadxon xonligi davrida “Gulshani davlat” asari, Muhammad Raximxon II hukmronlik paytida esa “Shohidi iqbol” asarini yozgan edi. Bilamizki, Ogahiy shu bilan bir qatorda Sharq mumtoz she’riyatidagi an’anaga sodiq qolgan holda “Ta’vizu-l oshiqin” devonini ham tartib beradi. Devonning kirish qismida, ya’ni debochada o‘zining tarjimai holi haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan.

⁵⁵ Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. “O‘zbekiston” nashriyoti, Toshkent-2016.

“Biz Ogahiyning “Ta’vizu-l oshiqin” devoniga tartib berilishida Feruzning xizmatini alohida qayd etishimiz lozim. Debochada bu quyidagicha aks etgan:

Bo‘lubdir she’r yaxshilar shiori,
Jahonda to qiyomat yodgori.
Kishiga she’rdin yo‘q yaxshi farzand,
Ki doyim boqi ul farzandi dilband...”⁵⁶

“Ta’vizu-l oshiqin” devoni bir qancha she’riy janrlarni qamrab olgan. Bu asarni janr xususiyatlari jihatdan morfologik tahlilga, ya’ni mavhum otlar tahliliga e’tiboringizni qaratsak. “Sezgi organlariga bevosita ta’sir ko’rsata olmaydigan, mavhum tushunchani, abstrakt belgini anglatadigan otlar abstrakt otlar deyiladi. Masalan, chidam, sevgi, yaxshilik, mehribonlik kabi”.⁵⁷

Endi esa tahlilni devon tarkibiga kiritilgan “Dosh hovli tasviri” masnaviysining ayrim baytlarida qo‘llanilgan mavhum otlarga qaratsak.

Bo‘lub andoq binokim sel-u *ofat* ,
Asosiga yetishmas to *qiyomat* .⁵⁸

Ushbu baytlarda *ofat* , *qiyomat* so‘zlari mavhum ot sifatida qo‘llanilgan. Ofat so‘zi “boshga kulfat soluvchi yoki halokatga olib keluvchi baxtsizlik, balo”⁵⁹ ma’nolarida, qiyomat esa “diniy e’tiqodlarga ko‘ra, go‘yo bu dunyo tugagach, u dunyoda hamma tirilib, so‘roqqa to‘planadigan kun”⁶⁰ ma’nosida ishlatilgan.

Falakka bosh chekib har yon necha toq ,
Ko‘rub *hayratda* qolib ahli ofoq .⁶¹

⁵⁶ Мухаммад Ризо Огаҳий. Тўла асарлар тўплами. - Тошкент. Мумтоз сўз, 2014. – Б.494, 495

⁵⁷ Абдураҳмонов . Ғ.А Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент : Фан. 1966

⁵⁸ Мухаммад Ризо Огаҳий. Тўла асарлар тўплами. - Тошкент. Мумтоз сўз, 2014. – Б.494, 495

⁵⁹ “Навоий асарлари луғати”. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент – 1972. – Б.491

⁶⁰ Ўша асар. – Б.734

⁶¹ Мухаммад Ризо Огаҳий. Тўла асарлар тўплами. - Тошкент. Мумтоз сўз, 2014. – Б.482

Masnaviyning 4-baytida *hayrat* soʻzi mavhum ot sifatida ishlatilgan boʻlib, bu soʻzning lugʻaviy maʼnosi “kuchli darajadagi taajjub, hayronlik”⁶²ni bildiradi.

“Saraton” masnaviysidagi qoʻllanilgan ayrim baytlardagi abstrakt otlarni koʻrib chiqami:

Havo ul nav koʻrguzdi *harorat*,

Ki, ketdi xalqdin *orom-u toqat*.⁶³

Matlaʼda *harorat*, *orom* va *toqat* kabi mavhum otlar ishlatilgan. *Harorat* bu -qizigan narsaga xos issiqlik, kuchli darajadagi issiqlik⁶⁴. *Orom* tinchlikdan, osoyishtalikdan topiladigan huzur⁶⁵, *toqat* esa kuch-quvvat, chidam, bardosh berish qobiliyati⁶⁶.

Devon tarkibiga kiritilgan “Zulmidan dod” masnaviysining baytlaridagi mavhum otlar tahliliga eʼtiborimizni qaratamiz:

Ohkim, charxi *inqilob shior*,

Doyimo kajlik aylabon *izhor*.

Matlaʼ tarkibida qatnashgan, mavhum ot hisoblangan *inqilob*, *shior* va *izhor* soʻzlarining lugʻaviy maʼnolariga toʻxtalamiz. “Navoiy asarlari izohli lugʻati”da “*inqilob*” soʻziga “oʻzgarish, toʻntarilish”⁶⁷kabi izohlar berilgan. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida “*shior*” soʻziga “bosh gʻoya, masala va siyosiy talabni ifodalovchi chaqiriq”⁶⁸, *izhor* soʻziga esa “zuhr etish, ayonlik holati, bildirish”⁶⁹ kabi izohlar berilgan.

Masnaviyning 3- va 4- baytlarida ham shoir mavhum otlardan unumli tarzda foydalanganiga quyida guvoh boʻlamiz:

⁶² “Navoiy asarlari lugʻati”. Gaʼfur Gulom nomi daqi adabiёт va sanʼat nashriёti. Toshkent – 1972. – B.762

⁶³ Muxammad Rizo Ogaʼdiy. Tўla asarlar tўplami. - Toshkent. Mumtoz sўz, 2014. – B.483

⁶⁴ "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati". Ўzбекистон ССР "ФАН" nashriёti.IV jild.Toshkent-1983. B.164

⁶⁵ “Navoiy asarlari lugʻati”. Gaʼfur Gulom nomi daqi adabiёт va sanʼat nashriёti. Toshkent – 1972. – B.487

⁶⁶ Ўша asar. – B.614

⁶⁷ "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati". Ўzбекистон ССР "ФАН" nashriёti. II jild.Toshkent-1983. – B.15

⁶⁸ “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”. A.Madvaliyev tahrir ostida (2006-2008).

⁶⁹ "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati". Ўzбекистон ССР "ФАН" nashriёti. II jild.Toshkent-1983. – B.18

Kimsani ko'rsa har nafas hurram,

Qilg'usi mubtaloyi *mehnat-u g'am*.

Kim *murodi* bila gar o'lsa shod,

Nomurod aylamakdur anga *murod*.⁷⁰

Bu baytlarda *mehnat*, *g'am*, *murod* kabi mavhum otlardan foydalanilgan bo'lib, quyida ularning izohli lug'atlarda bayon etilgan izohlariga to'xtalamiz:

mehnat- mashaqqat, og'irchilik;⁷¹

murod- tilak, istak, maqsad;⁷²

g'am- qayg'u, dard kabi ma'nolarni anglatadi.⁷³

Masnaviyning 5- va 7- baytlarida ham shu kabi mavhum otlardan foydalanilgan bo'lib quyida ular va ularning izohiga guvoh bo'lamiz:

Kimki, sur ichra qilsa bir *ishrat*,

Yetkurur *motam* ichra yuz *hasrat*.

Turfa jallod erur base berahm,

Ne anga rioya-yu ne *rahm*.⁷⁴

Ishrat- vaqtini xursandchilik bilan o'tkazish, dilxushlik;⁷⁵

motam- yaqin yoki mo'tabar kishining o'limi tufayli yuzaga kelgan qayg'uli holat;⁷⁶

⁷⁰ Мухаммад Ризо Огахий. Тўла асарлар тўплами. - Тошкент. Мумтоз сўз, 2014. – Б.494, 495

⁷¹ “Навоий асарлари луғати”. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент – 1972. – Б.384

⁷² “Навоий асарлари луғати”. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент – 1972. – Б.418

⁷³ “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” . A.Madvaliyev tahrir ostida (2006-2008).

⁷⁴ Мухаммад Ризо Огахий. Тўла асарлар тўплами. - Тошкент. Мумтоз сўз, 2014. – Б.494, 495

⁷⁵ "Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати". Ўзбекистон ССР "ФАН" нашриёти. II жилд. Тошкент-1983. – Б.71

⁷⁶ “Навоий асарлари луғати”. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент – 1972. – Б.389

hasrat- afsus, nadomat, g'am-g'ussa;⁷⁷

rahm- ayanch yoki mushkul ahvoldagi kimsaga, narsaga nisbatan achinish tuyg'usi va shunday tuyg'u ta'sirida ko'rsatilgan shafqat, marhamat.⁷⁸

Masnaviyning 8,9,10-baytlari bilan tanishamiz:

Elni nokom aylabon qo'yimas,

Kulfat anjom aylabon qo'yimas.

Yangi oy shakli birla tortib tig',

Qatli qilmoqg'a doyim aylar *big'*.

Zulm ila barchani qatl aylar,

Xok aro jismini zalil aylar.

Kulfat- mashaqqat, ranj;⁷⁹

big'- jazm, qasd, niyat, fikr;⁸⁰

zulm- zolimlarning mazlumga ko'rsatgan jabri.⁸¹

8, 9, 10 – baytlardagi mavhum otlar yuqoridagi baytlarga qaraganda biroz kam miqdorni tashkil etadi, ammo bu holat o'z navbatida she'rning ma'nosiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmagan.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, Ogahiy o'zining "Ta'vizu-l oshiqin" devoni tarkibiga kiritgan ko'pchilik masnaviylarida mavhum otlarning takrorlanmas turlaridan mahorat bilan foydalangan. Shu boisdan, biz Ogahiyini, nafaqat, shoir va tarjimon, balki, tilimiz rivojiga o'z hissasini qo'shgan yirik tilshunos olim sifatida ham ko'rishimiz mumkin.

⁷⁷ Ўша асар. – Б.769

⁷⁸ Ўша асар. – Б.525

⁷⁹ "Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати". Ўзбекистон ССР "ФАН" нашриёти. II жилд. Тошкент-1983. – Б.137

⁸⁰ "Навоий асарлари луғати". Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент – 1972. – Б.122

⁸¹ Ўша асар. – Б.258

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati :

1. Mirziyoyev.Sh. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent : O‘zbekiston, 2016.
2. Муҳаммад Ризо Огаҳий. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент. Мумтоз сўз, 2014.
3. Абдурахмонов . Ғ.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент : Фан. 1966
4. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” . A.Madvaliyev tahrir ostida (2006-2008).
5. “Навоий асарлари луғати”. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент – 1972
6. "Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати".Ўзбекистон ССР "ФАН" нашриёти.Тошкент –1983.

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDA PSIXOLOGIK XIZMATNI RIVOJLANTIRISH

Rustambayeva Mohinur Maxmud qizi Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada bolalarda maktabgacha ta'lim sohasi uchun maxsus ishlab chiqilgan psixologik xizmatning asosiy mazmuni ishlab chiqilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi, tarbiyachi hamda tarbiyalanuvchilari umumiy va maxsus ta'lim maqsadlariga erishishlarida ularni qo'llab quvvatlashdan iborat ekanligi hamda psixologik xizmatni rivojlantirish haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim, psixologik xizmat, guruh, rivojlantirish, tajriba, tarbiyachi, didaktik o'yinlar;

Kirish

Psixologik xizmat bolalarni qo'llab-quvvatlaydi; eng yaxshi rivojlanish uchun maktabgacha ta'lim muassasiga qabul qilish, bir guruhdan ikkinchi guruhga o'tkazish bilan bog'liq masalalar bilan guruhda moslashish va hamkorlik qilish bilan bog'liq muammolarini hal qilish uchun va rivojlanish muammolarini hal qilish vazifalarini bajaradi. Maktabgacha yoshdagi bola shaxsining rivojlanishida bolaning emotsional ruhiy holati, ijtimoiy tajribasi, turli ta'sirlarga chidamliligi o'z-o'ziga bo'lgan ishonch qaror topganligi, o'zini-o'zi rivojlantirishga motivatsiyani hosil qilish muhim ahamiyatiga ega. Buning uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlarida yaratilgan sog'lom psixologik muhit bolalarni o'zlarini emin erkin his qilishlariga, o'z nuqtai nazarlarini bemalol bildirishiga va uni himoya qilishiga, atrofdagilar bilan samarali muloqot qilishlariga va eng muhimi guruhdagi bolalarning barchasi teng huquqqa ega ekanliklarini his qilishiga asos bo'ladi.

Adabiyotlar

Psixologik xizmatni rivojlantirishda yaxshi natijaga erishish uchun tarbiyachi hamda muassasa psixologi bolalar faoliyatini maqsadga muvofiq yo'naltirib borishi zarur hisoblanadi. Guruhlardagi ayrim bolalarda jamoaga kirishib ketishning qiyin kechishi,

ularda hadiksirash, o'ziga nisbatan ishonchsizlik, hissiy tushkunlik holatlariga alohida e'tibor qaratishlari zarur, buning uchun ular boladagi bunday holatning sababini aniqlashi, o'z kuchiga bo'lgan ishonchni ortishiga imkon berish kichik bo'lsa-da muvaffaqiyatni qo'llab quvvatlash, muvaffaqiyatsizliklaridan ko'ra yutuqlarini e'tirof etish, birgalikdagi faoliyatlarda bunday bolaga bosh rollarni bajarishni topshirish, harakatlari natijasini ijobiy bo'lishiga ishonch bildirish muhim hisoblanadi. Shuningdek tarbiyachi tomonidan bolaning guruhli topshiriq natijalarini umumiy tarzda baholash bilan birga, bolaning shaxsiy mas'uliyatini ham rag'batlantirib borish zarur. Ya'ni guruh a'zolarining muvaffaqiyatida har bir bolaning shaxsiy hissasi borligini e'tirof etib borish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot metologiyasi

Psixologik ta'limda bolalar psixologiyasi bo'yicha umumiy ma'lumotlar bilan chegaralanmaydi, balki maktabgacha ta'lim tashkilotining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish natijalariga tayanadi, pedagogik jamoaning malakasi va xususiyatlarini, bolalar va ota-onalarning o'ziga xosligini hisobga oladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida psixologik xizmatni yo'lga qo'yish va bu sohani yanada rivojlantirish uchun ko'pgina imkoniyatlar yaratildi. Ta'lim tizimidagi psixologik xizmatni rivojlantirishdan ko'zlangan asosiy maqsad bolaning aqliy va ruhiy salomatligini ta'minlashdir. Bolalar bog'chasidagi psixolog – bu aqliy rivojlanishning umumiy qonunlarini va ushbu rivojlanishning yosh xususiyatlarini hamda uning individual variantlarini tushunadigan, bolani yaxshi biladigan va chuqur tushunadigan shaxs. Maktabgacha psixologik yoshdagi davrda individuallashtirilgan shaxsiy neoplazmalarning avvalgi psixologik yoshi oxirida paydo bo'lgan shaxsiy xususiyatlarini (kuch, tezlik, hajm, sur'at, ritm) takomillashtirish, rivojlanish, mazmun jihatidan va rasmiy-dinamik xususiyatlar davri hisoblanadi. Shaxsiylashtirish jarayoni qonuniy ravishda bolaning shaxsiy rivojlanishini amplifikatsiya qilish jarayonining variantlaridan biridir. Va bu, ko'p jihatdan, bolalik davrida bola shaxsiyatining shakllanishi, uning kelajakdagi hayotiga bog'liq bo'ladi. Bolalikda biz bilan sodir bo'lgan barcha voqealar bizning keyingi rivojlanish davrimizda chuqur iz qoldiradi.

Bolaning qiyinchilik va yordamga muhtoj chog'ida ota-ona sezgirligi va farzandiga nisbatan mehr- muhabbatining etarli bo'lishi katta ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida psixologik xizmat ko'rsatishda asosiy e'tiborni – bolaning muammolari qor kabi o'sib borgunga qadar kutmasdan, uni bartaraf etish, bolalar psixologiga o'z vaqtida murojaat qilishdir.

Tahlil va natijalar

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonini bola shaxsiga yo'naltirishda psixologik xizmat sharoitlarga e'tibor qilish zarur deb hisoblaymiz .Ya'ni:

- bolani ichki imkoniyati, jismoniy, ijodiy, intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarishga imkon beradigan shart-sharoitlarni yaratish, rivojlantiruvchi markazlar faoliyatidan samarali foydalanishga erishish;

-guruhdagi bolalarning pedagogik, psixologik jihatdan bir-birlariga moslashishga erishish orqali bolalar o'rtasidagi bir-biriga hayrixohlik, hamfikr bo'lish o'zaro tushunish hamkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash orqali bolalar jamoasining jipsligiga erishib borish.

-ta'lim-tarbiya jarayonida bolaning hamkorlikdagi, guruhli ish usullaridan ko'proq foydalanishni yo'lga qo'yish,topshiriqlarni taqsimlashda bolaning fikrlariga tayanish;

Maktabgacha ta'lim tashkilotidagi psixologik xizmatning bola shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishga oid yangi texnologiyalar bilan qurollantirish, "bolalarga do'stona munosabat "bo'yicha seminar treninglarni tizimli tashkil etibborish orqali psixologik tarbiyachilarning kasbiy mahoratlarini shakllantirishga erishish maqsadga muvofiq.

Demak, maktabgacha yoshdagi bolalar imkoniyatlaridan samarali foydalanishning muhim shartlaridan biri ular bilan ishlash chog'ida qo'llanilayotgan usul va tarbiya jarayoni asosan didaktik o'yinlar, turli xil amaliy va tasviriy faoliyat shakllarida o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Bolalar bilan an'anaviy maktab darsi shaklida also ishlab bo'lmaydi. Bolalar bog'chada ta'lim olishlari uchun bu jarayon ularning tabiiy rivojlanishi bilan bog'liq bo'lishi kerak. MTT psixologining mashg'ulotidan maqsad bilim va ko'nikma bilan qurollantirish

emas, balki, rivojlantirish ekanligini unutmasligi kerak. Psixologning rivojlantiruvchi ishlarining mohiyati shundaki, ular yordamida bolaning turli tuman bilish jarayonlari va shaxsiy xususiyatlarining rivojlanishiga ijobiy turtki beriladi, ular takomillashtiriladi. Psixolog ishining natijalari darhol namoyon bo'lmaydi. Shu tufayli ko'pincha tarbiyachi va ota-onalarning xafsalasi pir bo'lib ketadi. Shuning uchun ota-ona va bog'cha tarbiyachisi onggiga shuni yetkazish kerakki, psixologning ishi o'qitish emas balki rivojlantirishdir.

Xulosalar

Xulosa qilib aytish mumkinki maktabgacha ta'lim tashkilotida o'quv-tarbiya jarayonini individuallashtirish psixologning har bir bolaning ruhiy salomatligi va rivojlanishining to'laqonli bo'lishini ta'minlaydigan faoliyatning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Shuning uchun tarbiyachi hamda muassasa psixologi o'zining ijtimoiy pedagogik faoliyatida ota-onalar bilan ishlash jarayonida ularning pedagogik psixologik savodxonligini oshirishga oiladagi sog'lom muhit va bola tarbiyasiga ma'suliyat bilan yondashish, bu sohada maktabgacha ta'lim tashkiloti bilan hamkorlikda ishlash bolani maktab ta'limiga muvaffaqiyatli tayyorlashning sharti ekanligini ota-onalarga yetkazish muhim sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Maktabgacha ta'limning davlat standard. O'zPFITI. T., 1995.
2. P. Yusupova. Maktabgacha pedagogika. T., «O'qituvchi», 1996.
3. U. Tolipov, M. Usmonboyeva. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. T., «Fan», 2005.
4. Sh. Shodmonova. Maktabgacha pedagogika. T., «Fan va texnologiyalar», 2005.
5. Barotov Sh.R. Ta'limda psixologik xizmat. – Buxoro, 2007.
6. Mirashirova N. Maktabgacha tarbiya muassasalarida psixologik xizmat. -T.: TDPU, 2003.

TASHQI MUHITDA BIOTIK OMILLAR HAMDA TIRIK ORGANIZMLAR O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR

Aminov Asadbek shukurillo o'g'li

Urganch davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada organizmlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning barcha ko'rinishlarining biotik omillarini tashkil qilish va tashqi muhitda biotik omillar shuningdek tirik organizmlar o'rtasidagi munosabatlar haqida so'z yuritamiz.

KALIT SO'ZLAR: yovvoyi tabiat, biotik omil, kommensalizm, hamxo'raklik, hamsoyalik, ham-tovoqlik, antibiotz;

KIRISH:

Hozirgi paytda insoniyat oldida turgan muhim vazifalardan biri tabiatdagi biologik xilma-xillikni asrash, ekologik barqarorlikni ta'minlash, global iqlim o'zgarishlarining salbiy ta'sirini yumshatish sanaladi.

ASOSIY QISM

Ma'lumki tabiiy sharoitda har bir tirik organizm yovvoyi tabiatning boshqa vakillari bilan hamkorlikda yashaydi. Bir yoki har xil turga mansub o'simlik, hayvon va mikroorganizmlarning o'zaro hamda yashash sharoitlariga ta'siri muhitning biotik omillarini ifodalaydi.

Biotik omillar ikki guruhga ajratiladi. Tur ichidagi munosabatlar – bir turga mansub individlar o'rtasidagi munosabatlar. Bu populatsiyaning o'z-o'zini boshqarishdagi muhim mexanizmdir. Turlararo munosabatlar – har xil turlar o'rtasidagi munosabatlar sanaladi.

Populatsiyalardagi individlar soni o'zaro ta'sir natijasida o'zgarishsiz qoladigan munosabatlar neytral munosabatlar deb ataladi. Agar o'zaro ta'sir natijasida bir populatsiyadagi individlar soni ortsa, lekin ikkinchi populatsiyadagi individlar soni kamaymasa, bunday munosabatlar ijobiy yoki simbiotik munosabatlar deb ataladi. O'zaro

munosabatlar tufayli bir populatsiyadagi individlar soni qanday o'zgarishidan qat'i nazar, ikkinchi populatsiyadagi individlar soni kamaysa, bunday munosabatlar salbiy yoki antagonistik (antibioz) munosabatlar deyiladi.

Har qanday munosabat turini o'zaro ta'sirlashuvchi populatsiyalardagi individlar sonining o'zgarishini ifoda etuvchi ramziy belgilar orqali ifodalash mumkin. Individlar sonining ortishini «+», kamayishini «-» belgisi bilan, individlar soniga ta'sir etmaydigan munosabatlar «0» belgisi bilan ifodalanadi. Ushbu tasniflardan foydalanib, eng keng tarqalgan o'zaro munosabatlar turlari quyidagi jadvalda aks ettirilgan .

Neytralizm – bitta tabiiy jamoada yashaydigan organizmlar orasida har qanday foydali yoki zararli o'zaro ta'sirning mavjud emasligi hisoblanadi. Bir ekosistemada yashaydigan, lekin har xil oziq bilan oziqlanuvchi turlarning hayoti ko'pincha bir-biriga bog'liq bo'lmaydi. Tabiatda neytralizm hodisasi juda kam uchraydi, chunki bir biogeotsenozda har bir tur boshqa turga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Biotik munosabatlarning simbioz (yunoncha – «sim» – birga, «bios» – hayot) ko'rinishida birgalikda yashaydigan organizmlarning har ikkalasi yoki bittasi ushbu munosabatdan o'ziga foyda oladi. Simbioz munosabatning quyidagi turlari mavjud: mutualizm, protokooperatsiya, kommensalizm.

Mutualizm (lotincha «mutus» – o'zaro) – har ikki populatsiya uchun o'zaro manfaatli va majburiy munosabat turi. Bu munosabatlarning buzilishi bir yoki har ikkala populatsiya hayotiy faoliyatini cheklab qo'yadi. Mutua-lizmga ko'plab misollar keltirish mumkin.

Lishayniklar tanasidagi zamburug' va suvo'tining o'zaro simbioz usulda yashashi misol bo'ladi. Zamburug' mitselliylari suv va unda erigan mineral tuzlarni shimib, suvo'tining yashashi uchun sharoit yaratadi. Suvo'tida sodir bo'ladigan fotosintez jarayoni natijasida sintezlangan uglevodlar zamburug'ning oziqlanishi, o'sishi va rivojlanishiga zamin tayyorlaydi.

Dukkakli o'simliklarning ildizida uchraydigan tugunak bakteriyalar o'simlik ildizida joylashib, havo tarkibidagi azotni o'zlashtiradi, azotdan avval ammiak, so'ngra aminokislotalar sintezlaydi. Dukkakli o'simliklarning azotfiksatsiyalovchi bakteriyalar

bilan hosil qilgan simbioz munosabati ularning tuproq tarkibida azot kam bo'lgan joylarda ham o'sishi va rivojlanishiga zamin tayyorlaydi va tuproq unumdorligini orttiradi.

Mikoriza – qalpoqchali zamburug'lar va yuksak o'simliklar o'rtasidagi munosabat bo'lib, yuksak o'simliklar zamburug'dan suv va unda erigan mi-neral tuzlarni shimadi, zamburug' esa o'z navbatida hamkoridan uglevod-larni o'zlashtiradi. Ildizida mikoriza bo'lgan o'simliklar mikoriza bo'lmagan o'simliklarga nisbatan yaxshi o'sadi.

Termitlar va ularning ichagida yashovchi bir hujayrali xivchinlilar o'rtasidagi munosabatlar. Termitlar yog'och bilan oziqlanadi, lekin ular sellulozani parchalaydigan fermentlari bo'lmagani uchun uni hazm qila olmaydi. Bir hujayrali xivchinlilar esa sellulozani parchalovchi ferment sintezlab, sellulozani shakarga parchalaydi. Termitlar xivchinlilarsiz ochlikdan nobud bo'ladi. Xivchinlilar termitlar ichagida yashash uchun qulay joy, oziq bilan ta'minlanadi.

Amensalizm – o'zaro biotik munosabat turi bo'lib, bu munosabatda bir turning faoliyati ikkinchi turga salbiy ta'sir ko'rsatadi, salbiy ta'sir ko'rsatayotgan organizmning o'zi esa bu munosabatlardan foyda ham, zarar ham ko'rmaydi. Masalan, yorug'sevar o't o'simliklar baland daraxtlar soyasida o'sganda yorug'lik yetishmasligi tufayli rivojlanishdan orqada qoladi.

Kommensalizm tabiatda muhim ahamiyatga ega bo'lib, bir hududda ko'plab turlarning yashashi va yashash muhitidan hamda resurslardan to'liqroq foydalanishga imkon beradi.

Antibioz. Antibioz munosabatlarga o'zaro raqobat, parazitizm, yirtqichlik, amensalizm kabi munosabat shakllari misol bo'ladi.

O'zaro raqobat – o'xshash ekologik ehtiyojlarga ega turlar orasidagi munosabatlardir. Bunday turlar birga yashaganda birining mavjudligi hamma vaqt ikkinchisining yashash imkoniyatlarini kamaytiradi. Raqobat bir turga mansub (tur ichidagi raqobat) va har xil turlarga mansub (turlararo raqobat) individlarning oziq, yashash joyi uchun va boshqa ekologik sharoitlar uchun kurashda namoyon bo'ladi. O'zaro munosabatning bu shakli birga yashovchi ikki turga ham salbiy ta'sir qiladigan yagona ekologik munosabatdir.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki yuqorida o'rganilgan biotik munosabatlar turli yashash sharoitlarida va hayot siklining turli bosqichlarida farqlanishi mumkin. Undan tashqari, bir tur individlari ular bilan birgalikda yashayotgan boshqa tur individlari bilan turlicha munosabatda bo'lishi mumkin. Shunday qilib, tabiatda turlararo biotik munosabatlar xilma-xil va ko'p qirrali bo'lib, ularni o'rganish ekologiya fanining muhim vazifasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Rasulov M. Markaziy Osiyo tabiatshunoslik fanlari tarixi. –Toshkent: «O'qituvchi», 1993.
- 2.Radkevich V.A. Ekologiya. –Minsk, 1983.
- 3.To'xtaev A. Ekologiya. –Toshkent: «O'qituvchi», 1998.
- 4.Baratov P. «Tabiatni muhofaza qilish». Toshkent. «O'qituvchi» nashriyoti. 1991-yil.187–bet.
- 5.. Одум Ю. Экология. М.: Мир, 1986. Т. 1. 328с.; Т. 2. 376 с.
6. Пианка Э. Эволюционная экология. М.: Мир, 1981. 399 с.

POPULYATSIYA GOMEOSTAZI HAMDA POPULYATSIYA DINAMIKASI HAQIDA NAZARIY TUSHUNCHA

Aminov Asadbek shukurillo o'g'li

Urganch davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Tabiatda har qanday populyatsiya o'ziga xos ishlab chiqarishga ega. Ular tashqi muhit omillariga javob qaytargan holda, o'z muvozanatining populyatsiya turg'unligini saqlaydi. Bu ekologiyada gomeostaz deb ataladi. Populyatsiyalarda energiya kirishi qancha ko'p bo'lsa, ularda ishlab chiqarish sistemani tashkil topishi kuchayadi va tashqi muhitga moslashish imkoniyatlari kengayadi. Ushbu maqolada shunga oid tushuncha va populyatsiya ma'lumoti haqida so'z yuritamiz.

KALIT SO'ZLAR: Populyatsiya, muhit, kasallik tarqatuvchilar, ekosistema, gomeostaz, populyatsiya dinamikasi, individlar;

KIRISH

Hech kimga sir emaski 1 ekosistemada 100 lab hatto bir necha ming turlar kiradi. Demak, bu shuncha populyatsiya demakdir. Agar biz ekosistemaga populyatsion yondoshadigan bo'lsak, har bir populyatsiya ekosistemada o'ziga xos ahamiyatga ega. Masalan: xo'jalik ahamiyatga molik turlar, zararkunandalar, kasallik tarqatuvchilar, parazitlar va hokazolar.

Populyatsiya - bu ma'lum territoriyada yashovchi, bir turga mansub individlarning o'zaro aloqasi va birgalikda yashashiga aytiladi. «Populyatsiya» terminining mohiyati haqida munozara hanuzgacha davom etib kelmoqda.

ASOSIY QISM

Populyatsiya tur va ekosistemaning asosiy tizimi birligi hisoblanadi. Populyatsiya ma'lum bir tizim va tashkiliy xususiyatga ega bo'lib uni tasvirlash ham mumkin. Populyatsiyadagi individlar tug'iladi, qariydi va nobud bo'ladi, biroq populyatsiya esa bu belgilardan mustasno.

Tug' ilish va nobud bo' lish. Populyatsiyaning katta-kichikligi bir necha sabablarga asoslangan bo' ladi. Populyatsiyalar qo' shni populyatsiyadan kelgan individlar hisobiga yoki bo' lmasa tug' ilish hisobiga kengayib borishi mumkin.

Tug' ilishning fiziologik va ekologik xillari bo' ladi. Fiziologik tug' ilishda ideal sharoitda nazariy hisoblangan, ya' ni maksimal hosil bo' lish soni tushunilib, bunda cheklovchi omillar ta' sir etmaydi, ko' payish faqat fiziologik sabablarga ko' ra cheklanishi mumkin.

Populyatsiya gomeostazi. Tashqi muhitning ozgarishidan qat'iy nazar populyatsiya sonining bir meyorda saqlanib turilishi gamestaz (yunoncha gomeo-o'xshash, statis-holat) deyiladi. Populyatsiya gomeostazi turning ekologik xususiyatlari, uning harakatchanligi, yirtqich va parazitlar hamda boshqa omillarining tasir etish darajasiga bog'liq bo'ladi.

Populyatsiyaning zichligini boshqarish o'simliklarda hududni hisobga olgan holda o'z-o'zini siyraklashtirish, vegetativ quvvatini oshirishda namoyon bo'lsa, hayvonlarda esa ozuqa zaxiralari cheklangan holatda bo'ladi. Ko'pchilik turlar populyatsiyasining o'sishini sekinlashtiruvchi mexanizmlardan biri individlarning o'zaro kimyoviy ta'sir etishidir. Chunonchi, itbaliqlar suvga maxsus modda ajratib chiqarib, boshqa yosh itbaliqlarning o'sishini toxtatib qoyadi. Itbaliq qancha yirik bolsa, u ajratib chiqargan modda mayda itbaliqlarga shuncha tasir etadi. Bitta yirik itbaliq 75 litr suvda barcha kichik itbaliqlarning o'sishini cheklab qoyishi mumkin. Yirik itbaliqlar quruqlikka chiqib ketgandan so'ng suvda ular ajratib chiqargan moddaning kuchi qolmaydi, shundan so'ng kichik itbaliqlar yana o'sishda davom etadi. Buning ekologik mohiyati shundaki, suvdagi ozuqa resurslaridan tezlik bilan foydalanib, metomorfozni tez tugallaydi. Uning ketidan mayday itbaliqlar populyatsiyasi goyo rezerv hisoblanib, qulay sharoit yaratilganda hayot kechiradi.

Hayvonlar orasida kuchli ko'rinishdagi populyatsiyalar sonini boshqarishga ozuqa zaxirasi, suv yoki boshqa resurslar ham cheklanganda kuzatiladi. Chunonchi, chuchuk suvda yashovchi okun balig'i boshqa turdagi baliqlar bo'lmaganda o'zining populyatsiya zichligini yosh baliqlar (bolalari)ni yeb hayot kechiradilar. Yosh baliqlar suvdagi mayday planktonlar bilan oziqlanadi, katta baliqlar esa bunga moslashmagan. Oz bolasini tutib

yeyish (kannibalizm hodisasi) holati uzoq vaqt davomida ocharchilik kuzatilganda yirtqich sut emizuvchilar populyatsiyasida ham kuzatiladi.

Populyatsiya son jihatdan cheklashning ikkinchi ko'rinishi zichlik ortishi bilan fiziologik va xulqiy holatlarning ozgarishidir. Bu oz navbatida yalpi ko'chib ketish instinklarini keltirib chiqaradi. Natijada, o'troq hayot kechirayotgan populyatsiyaning ko'pchilik qismi ushbu hududdan chiqib ketishga majbur bo'ladi. Hayvonlardagi hudud bilan bog'liq bolgan xatti-harakatlar instinklar tizimi sifatida kelib chiqqan bo'lib, u populyatsiyaning ayni bir maydonda son jihatdan o'sishini boshqarishning samarali mexanizmlaridan hisoblanadi. Populyatsiya zichligini ortishi individning tugilish va nobud bolish miqdorining pasayishi yoki ortishi kabi fiziologik o'zgarishlar bilan kechadi.

Populyasiya gomeostazi mexanizmlari: turning ekologik xususiyatlari, uning harakati va turga yirtqich, parazitlarning tasir qilish darajalaridan kelib chiqadi. Bu mexanizmlar ayrim tur vakillarida kuzatilib, ortiqcha vakillarning olib ketishiga olib keladi.

Xasharotlar populyasiyasi ichida zichlikni boshqarish, vakillar bir-birini o'ldirib, raqobatdan qutuladi va populyasiyada zichlik darajasini ozlari boshqaradi. Parda qanotli parazit hasharotlarda tuxum qo'yishning kamayishi bilan populyasiya azolarining soni va zichligi pasayadi.

O'simliklar ham muhitga boshqa organizmlarning o'sishi va ri- vojlanishini toxtatadigan moddalar ajratadi. Masalan, yashil suvotlardan xlorella, senedesmus, piyoz, sarimsoqdan ajratilgan moddalar patogen bakteriya va zamburug'larning rivojlanishini to'xtatib, o'z populyasiyalarini toza ushlab, o'z zichligini boshqaradi.

XULOSA

Shunday qilib, populyasiya azolarining soni, zichligi, tarkibi, tuzilishi va ichki-tashqi aloqalari oz-ozidan boshqariladi. Populyasiyani oz-ozidan boshqarish mexanizmi bu bir berk sistema emas, balki tashqi va ichki muhit bilan doim aktiv aloqada boladigan sistemadir. Populyasiyaning oz-ozidan boshqarilishida vakillarning kopayishi va zichlik ularda chegaralash qobiliyatlarini hosil qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shodimetov Yu. Ijtimoiy ekologiyaga kirish. 1-qism. T. O‘qituvchi.1994 yil.240-bet.
2. Rafikov A. Geoekologik muammolar. T. O‘qituvchi. 1997 yil 112-bet.
- 3.To‘xtaev A. Ekologiya. T. O‘qituvchi nashriyoti. 1998 yil. 190-bet.
- 4.Ergashev A. Umumiy ekologiya OUYu talabalari uchun darslik. T., «O‘zbekiston» 2003 yil. 464 – bet .
- 5.Otaboev SH., Nabiev M. Inson va biosfera. T. O‘qituvchi 1995 yil. 321 bet.
- 6.Baratov P. «Tabiatni muhofaza qilish». Toshkent. «O‘qituvchi» nashriyoti. 1991-yil.187–bet.

ENERGIYA TEJAYDIGAN QURILISH KONVERTLARI

Ilmiy rahbar: Palvanov Ravshanbek Qadambayevich

Urganch davlat universiteti Texnika fakulteti "Arxitektura" kafedrasida katta o'qituvchisi

Talaba: Allaberganova Umida Karimberganovna

Urganch davlat universiteti Texnika fakulteti talabasi

Telefon: +99891 429 47 45

E-mail: allaberganova4745@gmail.com

Annotatsiya: XX asr oxiri va XXI asr boshlari an'anaviy energiya manbalarining kamayishi bilan bog'liq bo'lgan va undan oqilona foydalanish uchun tabiiy turtki bo'lgan neft, tabiiy gaz va elektr energiyasi narxlarining doimiy o'sishi bilan tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: Energiya, qurilish materiallari, binolar, issiqlik uzatish, turar-joy.

Qurilish sohasida energiyani tejashning eng samarali usullaridan biri bu binolar va inshootlarning bino konverti (tashqi devorlari) orqali issiqlik yo'qotilishini kamaytirishdir. Qoplama konstruksiyalarning tashqi qo'shimcha issiqlik izolatsiyasi binoni isitish xarajatlarini 40÷50% gacha kamaytiradi. Zamonaviy qurilish me'yorlariga muvofiq, issiqlik uzatishga talab qilinadigan qarshilik eski me'yorlarga nisbatan 3-3,5 barobar oshdi. Issiqlik va kommunal xizmatlar narxlarining ko'tarilishi, shuningdek, foydalanish vaqtida isitish xarajatlarini kamaytirish uchun binolarning issiqlik izolatsiyasini oshirishning hayotiy zarurligini ta'kidlaydi. Turar-joy, jamoat va sanoat binolarida konvertlarni qurishning energiya samaradorligini oshirish usullaridan biri tashqi devorlar, qoplamalar, shiftlar va bo'linmalarni qurishda samarali izolyatsiyadan foydalanish hisoblanadi. Bino izolatsiyasining mavjud variantlari dizayn yechimlarida ham, tuzilmalarda ishlatiladigan materiallarda ham farqlanadi.

Amaldagi binolarning issiqlik muhofazasini oshirishning oqilona va samarali usuli - bu qurilish konvertlarining qo'shimcha tashqi izolyatsiyasi. Yangi binolarni loyihalash va mavjud binolarni rekonstruksiya qilishda samarali materiallardan issiqlik izolatsiyasi ta'minlanadi, uni bino konvertining tashqi tomoniga joylashtiriladi. Mahalliy amaliyotda, o'rab turgan qurilish inshootlarini izolyatsiya qilish uchun quyidagilar eng ko'p qo'llaniladi:

- mineral jundan issiqlik o'tkazmaydigan plitalar;
- izolyatsiya sifatida ekstrudirovka qilingan politilen ko'pikli to'siq konstruksiyalari;

- bazalt jinslaridan tayyorlangan issiqlik izolyatsiyalovchi plitalar;
- ko'pikli shisha plitalar (blokklar) va boshqalar.

Taklif etilayotgan energiya samaradorligi choralari hali keng miqyosda qo'llanilmasligining ba'zi sabablari:

- energiya tejash muammosini hal qilishda yuqori samarali qurilish va sanoat issiqlik izolatsiyasi muhim rol o'ynaganligi sababli, qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, hozirgi kunga qadar aholi jon boshiga issiqlik izolyatsion materiallar ishlab chiqarish hajmi avvalgidan 4-5 baravar kam. Shvetsiya, Finlyandiya, Germaniya va AQSh kabi davlatlar;
- sobiq Sovet Ittifoqi davridan beri qurilish sanoati uzoq vaqtdan beri ular uchun asosiy material kengaytirilgan loy beton bo'lgan yopiq inshootlarni sanoat ishlab chiqarishga qaratilgan. Bugungi kunda, cheklangan xom ashyo tufayli, yengil kengaytirilgan loy shag'al ishlab chiqarish juda cheklangan;
- binolar va inshootlarni loyihalash va qurishda ko'pincha o'rab turgan inshootlarni issiqlikdan himoya qilishni loyihalash uchun eskirgan standartlarga amal qiladi;
- issiqlik texnikasining kompozit issiqlik izolyatsion materiallari, g'ovakli va ichi bo'sh beton va boshqalar ishlab chiqarish sohasida eng so'nggi yutuqlarini, shuningdek, optimal konstruktiv va texnologik yechimlarni joriy etish darajasi umuman olganda hali ham yetarli emas.

Samarali issiqlik izolyatorlaridan foydalangan holda yangi qurilish kontseptsiyasini amalga oshirish materiallardan foydalanish uchun tavsiya etilgan xususiyatlarni, shu jumladan ularning chidamliligi va ekspluatatsion ishonchligini va qo'llaniladigan dizayn yechimlarini batafsil tahlil qilish asosida amalga oshirilishi kerak. Inshootlarning ekspluatatsion xususiyatlari, ularda sodir bo'ladigan fizik-kimyoviy jarayonlar, shuningdek, ekologik va yong'in xavfsizligi talablari. O'zbekiston Respublikasida energiya samaradorligi rivojlanishning eng muhim strategik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Energiya tejankor bino - bu isitish va sovutish uchun energiya talablarini sezilarli darajada kamaytirish, shu bilan birga yaxshi mikroiklimni ta'minlash uchun mo'ljallangan bino. Biz tashqi devorlarni izolyatsiya qilish usulini ko'rib chiqamiz. Hisoblash uchun devor sifatida Toshkent shahridagi (Sergeli tumani) ichki havo harorati 20°C va namligi 55% bo'lgan turar-joy binosining tashqi devori olindi. Bu holda o'rab turgan strukturaning issiqlik o'tkazuvchanligining normallashtirilgan m °C qiymati 2,639 Vt ni tashkil qiladi. Fasad tizimlarini taqqoslash uchun bir xil qalinlikdagi bir xil izolyatsiya (mineral jun) olingan va uni turli tuzilmalarda qo'llash samaradorligi baholandi. Tashqi devorlarni izolyatsiya

qilishning eng mashhur va keng tarqalgan usullari quyidagilardir: ventilyatsiya qilingan jabhalar shamollatiladigan devor izolyatsiyasi tuzilmalari; ventilyatsiya qilinmagan tashqi devor izolyatsiyalash inshootlari, ularning konstruksiyasi devorlarga yoki ramkaga birlashtirilgan mineral jun va polistirol izolyatsiyasini o'z ichiga oladi. Shuningdek, mahalliy izolyatsiyadan foydalangan holda ushbu tuzilmalarning turli kombinatsiyalari fasad tizimlarini taqqoslash "Issiqlik muhandislik hisobi" dasturi asosida amalga oshiriladi, bu sizga qurilish konvertlarining issiqlik va namlik sharoitlarini hisoblashni avtomatlashtirish imkonini beradi. Ushbu dasturda hisob-kitoblar respublikaning normativ-huquqiy bazasiga muvofiq amalga oshiriladi. Turar-joy binolarini qurish uchun ventilyatsiya qilingan jabhalar ayniqsa keng tarqalgan. Ushbu tizim xonadagi issiqlikni saqlashga yordam beradi, namlik paydo bo'lishining oldini oladi va binolarning devorlarini qurish uchun zarur bo'lgan qurilish materiali miqdorini sezilarli darajada kamaytiradi, bu esa tejashga, butun tuzilmani yengillashtirishga va sonini ko'paytirish imkoniyatiga olib keladi. Dasturni hisoblashdan foydalanib, biz ushbu turdagi jabhalar uchun izolyatsiyaning qalinligini aniqlaymiz, u 95 mm ga teng. Ikki turdagi jabhalarni taqqoslash uchun biz izolyatsiyaning qalinligi 100 mm ni olamiz. Olingan issiqlik o'tkazuvchanligi o'rab turgan strukturaning uchta me'yorlashtirilgan qiymatlari bilan solishtirganda: sanitariya-gigiena talablariga muvofiq zarur issiqlik uzatish qarshiligi; elementar talablarga muvofiq issiqlik uzatishga talab qilinadigan qarshilikning normallashtirilgan qiymati; issiqlik o'tkazuvchanligiga talab qilinadigan qarshilikning element bo'yicha talablari. Ventilyatsiya qilingan jabhaning issiqlik o'tkazuvchanligiga $m^{\circ}C$ (2,75) qarshilik normalangan qiymatlardan kattaroqdir. Issiqlik mavsumida issiqlik yo'qotishlari: 39,80 kVt / soat. Yuqori issiqlik izolyatsiyasi xususiyatlariga va chidamliligiga ega bo'lgan g'isht qoplama materiali sifatida ishlaydi. Bu kam qavatli binolarni qurishda qo'llanilgan jabhaning eng keng tarqalgan turi. Ko'p qavatli binolarda qo'llash istalmagan chunki, g'isht ishlarining mexanik deformatsiyalari mumkin. Hisoblashdan foydalanib, biz ushbu turdagi jabhalar uchun izolyatsiyaning qalinligini aniqlaymiz, u 78 mm ga teng. Ammo ikki turdagi jabhalarni solishtirish uchun izolyatsiyaning shartli qalinligi 100 mm sifatida qabul qilindi.

Kondensatsiya zonasini aniqlash usuli o'lchovsiz xarakteristikalar usulidan foydalanishga asoslangan. Havoning bug' o'tkazuvchanligiga qarshilik va bug' bilan to'yingan havoning bug' o'tkazuvchanligiga qarshilik. Ushbu o'lchamsiz xususiyatlar yordamida strukturaning maksimal namlanish tekisligi topiladi. Issiqlik muhandislik hisobi natijasida olingan, 3,13 ga teng bo'lgan o'rab turgan strukturaning issiqlik uzatish qarshiligi talab qilinadigan qiymatdan (2,639) yuqori. Shuning uchun termal himoya W ta'minlanadi. Biroq, namlik hisob-kitobi shuni ko'rsatdiki, izolyatsiya va qoplama qatlamida (g'isht bilan qoplangan) kondensatsiya zonasi hosil bo'lgan. Bu bino konvertining issiqlikdan himoya qilish xususiyatlariga salbiy ta'sir qiladi va qoplama qatlamining yo'q qilinishiga yordam berishi mumkin. Ko'p qatlamli jabhaning issiqlik o'tkazuvchanligiga qarshilikning olingan

qiymati, m °C, 3,13 ga teng, normallashtirilgan qiymatlardan yuqori. Isitish mavsumi uchun issiqlik yo'qotilishi: 34,81 kVt / soat.

Xulosa

Turar-joy binolari uchun eng ko'p ishlatiladigan tuzilmalar aniqlanadi. Ko'rib chiqilayotgan tuzilmalarning termotexnik hisobi issiqlik izolyatsion qatlamning bir xil qalinligi bilan amalga oshiriladi. Olingan natijalar solishtiriladi va optimal dizayn aniqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nemova D.V Ventilyatsiya qilingan jabhalar: asosiy muammolarning umumiy ko'rinishi jurnali. 2010. № 5. 7-11.
2. Gagarin V.G. Ko'p qavatli binolarning zamonaviy devor o'rab turgan konstruktsiyalarining termofizik xususiyatlari. Ilmiy-texnik konferensiya materiallari.
3. Nur Najihah Abu Bakar, Hayati Abdulla, Hasima Abdul Rahmon, Md Pauzi Abdulla, Faridah Hussin. Energiya samaradorligi indeksi binoning energiya samaradorligini o'lchash ko'rsatkichi sifatida: Ko'rib chiqish // Qayta tiklanadigan va barqaror energiya sharhlari. 2015. 44-bet. 1-11.
4. Lv Chen, Zhang Junzhi, Yutong Li, Ye Yuan Elektrlashtirilgan transport vositalarining energiya samaradorligini oshirishga regenerativ tormozlash hissasining mexanizmini tahlil qilish va baholash metodologiyasi // Energiyani aylantirish va boshqarish. 2015. 92-bet. 469-482;

MEHNAT MUHOFAZASI VA MEHNAT SHAROITLARI TUSHUNCHALARINING MOHIYATI VA ULARNING AMALIYOTDA QO‘LLANILISH GENEZISI

Termiz muhandislik texnologiya instituti assistentlari
Mamashayev Baxrom
Samatov Ruslan

Termiz muhandislik texnologiya institute talabasi
Utaganov Jasur

Annotatsiya: Mehnat faoliyati jarayonida insonga ko‘pgina ichki hamda tashqi omillar ta’sir ko‘rsatadi. Eng avvalo, bu ishlab chiqarish texnika omillari: mehnat jarayoni amalga oshiriladigan bino va inshootlar, ishlab chiqarish operatsiyalarini bajarishda qo‘llaniladigan texnika hamda texnologiyalardir. Ular, birtomondan, ishlab chiqarish jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, mehnat jarayonini bajarishni yengillashtiradi. Shu bilan birga, ular xodim hayoti va sog‘lig‘iga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan ortiqcha shovqin, vibratsiyani keltirib chiqaradi, turli shikastlanishlar yetishi xavfini tug‘diradi.

Kalit so‘zlar: mehnat muhofazasi, shart-sharoit, texnologiya, metod, ishlab chiqarish.

KIRISH

Omillarning boshqa bir turlari ishlab chiqarishda ishlatiladigan xom ashyo, materiallar, yonilg‘i, yarimtayyormahsulotlardir. Ular chang chiqarishi, turli nurlanishlar, zaharli gazlar, radiatsiya hamda hokazolar orqali xodim sog‘lig‘igasalbiy ta’sir ko‘rsatadi.

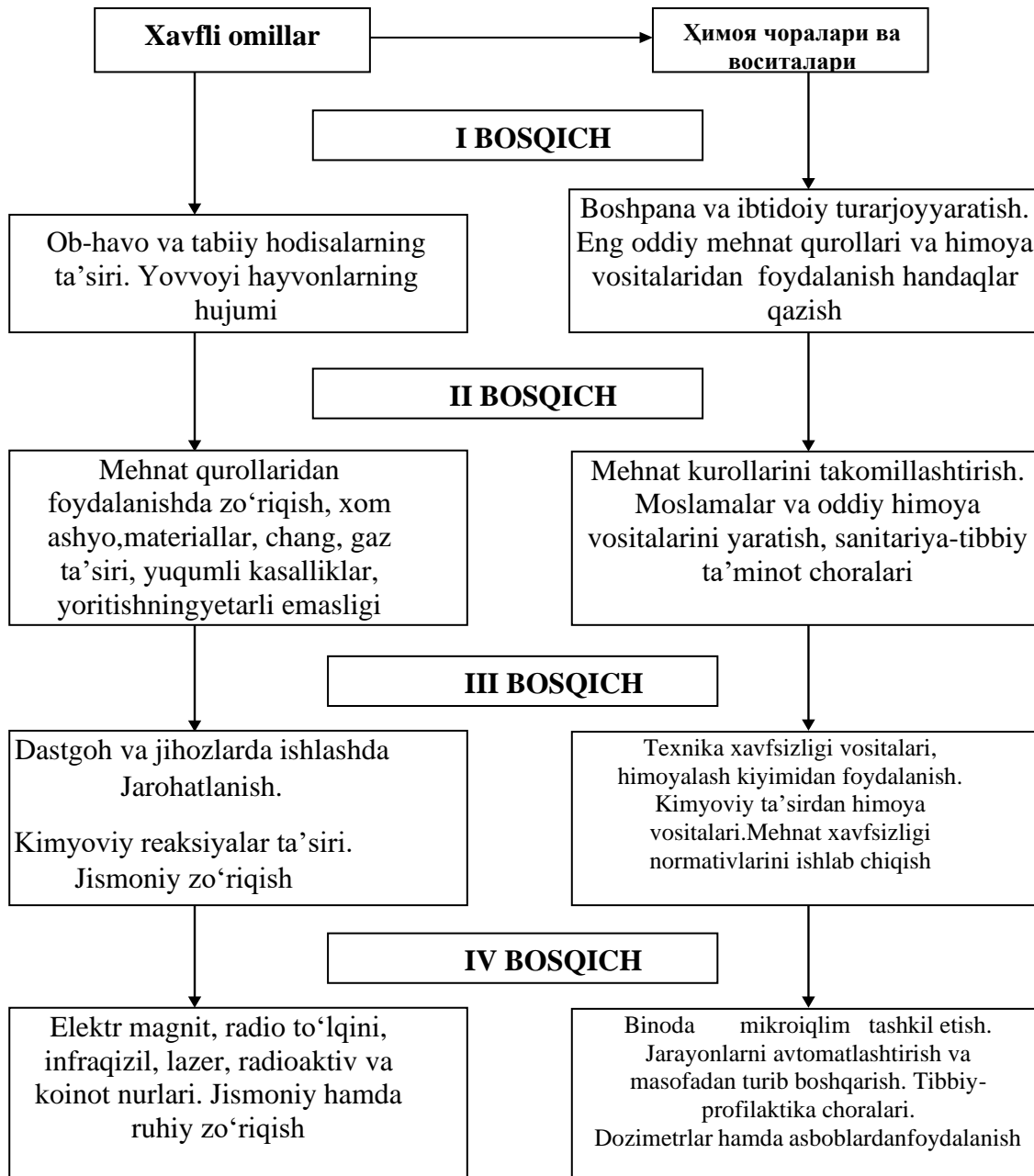
Ishlab chiqarishdagi mikroiklim: harorat, havo oqimi, uning namligi ham personal mehnat qobiliyatiga salbiy ta’sir o‘tkazishi mumkin. Bundan tashqari, inson organizmiga salbiyta’sir ko‘rsatadigan yana ko‘plab unsurlar: ish joyining yaxshi

yoritilmaganligi, bakteriya va viruslar tarqalishi, ish jarayonidajismoniy, ruhiy zo‘riqish hamda hokazolar ham mavjud.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Hozirgi paytda mehnatni muhofaza qilish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan bo‘lib, ijtimoiy rivojlanish jarayonida jiddiy o‘zgarishlar ro‘y berdi, ya’ni uning genezisi kuzatildi (1-rasm)⁸².

1-rasm. Xavfli omillar ta'siri va ulardan himoyalash vositalarining genezisi

⁸² Abduraxmanov O.K. O‘zbekiston Respublikasida mehnatni muhofaza qilish tizimini boshqarish samaradorligini oshirish. T.: Fan., 2010. – 326 b.

Ko‘rinib turibdiki, insoniyat jamiyati va uning ishlab chiqaruvchi kuchlari rivojlanar ekan, inson hayoti hamda sog‘lig‘igata’sir ko‘rsatuvchi omillar bosqichma-bosqich murakkablashib, miqdori ortib borgan. Shu bilan birga, bu omillarning zararli ta’siridan himoyalaniş uchun tobora murakkab va qimmatbaxo usul hamda vositalar talab etilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida salbiy omillarning inson sog‘lig‘i va mehnat qobiliyatiga ta’sirining oldini olish yoki bu ta’sirni kamaytirish uchun eng samarali vositalarni topishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borish zaruratini tug‘dirmoqda⁸³.

Zamonaviy ishlab chiqarishlarga bir korxonaning o‘zida fizikaviy-kimyoviy xususiyatlari bo‘yicha juda murakkab bo‘lgan turli texnologiyalarni qo‘llash xosdir. Bugungi ishlab chiqarishda texnologiyalar, jihozlarni tez-tez almashtirish, yangi jarayon hamda materiallarni joriy etish odatiy holga aylangan. Ammo ko‘pincha ishlab chiqarishdagi ana shu o‘zgarishlarning xodimlarga salbiy ta’siri yetarli darajada o‘rganilmagan bo‘ladi⁸⁴.

XULOSA VA MUNOZARA

Mehnatni muhofaza qilishni o‘rganishdagi muvaffaqiyatlar ko‘pgina boshqa turdoshfanlarda erishiladigan muvaffaqiyatlarga bog‘liqdir. Mazkur fan sohalari rivojlanib borgani sayin tadqiqotchilar mehnatnimuhofaza qilish muammolari to‘g‘risida ko‘proq narsalarni bila boshladilar, xavfsiz mehnat sharoitini ta’minlash masalasini hal etishga yangicha yondashuvlarni topdilar. Shu bilan birqatorda, “mehnatni muhofaza qilish” va “mehnat sharoiti” tushunchalarida, ularni ilmiy jihatdan asoslashda hamda ularning ijtimoiy-mehnat munosabatlaridagi o‘rnini aniqlashda ham o‘zgarishlar ro‘y bermoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduraxmanov O.K. O‘zbekiston Respublikasida mehnatni muhofaza qilish tizimini boshqarish samaradorligini oshirish. T.: Fan., 2010. – 326 b.

⁸³ Roik V.D. Mehnat sharoitlari va mehnatni muhofaza qilishni boshqarish. Qo‘llanma. M.: RAGS, 2014 yil.

⁸⁴ Fomin A.D. Mehnatni muhofaza qilish bo‘yicha qo‘llanma. M.: Aproxim-Press, 2013. - 224 b.

2. Popova N.A. Korxonada tashkil etish, normalash va ish haqi: Darslik. - M .: Finpress, 2011. - 176 p.
3. Razdorojnyy A.A. Mehnatni muhofaza qilish va sanoat xavfsizligi. M.: Imtixon, 2017 yil.
4. Roik V.D. Mehnat sharoitlari va mehnatni muhofaza qilishni boshqarish. Qo'llanma. M.: RAGS, 2014 yil.
5. Solovyov A.P. Davlat va mehnatni muhofaza qilish: asr boshidagi boshqaruv tizimi. Muammolar. Yechimlar. Prognozlar. M.: VTSOT, 2010. - 132 b.
6. Fomin A.D. Mehnatni muhofaza qilish bo'yicha qo'llanma. M .: Aproxim-Press, 2013. - 224 b.

TABIY, TEXNOGEN VA EKOLOGIK FAVQULODDA VAZIYATLARDA AHOLINI MUHOFAZA ETISH TADBIRLARINING AHAMIYATI

Termiz muhandislik texnologiya instituti assistentlari
Mamashayev Baxrom
Samatov Ruslan

Termiz muhandislik texnologiya institute talabasi
Utaganov Jasur

Annotatsiya: Ma'lumki, favqulotlar vaziyatlar har bir mamlakat, har bir yerda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan, muhofaza etilmagan jarayon hisoblanadi. Aholini bu kabi holatlarga oldindan tayyorlash muhim hisoblanadi. Ushbu maqolada aholini shu kabi vaziyatlar muhofaza etish doirasida amalga oshiriladigan profilaktik tadbirlar muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: FVV, ruhiy tayyorlash, ma'naviy jarayon, mexanizm, metod, qo'llanma.

KIRISH

Fuqarolar muhofazasi - umumdavlat mudofaa siyosatlaridan biri bo'lib, u har qanday favqulodda holatlarda fuqarolarni, xalq xo'jaligi tarmoqlarini muhofaza qilishda, ularning muttasil ishlashini ta'minlashda, hamda qutqarish va tiklash ishlarini bajarishda katta ahamiyat kasb etadi. Albatta, fuqarolar mudofasi oldiga qo'yilgan yuqoridagi ishlar 1945 yildan to 1990 yillargacha etib keldi, lekinshu davrgacha yuqoridagi ishlarni bajarish uchun ehtiyojlar bo'lmadi. Afsuski bu davrlarda (tinchlik davrlarida) tabiiy ofatlar, ishlab chiqarish avariyalari, turli xil halokatlar yuz beradiki xalqimiz, xalq xo'jaligimiz bundan jiddiy zararlanadi. Bunday holatlarda biz bir-birimizga yordam berishga tayyor emas edik. Mustaqillik davridagina favqulodda holatlarda fuqarolar muhofazasi tomonidan etarli ijobiy ishlar qilina boshlandi⁸⁵.

ADABIYOTLAR SHARHI

⁸⁵ O'zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlar Vazirligining "Fuqaro muhofazasi" ilmiy amaliy jurnali, 2011-2012.

Jumladan mustaqilligimizning dastlabki davrlarida fuqarolarni va xududlarni tabiiy ofatlardan, turli xildagi avariyalardan muhofaza qilish, fuqarolarning mo‘‘tadil hayot faoliyatini ta‘minlash borasidagi vazifalarni hal etish uchun O‘zbekiston hukumati tomonidan 1991 yilda fuqaro mudofaasi tizimi fuqaro muhofazasi tizimiga aylantirildi. Yangidan tashkil etilgan ushbu tizim O‘zbekiston Respublikasi mudofaa vazirligi tarkibiga kiruvchi fuqaro mudofaasi va favqulodda vaziyatlar boshqarmasi sifatida tinchlik davrlardagi tabiiy ofatlar, ishlab chiqarish falokatlari va halokatlarning oldini olish va ular oqibatlarini tugatish vazifalarini bajaradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

FFVning asosiy vazifalari va faoliyat yo‘nalishi asosan: favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish, fuqarolar hayoti va salomatligini muhofaza qilish, favqulodda vaziyatlar yuz berganda ularning oqibatlarini tugatish hamda zararini kamaytirish sohasida davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday hollarda harakatlarni boshqarishning davlat tizimi (FVDT)ni tashkil etish va uning faoliyatini ta‘minlash, fuqaro muhofazasiga rahbarlik qilish, vazirliklar, idoralar, mahalliy davlat organlari faoliyatini muvofiqlashtirib borish, maqsadli dasturlarni ishlab chiqish va hokozolarga qaratilgan⁸⁶.

FFVning muvaffaqiyatli ish olib borishida mamlakatimizda yaratilgan kuchli xuquqiy bazaning ahamiyati katta. Jumladan, favqulodda vaziyatlar masalasida O‘zbekiston Respublikasining «Aholi va xududlarni tabiiy va texnogenxususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to‘g‘risida» (1999 y.),

«Fuqaro muhofazasi to‘g‘risida»gi (2000 y.) Qonunlar, Respublika Prezidentining ikkita Farmoni, Vazirlar Mahkamasining 30 dan ortiq qaror va farmoyishlarini aytish mumkin. Qabul qilingan me‘yoriy hujjatlarda Rossiya, AQSh, Germaniya, Fransiya, Ukraina va boshqa yetakchi davlatlarning fuqaro muhofazasi tizimini shakllantirish borasidagi tajribalari inobatga olingan.

Favqulotda vaziyatlarga fuqarolarni ruhan, ma‘naviy tomonlama tayyorlash vazifalari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

⁸⁶ M.Tojiev, I.Ne‘matov, M.Ilxomov “Favqulodda vaziyatlar va fuqaro muhofazasi” darsligi, T., 2012.

- aholi va ob'ektlarni harbiy harakatlar olib borish paytida yoki shu harakatlar oqibatida yuzaga keladigan xavflardan himoyalash harakatlari va usullariga tayyorlash;
- boshqaruv, xabar berish va aloqa tizimlarini tashkil qilish, rivojlantirish va doimiy shay holatda saqlab turish;
- xalq xo'jaligi ob'ektlarining barqaror ishlashini ta'minlash yuzasidan tadbirlar kompleksini o'tkazish;
- aholini, moddiy va madaniy boyliklarini xavfsiz joylarga evakuatsiya qilish;
- fuqaro muhofazasi harbiy tizimlari shayligini ta'minlash;
- aholini umumiy va shaxsiy saqlovchi vositalari bilan ta'minlash tadbirlarini o'tkazish;
- aholining harbiy davrdagi hayot faoliyatini ta'minlash;
- radiatsiyaviy, kimyoviy va biologik vaziyat ustidan kuzatish va laboratoriya nazorati olib borish;
- qutqaruv va boshqa kechiktirib bo'lmaydigan ishlarni o'tkazish;
- harbiy davrlarda ham zarar ko'rgan xududlarda jamoat tartibini yo'lga qo'yish va saqlab turish;
- aholini va xududlarni muhofaza qilish yuzasidan boshqa tadbirlarni amalga oshirish⁸⁷.

Mana shu vazifalarni muvaffaqiyatli olib bormay turib zararlangan xududlarda, ob'ektlarda normal hayot faoliyatini yaratib bo'lmaydi. Bu ishlarni davlat organlari orqali, fuqaro muhofazasi boshchiligida butun xalq yordamida amalga oshiriladi.

XULOSA VA MUNOZARA

Shunday qilib, fuqarolar muhofazasi har qanday favqulodda vaziyatlarda fuqarolarni, moddiy resurslarni muhofaza qilish, fuqarolarni qanday hatti-harakat etishi, ularga qanday chora-tadbirlar bilan yordam berishi, shikastlangan zonalarda qutqaruv va tiklov ishlarini olib borish, ishlab chiqarish tarmoqlarini muttasilishlashini ta'minlash vazifalarini bajaradi. Zero yer yuzida umumiy qirg'in qurollari, hujumkor qurollarning zamonaviy turlari mavjud ekan, shu bilan birga tabiiy va texnogen xususiyatli favqulodda

⁸⁷ M.Tojiev, I.Ne'matov, M.Ilxomov "Favqulodda vaziyatlar va fuqaro muhofazasi" darsligi, T., 2012.

vaziyatlarni bo‘lishligi muqarrar bo‘lganligidan har bir davlatda va uning har bir xududida va bo‘g‘inida fuqarolar muhofazasi davlat tizimi tashkil etiladi va uning vazifalari aniq belgilanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori: “O‘zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlarda ularni oldini olish va harakat qilish davlat tizimi to‘g‘risida”, 23.12.1997, № 558.
8. O‘zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlar Vazirligining “Fuqaro muhofazasi” ilmiy amaliy jurnali, 2011-2012.
9. M.Tojiev, I.Ne‘matov, M.Ilxomov “Favqulodda vaziyatlar va fuqaro muhofazasi” darsligi, T., 2012.
10. Yormuhammedov K. “Hayot faoliyati xavfsizligi”, T., 2011.

DORI MODDALAR TARKIBIDAGI UMUMIY YOT ARALASHMALARNI ANIQLASH

O.J.Meliqulov¹, Y.A.Imamova²

Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti Farmakognoziya va farmasevtik texnologiya kafedrası

Annotatsiya. Dori vositalarining organizmga qanday ta'sir etishi uning tarkibidagi yot moddalarning miqdoriga ham bir muncha bog'liq bo'ladi. Dori vositalarining tarkibida yot moddalarning miqdori ko'p bo'lishi ularning biologik faolligiga yoki organizmga salbiy ta'sirini oshirib yuborishi mo'mkin. Bunday vaqtda dori moddalari tarkibidagi yot moddalarni yo'qotish talab etiladi. Bunday jarayonlar bir qancha kimyoviy reaksiyalar yoki boshqa fizik usullar bilan amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar. Preparat, qo'shimcha, yot modda, aralashma, xloridlar, sulfatlar, kalsiy ionlari.
Аннотация: То, как лекарство действует на организм, также будет в некоторой степени зависеть от количества содержащихся в нем посторонних веществ. Высокое содержание посторонних веществ в составе лекарственных средств может преувеличивать их биологическую активность или негативное воздействие на организм. В это время требуется потеря посторонних веществ в составе лекарственных средств. Такие процессы осуществляются с помощью ряда химических реакций или других физических методов

Ключевые слова. Preparat, do'bo'shimcha, ino'rodno'e veshchestvo, smes', xloridny, sulfaty, Ion kaltsiya.

Dori moddalarning tozaligini aniqlash farmatsevtik tahlilning eng muxim bosqichlaridan biri bo'lib, barcha dori moddalari qanday usul bilan olinishidan qat'iy nazar tozaligi tekshirib ko'riladi. Yot aralashmalar ikki turga bo'linib, ularning birinchi turi dori moddaning fiziologik faolligiga ta'sir etsa, ikkinchi turi deyarli ta'sir etmay, dori moddaning qay darajada tozaligini ko'rsatadi. Yot aralashmalar bilandori moddaning ifloslanib qolish sabablari turli—tuman bo'lib, ulardan eng muhimlari quyidagilardir: -dori moddalarni olishda ishlatiladigan boshlang'ich mahsulotlar yetarli darajada tozalanmaganligi;

- sintez jarayonida reaksiya mahsulotlarining yetarli darajada tozalanmaganligi;
- dori moddasining olinishi jarayonida ishlatiladigan uskunalarning tarkibidan metal kationlarining dori modda tarkibiga qo'shib qolishi;
- sintez jarayonida ko'zda tutilmagan qo'shimcha aralashmalarining hosil bo'lishi;
- dorivor o'simlik homashyosi yoki hayvonlar organlaridan dori modda olinishi jarayonining reglamentga ko'ra olib borilmaganligi;
- dastlabki mahsulot tarkibidagi begona moddalar tarkibidagi birikmalarning ekstraksiyalanishi;
- saqlash jarayonida dori moddasining o'zgarishi.

Dori moddalarning tozaligini aniqlash uchun qo'llaniladigan usullar sezgir, o'ziga xos, qaytariluvchan va ruxsat etilgan yot aralashmalarning miqdoriy chegaralarini aniqlash uchun yaroqli bo'lishiga ahamiyat beriladi.

Tahlil qilinayotgan dori moddasidagi aralashmaning maksimal miqdorini aniqlash-ning ikki usuli mavjud.

Ulardan biri etalon eritma bilan solishtirishga asoslangan bo'lib, bunda u yoki bu reaktiv ta'sirida bir xil sharoitda hosil bo'lgan rang yoki loyqalanish kuzatiladi.

Ikkinchi usulda yot aralashmaning yo'qligi tekshirilib, bunda sezgirliги nisbatan kamroq bo'lgan sifat reaksiyalaridan foydalaniladi.

Ikkala usulda ham tahlil xatoligi 10% atrofida bo'lishi mumkin. Dori moddalarning tozaligini aniqlash jarayonini tezlashtirish va yuqori aniqlikka erishish maqsadida Davlat Farmakopeyasida etalon eritmalaridan foydalanish tavsiya etiladi. Etalon — aniqlanuvchi yot aralashmaning ma'lum miqdorini saqlagan eritma bo'lib, ularning bor yoki yo'qligi etalon eritmasiga va tekshiriluvchi dori moddasi eritmasiga tegishli reaktivning ma'lum miqdori qo'shilsa, yuzaga kelgan o'zgarish-ni kolorimetrik, nefelometrik yoki boshqa usullar bilan solishtirish orqali aniqlanadi.

Dori moddalarning tozaligi tekshirilganda farmakopeyada keltirilgan umumiy ko'rsatmalarga qat'iy rioya qilinib, bunda suv va boshqa foydalanilgan reaktivlarda aniqlanishi lozim bo'lgan ionlarning bo'lmasligi, probirkalar rangi va o'lchamla-rining bir xilligi, aniqlanuvchi modda 0,001 g aniqlikda tortib olinishi, tekshiriluvchi va etalon eritmalariga reaktivlarning bir vaqtda va barobar miqdorda qo'shishi kerak. Hosil bo'lgan loyqalanish qora fonda, nurning tushish holatida, rang esa oq fonda, nurning qaytish holatida kuzatiladi. Ruxsat etilmagan yot aralashmani aniqlash tekshiriluvchi eritmaga asosiy reaktiv-dan boshqa barcha reaktivlar solinib, eritmani teng ikkiga bo'linadi va bir qismiga asosiy reaktiv qo'shish orqali amalga oshiriladi. Bunda eritmaning ikkala qismida ham o'zgarish kuzatilmaligi lozim. Ba'zi xollarda reaktivni qo'shish tezligi, tartibi va reaktiv qo'shilgandan so'ng ma'lum vaqt o'tishiga ham ahamiyat beriladi. Tayyor dori turlari ishlab chiqarishda to'ldiruvchilar, yordamchi moddalar va erituvchilarning toza bo'lmasligi ham yot aralashmalar bilan ifloslanish sababi bo'lishi mumkin va ishlab chiqarishda ularning tozaligi ham muhim hisoblanadi. Dori moddaning farmakopeya maqolasida ko'rsatilgan yot aralashma miqdor chegarasining foizi quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$X = \frac{C \cdot 100 \cdot V}{a \cdot V_1 \cdot 10}$$

C—aniqlanuvchi ionning etalon eritmadagi foiz miqdori;

C—aniqlanuvchi ionning etalon eritmadagi foiz miqdori;

a—dori moddaning tortib olingan miqdori;

V—dori modda eritmasining hajmi;

K,—dori modda eritmasining tahiil uchun olingan hajmi.

Tajriba qismi

Xloridlarni aniqlash

Xloridlarni aniqlash tekshiriluvchi modda eritmasining nitrat kislotasi ishtirokida kumush nitratning 2% li eritmasi bilan ammiak eritmasida eriydigan oq rangli loy-qa hosil qilishiga asoslangan.

Aniqlash tartibi:

Dori moddasining farmakopeya maqolasida ko'rsatilgan tarzda eritmasi tayyorlanib, bir probirkaga undan 10 ml, ikkinchi probirkaga esa 10 ml xlor ioniga ishchi etalon eritma olinib, ularga 0,5 ml nitrat kislotasi eritmasi va 0,5 ml kumush nitrat eritmasidan solinadi, 5 minutdan so'ng eritmalardagi o'zgarish solishtiriladi.

Sulfatlarni aniqlash

Sulfatlarni aniqlash tekshiriluvchi eritmaning BaCl₂, yoki Ba(NO₃)₂ eritmasi ta'sirida, xlorid kislotasi ishtirokida oq rangli cho'kma hosil qilishiga asoslangan:

Aniqlash tartibi:

Farmakopeya maqolasida ko'rsatilgan yo'l bilan tayyorlangan eritmaning 10 ml ga 0,5 ml suyultirilgan xlorid kislotasi, 1 ml bariy xlorid eritmasi qo'shib, yuqorida ko'rsatilgan reaktivlar qo'shilgan 10 ml etalon eritma bilan solishtiriladi.

Kalsiy ionini aniqlash

Kalsiy ionini saqlagan eritmaga ammoniy oksalat eritmasidan qo'shilganda organik kislotalarda erimay, nitrat va xlorid kislotalarda eriydigan oq cho'kma hosil bo'ladi. Reaksiya ammiakli bufer ishtirokida olib boriladi.

Aniqlash tartibi:

Me'yoriy texnik hujjatda ko'rsatilgani bo'yicha tayyorlangan dori moddaning 10 ml eritmasiga 1 ml ammoniy xlorid, 1 ml ammiak va 1 ml ammoniy oksalat eritmalaridan solinib, 10 minutdan so'ng 10 ml kalsiy ioniga B etalon va yuqorida ko'rsatilgan reaktivlar qo'shilgan eritma bilan solishtiriladi.

Xulosa

Dori moddalari tarkibidagi yot moddalar ularning biologic faolligiga bir muncha salbiy ta'sir etadi. Dori moddalarning tozaligini aniqlash farmatsevtik tahlilning eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, barcha dori moddalari qanday usul bilan oli-nishidan qat'iy nazar tozaligi tekshirib ko'riladi. Dori moddalarining tarkibidagi yot moddalarni aniqlash kimyoviy, fizik va fizik-kimyoviy usullarda amalga oshiriladi. Kimyoviy usullarda har bir modda uchun xos bo'lgan sifat reaksiyalaridan foydalaniladi. Yuqorida ba'zi bir reaksiyalar keltirib o'tilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

Meliqulov, O. J., & Ernazarova, M. S. (2022). DORI VOSITALARINING BARQARORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 978-982.

Khasanova, G. R., & Olimov, S. M. (2022). ORDINARY MOUNTAIN BASIL-ORIGANUM VULGARE. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(5), 471-474.

Meliqulov, O. J., & Kodirov, N. D. (2022). 1.4-BENZODIAZEPINNING TIBBIYOTDA QO'LLANADIGAN VOSITALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(8), 313-317.

Meliqulov, O. J., & Baymuradov, E. S. (2022). VITAMIN B12 NING OLINISHI VA UNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(8), 324-327.

Sh, E. M. (2022). USEFUL PROPERTIES OF LEMON. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(5), 1593-1597.

Sh, E. M., Abrayeva, M. A., & Toshev, B. (2022). TREATMENT OF RHEUMATOID ARTHRITIS WITH HERBAL MEDICINES. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(6), 207-209.

Kodirov, N. D. (2019). Advantage of the new surgical treatment for varicocele. In *International scientific review of the problems of natural sciences and medicine* (pp. 14-26).

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkurini shakllantirishda xalq og'zaki ijodi namunalarning ahamiyati

Shukurullayeva Nodira Qahramon qizi

Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Tafakkur – bu insonning fikrlash qobiliyati hisoblanadi. Bolalarning tafakkuri ayni boshlang'ich sinf yoshida shakllana boshlaydi. Boshlang'ich sinf darsliklariga kiritilgan xalq og'zaki ijodi namunalari esa o'quvchilarning tafakkurini kengaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Tafakkur, qobiliyat, adabiyot, baxshi, ong, aqliy faoliyat, xalq og'zaki ijodi, folklor, etnografiya.

KIRISH

Xalq og'zaki ijodi adabiyotning bir ko'rinishi hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodi yozma adabiyotdan ancha ilgari paydo bo'lgan hamda yozma adabiyotning vujudga kelishi uchun asos vazifasini bajargan. Og'zaki yaratilgan va shu tarzda og'zaki tarqalgan, xalq shoirlari, xalq baxshilari tomonidan yaratilib, og'zaki tarzda og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga o'tib kelgan badiiy asarlar xalq og'zaki ijodi yoki “folklor” deb ataladi. Folklor so'zini tarkibiy qismlariga ko'ra tahlil qiladigan bo'lsak, “folk” – xalq, “lore” – donolik degan ma'nolardan “xalq donoligi” birikmasi kelib chiqadi. O'zbek folklori xalqimiz badiiy hayotining tarkibiy qismi, so'z san'atining og'zaki turi hisoblanadi. U uzoq va murakkab tarixga, taraqqiyot bosqichlariga ega. Inson nutqi shakllanishi bilan og'zaki ijodi ham yuzaga kelgan. Xalq og'zaki ijodi namunalari shu xalqning etnografiyasi, tarixi, madaniyati, an'analari hamda qadriyatlarini o'zida mujassam etadi. O'zining boy hamda qadimiy milliy madaniyat bilan jahon sivilizatsiyasiga katta hissa qo'shgan ajdodlarimiz xilma-xil janrlarni o'z ichiga oluvchi boy folklor an'analarni yaratganlar. Necha asrlardan buyon ezgulikni tarannum etib kelayotgan ushbu tafakkur durdonalari xalqimizning ulug'vor maqsadlarga yo'naltirilgan eng olijanob qarashlarini o'zida mujassam etgan. Folklor san'ati namunalari "Mustaqil dunyoqarashga ega, ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkurga

tayanib yashaydigan barkamol shaxs - komil insonni tarbiyalash"dek ulug'vor maqsadlarga xizmat qiladi. Xalq og'zaki ijodining tarkibiy qismlariga to'xtaladigan bo'lsak, ushbu nom ostida maqol, matal, topishmoq, ertak, doston, rivoyat, afsona, qo'shiq hamda miflarni birlashtirishimiz mumkin. Boshlang'ich sinf darsliklarida maqol, matal, topishmoq, ertak, rivoyat singari xalq og'zaki ijodi namunalari berilgan hamda ular ayni damda bolaning ongini o'stirish, dunyoqarashini kengaytirish, milliy hamda umumbashariy qadriyatlarni anglab yetish va shu kabi ezgu maqsadlarga yo'naltirilgan.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

O'quvchilar maqol, ertaklar hamda rivoyatlarni mutolaa qilib, shu bilan cheklanib qolmoqdalar. Maqollarning nazmunini urish, ertaklardan xulosa chiqarish, rivoyatlarning asl mohiyatini anglab yetish uchun ko'pchilik o'quvchilarda mantiqiy tafakkur rivojlanmagan. O'quvchilarning tafakkurini shakllantirish muammosi bizning oldimizda ko'ndalang turibdi. Kuzatuv metodidan foydalangan holda ushbu muammoga yechim izlaymiz. O. Madayev va T. Sobitovalarning ilmiy tadqiqotlari jamlangan "Xalq og'zaki poetik ijodi" kitobida berilganidek, "Xalqimiz yaratgan dostonlar, ertaklar, qo'shiqlar va boshqa janrlar yuzasidan ma'lumot hosil qilish, ular haqida mustaqil fikrini shakllantirish o'zbek xalq og'zaki ijodi fanining vazifalari hisoblanadi".

Aynan shu maqollar, topishmoqlar, ertak hamda rivoyatlarning o'quvchiga qaysi taraf lama ijobiy ta'sir o'tkazishi, o'quvchida qanday xislatlar hamda bilimlarni shakllantirishda tadqiq qilib chiqamiz.

TADQIQOT NATIJALARI

Dastlab xalq og'zaki ijodining eng kichik namunasi bo'lmish maqollarning o'quvchiga pedagogik hamda psixologik ta'sirini tadqiq qiladigan bo'lsak, ushbu janr namunalari ham ohangdorligi bilan, ham boy mazmunga egaligi bilan boshqa janrlardan ajralib turadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida olib borilgan kuzatishlar natijalari shuni ko'rstadiki, maqolni nafaqat yod olgan, balki ularning mag'zini chaqa olgan o'quvchilarning tafakkuri boshqa o'quvchilarga nisbatan o'tkir hamda dunyoqarashi kengroq bo'ladi. Bu yerda asosiy e'tibor maqollarning mag'zini chaqishga, mantiqan fikrlashga qaratilgan. Ertaklar hamda

rivoyatlarni ham xuddi shunday tahlil qilamiz. Ertak hamda rivoyatlarda gap aslida nima haqida ketayotgani, ushbu ertaklarning maishiy hayotda qanday foydasi tegishi va bu ertak va rivoyatlarni mutolaa qilgan o'quvchi o'zi uchun qanday xulosa chiqarib olishi hozirgibkunda dolzarb masala hisoblanadi va bu masalaning yechimi sifatida o'qituvchining xalq og'zaki ijodi namunalari to'g'risidagi boy bilimni e'tirof etish joiz. Xorazm viloyati Gurlan tumani 23-umumiy o'rta ta'lim maktabining 3-sinf o'quvchilarida o'tkazilgan so'rovnoma ko'ra, sinf o'quvchilarining 35% i maqol, ertak hamda rivoyatlarning bosh maqsadi va asosiy mazmunini anglay oladi. Bu ko'rsatkichni hozirgi innovatsion texnologiyalar barq urib rivojlangan davrga moslashimiz lozim.

MUHOKAMA

Demak, o'quvchilarning tafakkur qobiliyati, zehni hamda mantiqiy fikrlashini o'stirish oldimizga qo'ygan eng asosiy maqsadimiz hisoblanadi. Tafakkur, zehn, mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega bo'lmagan o'quvchi kelajakda ham fikriy qaram bo'lib qoladi va buning natijasida jamiyatda ayrim me'zonlar buzilishi kuzatiladi. Eng avvalo, o'qituvchining o'zi xalq og'zaki ijodi namunalarining mag'zini chaqa bilishi va uni o'quvchilarga to'la-to'kis, bor mahoratini ishga solgan holda yetkazib bera olishi lozim.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, xalq og'zaki ijodi namunalari hayotimizning ajralmas, hikmatlarga to'la qismi hisoblanadi. O'quvchilarga esa ushbu hikmatlarni faqatgina o'qitish emas, balki uqtirish lozim. Hozirgi kunda dolzarb muammoga aylangan mantiqiy hamda mustaqil fikrlashni o'stirishning asosiy hamda samarali yo'li shudir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. B. Sayimov , G'. Mo'minov O'zbek folklorining epik janrlari , Toshkent - 1981.
2. Mamatqul Jo'rayev Folklorshunoslik asoslari, Fan - 2009.

3. O. Madayev, R. Sobitova Xalq og'zaki poetik ijodi, Toshkent - 2010.
4. I. A. Karimov Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayit - pirovard maqsadimiz, - Toshkent: O'zbekiston, 2000.
5. M. Jo'rayev, J. Eshonqulov Folklorshunoslikka kirish, Toshkent - 2017.

Raqamli iqtisodiyot rivojlanishi, muommolari va yechim

Urganch davlat universiteti

Iqtisodiyot fakulteti 201-marketing Sobirov

Hurrambek Muzaffar o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot rivojlanishi va muommolari haqida so'z boradi. Hozirgi vaqtda dunyo raqamli iqtisodiyotga o'tmagan va giperraqamli mamlakatlar o'rtasidagi keskin farq bilan ajralib turadi. Masalan, rivojlangan mamlakatlarda har besh kishidan to'rttasi, kam rivojlangan mamlakatlarda esa har besh kishidan bittasi Internetdan foydalanadi. Raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy jug'rofiyasi Shimol va Janub o'rtasidagi an'anaviy farqni ko'rsatmaydi.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, platforma, kategoriya, giper, innovatsiya va h.k.z

Raqamli iqtisodiyotda platformaga asoslangan biznes katta ustunlikka ega. Ham vositachi, ham infratuzilma sifatida ular onlayn harakatlar va platforma foydalanuvchilari o'rtasidagi o'zaro aloqalar bilan bog'liq barcha ma'lumotlarni yozib olish va o'chirish imkoniyatiga ega. Raqamli platformalarning o'sishi ularning raqamli ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish qobiliyatiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq, ammo ularning qiziqishlari va xatti-harakatlari daromad olish uchun ushbu ma'lumotlarni qanday qilib tijorlashtirayotganliklariga bog'liq. Jug'rofiy jihatdan, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi juda notekis. Hozirgi vaqtda dunyo raqamli iqtisodiyotga o'tmagan va giperraqamli mamlakatlar o'rtasidagi keskin farq bilan ajralib turadi. Masalan, rivojlangan mamlakatlarda har besh kishidan to'rttasi, kam rivojlangan mamlakatlarda esa har besh kishidan bittasi Internetdan foydalanadi. Raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy jug'rofiyasi Shimol va Janub o'rtasidagi an'anaviy farqni ko'rsatmaydi. Uni rivojlangan va izchil rivojlanayotgan – AQSh va Xitoy boshqarib kelmoqda. Masalan, ushbu ikki mamlakat blokchayn texnologiyalari bilan bog'liq barcha patentlarning 75 foizi, narsalar Interneti (internet of things -Iot)ga

sarflanadigan xarajatlarning 50 foizi va umumfoydalanishdagi bulutli texnologiyalar dunyo bozorining 75 foizidan ortig'ini tashkil etadi. Va, eng ajablanarlisi, ular dunyodagi 70 ta eng yirik raqamli platformalar bozor kapitallashuv qiymatining 90 foizini tashkil etadi. Yevropaning ulushi 4 foiz, Afrika va Lotin Amerikasini esa atigi 1 foiz. Bu "super platforma"lar – Microsoft, undan keyin Apple, Amazon, Google, Facebook, Tencent, Alibaba umumiy bozor qiymatining uchdan ikki qismini tashkil qiladi. Shunday qilib, ko'plab raqamli texnologik ishlanmalarda dunyoning qolgan qismi, ayniqsa Afrika va Lotin Amerikasi AQSh va Xitoydan ancha orqada qolmoqda. Mavjud savdo friksiyalarining ayrimlari oxirgi texnologiyalar sohasida global miqyosda hukmronlik qilishga intilishni aks ettiradi. Raqamli iqtisodiyot qiymati, u bilan bog'liq qiymatlarni yaratish va egallashda ayrim qiyinchiliklarga duch kelish mumkin. Birinchidan, raqamli iqtisodiyotning umumqabul qilingan ta'rif yo'q. Ikkinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlarda uning asosiy tarkibiy qismlari va o'lchamlari to'g'risida ishonchli statistika yo'q. Vaziyatni yaxshilash bo'yicha bir nechta tashabbuslar amalga oshirilayotgan bo'lsada, ular yetarli emas va raqamli iqtisodiyotning tez sur'atlar bilan rivojlanishiga qarshilik qilmoqda. Raqamli iqtisodiyot o'lchamlari dunyo yalpi ichki mahsulotining 4,5 foizidan 15,5 foizigacha o'zgardi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasida qo'shilgan qiymatga kelsak, AQSh va Xitoy birgalikda dunyo YaIMning qariyb 40 foizini tashkil qiladi. Yalpi ichki mahsulotda ushbu tarmoq ulushi Xitoyning Tayvan provinsiyasi, Irlandiya va Malayziyada eng yuqori hisoblanadi. AKT sohasida kompyuter xizmatlari eng katta tarkibiy qism bo'lib, qo'shilgan qiymatning 40 foizini tashkil etadi. Butunjahon kompyuter xizmatlari sanoatida AQSh ustunlik qiladi; ushbu sohaning sanoat qo'shilgan qiymatidagi ulushi to'qqizta yirik iqtisodiyotning jami ulushidan katta. Bu borada Hindiston rivojlanayotgan davlatlar orasida eng katta ulushga ega. Barcha mintaqalar bo'yicha o'sib boradigan yagona tarmoq bo'lgan kompyuter xizmatlari ushbu sohada bandlikning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. AKT ishlab chiqarishda qo'shilgan qiymat Sharqiy Osiyoda yuqori darajada to'plangan (Xitoy boshchiligida) va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ushbu sektordan qiymat olish imkoniyati cheklangan bo'lishi mumkin. So'nggi o'n yillikda, raqamli ravishda yetkazib berilishi mumkin bo'lgan AKT xizmati va xizmatlarining global

eksporti umumiy xizmatlar eksportiga nisbatan ancha tez o'sdi, bu dunyo iqtisodiyotining tobora rivojlanib borayotganligini aks ettiradi. Raqamli ravishda yetkazib beriladigan xizmatlar eksporti 2018-yilda 2,9 trln AQSh dollar (2008-yilda 1,8 trln. AQSh dollar) yoki global xizmatlar eksportining 50 foizini tashkil etdi. Kam rivojlangan mamlakatlarda bunday xizmatlar umumiy xizmatlar eksportining qariyb 16 foizini tashkil etdi va 2005-yildan 2018-yilgacha ular uch baravar ko'paydi. PwC tomonidan ishlab chiqilgan "Sanoat 4.0: Raqamli korxonalar qurilishi" tadqiqotida, I.0 ni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan texnologiya yangi ko'rsatkichlar; muammo yaratish madaniyatning, ko'rish va professionallarning faoliyati va biznesning kasbiy kompetatsiyasi, bilimlarni rivojlantirish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish. muammo. Amaliyotda aniqlangan muammo - bu menejerlar transformatsiya jarayonida duch kelishi kerak bo'lgan amaliy muammolarni va uni bartaraf etish uchun metodologiyaning tuzatish. Amaliyotdagi muammo odamlar bilan bog'liq. Xodimlar va menejment, umuman olganda, I4. 0 uchun jiddiy muammolardan biri ishtirok etadi, chunki boshidan ham, rahbarlar uchun ham yangi ko'chib, xulq -atvor va munosabat talab qiladi. Transformatsiyaga tayyorgarlik ko'rish uchun milliy operatorlar va texnik tizimlar, balki menejerlar ham yangi, yangi g'oyalar, talablar, biznes -modellar, tashqi va sheriklar bilan yangi munosabatlar bilan tanishishlari kerak. Bu Liderlik 4.0 deb nomlanadi. Nihoyat, to'rtinchi muammo-yuqorida aytib o'tilgan tadqiqotda faqat G'arbiy davlatlarga e'tibor qaratiladi, Yaqin Sharq-Evropa davlatlari emas. o'ylar, yangi mahsulotlar, biznes -modellar, va sheriklar bilan munosabatlar bilan tanishishlari kerak. Bu Liderlik 4.0 deb nomlanadi. Nihoyat, to'rtinchi muammo-yuqorida aytib o'tilgan tadqiqotda faqat G'arbiy davlatlarga e'tibor qaratiladi, Yaqin Sharq-Evropa davlatlari emas. o'ylar, yangi mahsulotlar, biznes -modellar, va sheriklar bilan munosabatlar bilan tanishishlari kerak. Bu Liderlik 4.0 deb nomlanadi. Nihoyat, to'rtinchi muammo-yuqorida aytib o'tilgan tadqiqotda faqat G'arbiy davlatlarga e'tibor qaratiladi, Yaqin Sharq-Yevropa davlatlari emas.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot jadal tarzda rivojlanib borayotgan soha hisoblanadi. So'nggi o'n yillikda, raqamli ravishda yetkazib berilishi mumkin bo'lgan AKT xizmati va xizmatlarining global eksporti umumiy xizmatlar

eksportiga nisbatan ancha tez o'sdi, bu dunyo iqtisodiyotining tobora rivojlanib borayotganligini aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Gulyamov, S.S. va b. (2019). Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari. -T.: Iqtisod-Moliya. 396 b.
2. <http://xs.uz/uzkr/post/davlatimiz-rahbari-2030-jilgacha-raqamli-ozbekiston-2030-dasturini-amalga-oshirishni-taklif-etdi>
3. Ayupov, R.X., Baltabaeva, G.R. (2018). Raqamli valyutalar bozori: innovatsiyalar va rivojlanish istiqbollari. –T: Fan va texnologiya. 172 b.
5. <https://www.texnoman.uz/post/raqamli-iqtisodiyot-nima.html>
6. <https://www.hse.ru/data/2019/04/12/1178004671/2%20%D0%>
7. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). Digital economy report 2019.
8. <file:///C:/Users/user/Downloads/global-top-100-companies-2019.pdf>
9. Digital 2019: global digital overview. Value creation and capture: implications for developing countries. UNCTAD, 2020.

O`ZBEKISTONDA OTORINOLARINGOLOGIYA FANI RIVOJLANISHI TARIXI

Toshev Maruf Mirzaqulovich

Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O`zbekistonda otorinolariningologiya fani rivojlanishi tarixi haqida so`z yuritilgan

Kalit so`zlar: *Otorinolariningologiya, larynx, Eshituv fiziologiyasi, foniatriya, karlik, ichki quloq, audiologiya, vestibulogiya, surdologiya, foniatriya, LOR-onkologiya.*

Otorinolariningologiya (oto..., yun. rhis — burun, larynx — tomoqva...logiya), laringootorinologiya (LOR) — quloq, burun va tomoq hamda uning atrofidagi a`zolar kasalliklarini o`rganadigan fan. Eshituv fiziologiyasi, uning buzilishi va shunga aloqador kasalliklarni o`rganish (audiologiya), ovoz fiziologiyasi, uning o`zgarishi va bu o`zgarishlarni keltirib chiqargan kasalliklarni o`rganish (foniatriya), quloq og`ir bo`lib qolishi, karlik sabablarini o`rganish (surdologiya) ham otorinolariningologiyaga kiradi. Normal va patologik sharoitda ichki quloq (asosan, labirint)ning bosh miyaning turli bo`limlari bilan aloqasini o`rganadigan soha otonevrologiya deb ataladi.

Otorinolariningologiya XIX asming o`rtalaridan boshlab rivojlana boshlagan. Hozirgi vaqtda otorinolariningologiya o`zida ko`p sonli mikroxirurgikoperatsiyalarni, shuningdek, bosh va bo`yin o`smalarida xirurgik aralashuvlarni mujassamlashtirgan. Bu fandan audiologiya, vestibulogiya, surdologiya, foniatriya, LOR-onkologiya va otonevrologiya kabi yo`nalishlarmustaqil fansifatida ajralib chiqqan.

Birinchi ToshTAning "quloq, tomoq va burun kasalliklari" kafedrasini 1920- yilning aprelida O`rta Osiyo davlat universiteti qoshida tashkil etilgan. O`shanda kafedra mudiri lavozimiga Rossiyaning atoqli olimlaridan biri, professor S.F Shteyntayinlangan edi.

1922-yilda S.F. Shteyn vafotidan so`ng kafedra mudiri lavozimini S.F Kaplan egallagan edi. I.M. Rozenfeldva N.M. Blum ham kafedraning xodimlari edilar. 1930- yilda kafedraga professor S.G. Boijim rahbarlik qildi. U LOR kasalliklarini xirurgik davolash va diagnostika qilishning yangi usullarini amaliyotga tatbiq qildi. Shu yili uchta fakultet:davolash, sanitariya-gigiyena va pediatriya fakultetlari ochildi, vrachlar malakasini oshirish kurslari tashkil qilindi. 1934- yilda dotsent N.B. Blumning "Tonzillar muammolar to`g`risida" nomli monografiyasi bosmadan chiqdi.

70- yillarning o`rtalaridan boshlab respublikada ilmiy-pedagogik kadrlarning tez sur`at bilan o`sishi kuzatiladi. G.A. Feygin, A.I. Mo`minov, G.T Ibragimov, A.N.

Dadamuxamedov, S.A. Hasanov, L.G. Busselva boshqalar professor unvoniga ega bo'lishdi.

1990- yilda Toshkent tibbiyot instituti ikkita oliy o'quv maskaniga bo'lindi. Professor Q.J. Mirazizov rahbarligidagi kafedra Birinchi ToshDavTI da qoldi. Ikkinchi ToshDavTI otorinologiya kafedrasini professor A.I. Mo'minov boshqardi. Birinchi ToshDavTI LOR klinikasi bazasida yuqori nafas yo'llari rekonstruksiya va quloq mikroxirurgiyasi markazi tashkil etildi. Markazda yumshoq va qattiq to'qima transplantatlaridan foydalanilgan holda hiqildoq va traxeyada bir bosqichli rekonstruksiya va tiklaydigan operatsiyalarning metodlari ishlab chiqilgan edi. Xususan, hiqildoq va traxeyaning tekisligi bo'yicha nuqsonlarni tiklash uchun birinchi marta qon aylanishi o'qqa oid arteriallashtirilgan laxtaklardan foydalanildi, bu V.V. Xromsovskiyning doktorlik va N.N. Abdullayevaning nomzodlik dissertatsiyalarida o'z ifodasini topgan. O'shanda hajmli nuqsonlarni tiklash uchun birinchi marta mineralsizlashtirilgan suyak transplantatlari qo'llanilgan edi.

Ikkinchi ToshDavTI da professor A.I. Mo'minov tomonidan eshitish va nutqni tiklash ilmiy markazi ochildi.

1991-yilda Birinchi va ikkinchi ToshDavTI filiallari, ularda esa o'z navbatida LOR kasalliklari kafedralari ochildi, bu filiallar Buxoro, Nukus, Urganch va Farg'onada respublika aholisiga ixtisoslashgan tibbiy yordam ko'rsatib kelmoqdalar.

1991- yil — O'zbekiston uchun muhim yil bo'ldi: respublika mustaqillikka ega bo'ldi. Mustaqillik yillarida respublikada milliy kadrlarning tez sur'at bilan o'sishi kuzatildi. Istiqloqning ilk kunlarida otorinologiyaga ixtisoslashgan Ilmiy kengash va ilmiy darajalar hamda unvonlar ta'ris etish bo'yicha Oliy attestatsiya komissiyasi tashkil qilindi.

Q.A. Xo'jayeva, A.M. Hakimov, K.J. Jabborov, X.M. Matquliyev, S. Orifov, Sh.E. Omonov, V.V. Xromsovskiy, X.E. Shayxova, B.B. Palvanovva N.N. Abdullayevalar doktorlik dissertatsiyalarini yoqladilar va professor unvonini oldilar.

1997- yil sentabr oyidan boshlab Birinchi ToshDavTI "Quloq, tomoq vaburun kasalliklari" kafedrasini professor Q.J. Mirazizov va professor L.G. Busselning shogirdi professor Q.A. Xo'jayeva mohirlik bilan muvaffaqiyatli boshqarib kelmoqda. Hozirgi kunda professor Q.A. Xo'jayevaning rahbarligida bitta doktorlik, o'nta nomzodlik dissertatsiyalari yoqlangan. Kafedrada hiqildoq va traxeyaning surunkali stenozlari bilan kasallangan bemorlarni jarrohlik usuli bilan davolash ilmiy jihatdan asoslab berilgan va amaliyotga tatbiq etilgan. Hozirgi vaqtda hiqildoq va traxeyaning turg'un deformatsiyalarini, shuningdek, bunday bemorlarda immun statusholatlariga doir tekshirishlar izchillik bilan davom ettirilyapti. Hiqildoq va traxeya nuqsonlarining plastikasi uchun transplantatlarning har xil turlaridan (kindik vab.) foydalanish bo'yicha tekshirishlar olib borilyapti. Fizik davolash metodlari (kriodestruksiya, kvant terapiyasi,

ultratovush dezintegratsiyasi, bo'shliqlardagi operatsiyalarda tomirlar koagulatsiyasi) va turli LOR patologiyalarida so'nggi avlodga mansub antibiotiklar bilan davolash keng qo'llanilmoqda. Eshitish va nutqni qayta tiklash bo'yicha mikrojar-rohlik amaliyotlari muvaffaqiyatli bajarilyapti.

Respublikaning tibbiyot institutlaridagi "Quloq, burun va tomoq kasalliklari" kafedralarining xodimlari o'z ilmiy va kasb mahoratlarini Rossiya, Ukraina, AQSH, Isroil, Janubiy Koreya, Germaniya, Avstraliyaning turli shaharlarida va boshqa mamlakatlarda oshirmoqdalar. Ular AQSH, Isroil, Janubiy Koreya, Germaniya, Avstraliya,

Rossiya, Turkiya va boshqa mamlakatlarda o'tkaziladigan xalqaro anjumanlar va simpoziumlarishida faol qatnashib kelmoqdalar. 2000-yilda O'zbekiston otorinolarining ologlarining I syezdi, 2005- yil may oyida esa II syezdi bo'lib o'tdi, ularning ishida Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va boshqa mamlakatlarning atoqli otorinolarining ologlari ishtiroketdilar.

Hozirgi kunda O'zbekistonda qishloq va shahar aholisiga ixtisoslashgan yordam ko'rsatayotgan 1000 dan ortiq otorinolarining ologlar astoydil xizmat qilmoqdalar, ulardan 16 tasi fan doktorlari va 60 dan ziyodrog'i tibbiyot fanlari nomzodlaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. [O'zME](#). Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
2. <https://malumot.ru/otorinolariningologiya/>
3. [ziyouz.com](#)

Влияние концентрированных медленнодействующих фосфорных удобрений на динамику роста, развития растений и урожайность хлопчатника

*О.В.Мячина Г.А.Ахмаджанова, С.С.Асатова,
Институт общей и неорганической химии АН РУз
Ташкентский государственный аграрный университет*

И.О.В.Мячина. Институт общей и неорганической химии АН РУз. Научный руководитель, Зав. лабораторией агрохимии, доктор биологических наук

II. Г.А.Ахмаджанова, Ташкентский государственный аграрный университет, Кафедра “Агрохимии и почвоведение”

Асатова Саодат Саидовна, Ташкентский государственный аграрный университет, Кафедра “Агрохимии и почвоведение” Кандидат сельскохозяйственных наук, доцент, +998935273969

Аннотация

Новые концентрированные фосфорные удобрения проявляют позитивное воздействие на показатели развития растений хлопчатника, стимулируя рост органов растений на 3-19% и повышая урожайность на 6,4-12,2%. При этом формирование вегетативной и репродуктивной биомассы, вероятно, обеспечивается в большей степени за счет использования растениями питательных элементов, входящих в состав указанных удобрений.

Ключевые слова: Концентрированные фосфорные удобрения, , обогащенный суперфосфат, лизиметрические исследования, фенологические наблюдения, урожайность

Аннотация

Калит сўзлар: Концентранган фосфорли ўғит, бойитилган суперфосфат, лизиметр, фенологик кузатувлар, ҳосил

Annotation

Актуальность и востребованность темы. Одним из важнейших среди питательных веществ является фосфор. Общие доступные запасы фосфатной руды в мире ограничены, особенно после истощения богатых месторождений, что ставит задачу вовлечения в

производство фосфорных удобрений низкокачественных фосфатных руд и поиск наиболее эффективных технологий их активации.

Более 80 процентов добываемых фосфатных руд после переработки используются для производства продуктов питания². Мировое производство минеральных фосфорных удобрений в 2020 году составило 50,0 млн. тонн¹. При этом потребность сельского хозяйства не обеспечивается даже на треть.

В связи с этим, исследования по повышению эффективности фосфорсодержащих удобрений, определению оптимальных норм удобрений для хлопчатника и других культур севооборота, совершенствованию агротехнологий и внедрению их в сельскохозяйственное производство весьма актуальны и являются предметом исследований ученых всего мира.

В республике Узбекистан ведутся широкомасштабные мероприятия по внедрению технологий, обеспечивающих сохранение и повышение плодородия почв, повышению эффективности удобрений для увеличения урожайности сельскохозяйственных культур, улучшению качества урожая, обеспечения продовольственной безопасности.

Актуальность работы определяется неизученностью вопроса эффективности использования новых концентрированных удобрений, влияния их на плодородие и биологическую активность почвы, агрохимическую эффективность и безопасность применения фосфорных удобрений в орошаемом земледелии.

Новизна исследований заключается в системном подходе изучения новых концентрированных фосфорных удобрений, предназначенных для орошаемого земледелия. Проводится комплекс физико-химических, агрохимических и микробиологических исследований, которые позволят всесторонне оценить воздействие концентрированных удобрений на динамику макроэлементов в почве, а также рост, развитие и урожайность растений хлопчатника.

Объектами исследований являются новые фосфорные удобрения, разработанные в лаборатории фосфорных удобрений ИОНХ АН РУз.

Фосфорное удобрение - простой обогащенный суперфосфат получен на основе активации мытого сушеного фосфоритового концентрата (МСФК) фосфорнокислотной гипсовой пульпой (ФКГП).

Концентрированные фосфорные азотсодержащие удобрения получены путем аммонизации ЭФК, последующего разделения продукта на твердую и жидкую части. Твердая часть представляет собой аммонизированный суперфосфат; жидкая часть после аммонизации и сушки – аммофосфатсостав приведен в табл.1.

1-Таблица

Состав концентрированных фосфорных удобрений

Обогащенный простой суперфосфат			
$P_2O_{5\text{общ}}$	28,45%	$P_2O_{5\text{лим}} / P_2O_{5\text{общ}}$	75,54%
$P_2O_{5\text{лим}}$	21,49%	$CaO_{\text{общ}}$	33,37%
$P_2O_{5\text{вод}}$	19,20%	$CaO_{\text{лим}}$	22,75%
Аммофосфат			

² <http://www.ipni.net>

¹ <http://www.apk-inform.com>

$P_2O_{5\text{общ}}$	52,16%	$N_{\text{общ}}$	10,61%
$P_2O_{5\text{усв}}$	50,98%	$CaO_{\text{общ}}$	3,57%
$P_2O_{5\text{вод}}$	45,19%	$SO_{3\text{общ}}$	3,67%

Весь комплекс лизиметрических исследований был выполнен по классической схеме. Во время всего периода вегетации хлопчатника проводился тщательный уход за растениями: полив, рыхление почвы, прореживание, прополка, подкормка, обработка растений против сельскохозяйственных вредителей и болезней, фенологические наблюдения и биометрические измерения. Наблюдения, описания и учеты в опытах, отбор почвенных и растительных образцов, агрохимические исследования проведены в соответствии (Методики микробиологических исследований и определения микроэлементов. 1983).

Исследования проведены в лизиметрах размером 0,5x0,5x0,5 м.

Схема лизиметрического опыта представлена в табл. 2.

2-Таблица

Схема лизиметрического опыта

№	Виды удобрений	Годовая норма, кг/га		
		N	P_2O_5	K_2O
Типичный серозем				
1	НПК контроль (P –аммофос)	200	140	100
2	НК + P (обогащ. суперфосфат) (ОСФ)	200	140	100
3	НК + P (аммофосфат) (АФ)	200	140	100
Слабо-засоленный серозем				
4	НПК контроль (P –аммофос)	200	140	100
5	НК + P (обогащ. суперфосфат) (ОСФ)	200	140	100
6	НК + P (аммофосфат) (АФ)	200	140	100

70% годовой нормы фосфора и калия внесли при посеве, 30%- в фазе цветения. Фосфор был внесен в виде аммофоса и соответствующих фосфорных удобрений, а калий – в виде хлористого калия. Годовую норму азота в виде аммиачной селитры вносили в 3 срока: в

Почвенные образцы для агрохимических исследований отбирали с пахотного горизонта до посева и по основным фазам развития хлопчатника: 2-4 настоящих листа, бутонизации, цветения, созревания.

Новые одинарные и комплексные фосфорные удобрения были исследованы на культуре хлопчатника (*Gossypium hirsutum*), сорта «Акдарья-6» в вегетационных экспериментах. Средняя урожайность хлопка-сырца растений данного сорта - 38,1 - 44,5 ц/га, вегетационный период 117 - 128 дней.

Результаты исследований. Фенологические наблюдения свидетельствуют о позитивном влиянии одинарных и комплексных фосфорных удобрений уже на ранних стадиях развития, как на типичном, так и средне-засоленном сероземе.

Отмечено дружное прорастание семян хлопчатника в вегетационном опыте без достоверной разницы по вариантам. К фазе 3-4 настоящих листьев на типичном сероземе не обнаружено значительного влияния обогащенного суперфосфата и аммофосфата на высоту главного стебля, тогда как в последующие фазы бутонизации - началу цветения высота главного стебля и формирование симподиальных ветвей превышало контроль на 5,4-5,5%. Усиление роста и развития в фазе массового цветения превышало контрольные показатели по характеристикам высоты стебля (на 15,1-4,3%); количеству симподиальных ветвей (на 9,6-4,8%), числу плодов – незначительно (на 0,1-5%).

К фазе созревания отмечено увеличение количества симподий, коробочек (на 9,6-4,8 и 114,9-10,3%) в вариантах с ОСФ и АФ (3-таблица). Важно, что растения в варианте с простым обогащенным суперфосфатом превышали контроль по показателям роста и развития растений на всем протяжении вегетационного периода. По биометрическим характеристикам высоты главного стебля, количеству симподиальных ветвей, количеству цветков, плодозементам и коробочек, вариант с внесением аммофосфата также превышал контрольные показатели (на 5,4; 5,5; 4,3; 4,8; 10,3%, соответственно). Однако под влиянием аммофосфата происходило более раннее созревание, т.к. раскрытых коробочек в этом варианте было на 21,6% больше, чем в контроле и на 46 больше, чем в варианте с обогащенным суперфосфатом. Важно, что урожай, полученный на испытуемых вариантах превышал урожай в контроле на 2,2-12,1%.

В средне-засоленном сероземе к фазе 3-4 настоящих листьев обнаружено значительное позитивное влияние, как обогащенного суперфосфата, так и аммофосфата на растения (высота главного стебля увеличивалась на 6,8 и 24,7%, соответственно). По мере роста растений по характеристикам высоты главного стебля, количеству симподиальных ветвей, положительное влияние обогащенного суперфосфата и аммофосфата нивелировалось, вероятно из-за воздействия непосредственно фактора засоления на растения, и по количеству цветков, плодозементам и коробочек, испытуемые удобрения уступали контролю, превышало контроль на 1,4-30,6%. Снижение интенсивности роста и развития растений на засоленном сероземе привело и к снижению урожайности. Так, на варианте с обогащенным суперфосфатом количество хлопка-сырца снизилось на 3,1%, тогда как в варианте с аммофосфатом показатель урожайности превышал контроль на 6,4%.

3-Таблица
Влияние концентрированных пролонгированных фосфорных удобрений на фенологические показатели роста и развития хлопчатника хлопчатника, лизиметрический опыт, 2020-2021 г.

Варианты	2-4 листа		Бутонизация цветения				Цветение-плодообразование						Созревание					
	20.06.		16.07.				02 08						29.08.					
	Высота главного стебля		Высота главного стебля		Кол-во симп. ветвей		Высота главного стебля		Кол-во симп. ветвей		Кол-во коробочек		Высота главного стебля		Кол-во симп. ветвей		Кол-во коробочек	
	см	% к контролю	см	% к контролю	см	% к контролю	см	% к контролю	шт	% к контролю	шт	% к контролю	см	% к контролю	шт	% к контролю	шт	% к контролю
Типичный серозем																		
НРК контроль	34,1		70,6		8,25		79,6		8,3		7,4		8,3		8,7		3,7	
НК + Р (ОСФ)	25,3	74,2	70,9	100,4	8,5	103,0	91,6	115,1	9,1	109,6	7,8	105,4	9,1	109,6	10,0	114,9	2,8	75,7
НК + Р (АФ)	34,5	101,2	74,4	105,4	8,7	105,5	83	104,3	8,7	104,8	7,4	100,0	8,7	104,8	9,6	110,3	4,5	121,6
Засоленный серозем																		
НРК контроль	27,9	100	64,4	100	7,2	100	68,1	100	7,2	100	8,5	100	7,2	100	9,2	100	6,1	100
НК + Р (ОСФ)	29,8	106,8	68,6	106,5	7,1	98,6	74,2	109,0	7,1	98,6	7,5	88,2	7,1	98,6	8,5	92,4	5,7	93,4
НК + Р (АФ)	34,8	124,7	66,4	103,1	8,6	119,4	86,7	127,3	9,1	126,4	5,9	69,4	9,1	126,4	9,9	107,6	2,0	32,8

4-Таблица

Влияние концентрированных пролонгированных фосфорных удобрений на биометрические характеристики растений хлопчатника, вегетационный опыт, 2020-2021 г. (среднее)

Варианты	Масса, грамм/растение											
	лист ья	стебе ль	створ ки	цв ет ы	несо зр. плод	урожай		вегет. масса		урожай/вег ет.масса	Общая масса растений	
						г	% к контро лю	г	% к контро лю		г	% к контро лю
Типичный серозем												
НРК контроль	32,1	28,5	13,5	8,6	12,2	49,5	100,0	94,9	100,0	0,522	144 ,4	100,0
НК + Р (ОСФ)	32,8	28,9	13,7	9,1	8,5	50,6	102,2	94,0	99,1	0,538	144 ,6	100,1
НК + Р (АФ)	35,2	30,2	14,2	9,4	12,5	55,5	112,1	101,5	107,0	0,547	157 ,0	108,7
Засоленный серозем												
НРК контроль	31,5	28,1	14,1	8,6	12,4	45,0	100,0	94,7	100,0	0,475	139 ,7	100,0
НК + Р (ОСФ)	31,6	28,3	14,3	8,2	8,6	42,7	94,9	91,0	96,1	0,469	133 ,7	95,7
НК + Р (АФ)	32,9	30,1	14,6	9,1	8,1	47,9	106,4	94,8	100,1	0,505	142 ,7	102,1

5-Таблица

Влияние концентрированных пролонгированных фосфорных удобрений на урожай хлопка-сырца, г/растение (среднее)

№	Варианты	Урожай 1-й сбор			Урожай 2-й сбор			Урожай 3-й сбор			Вес одной коробочки на 1 растение, г	Кол-во курака, на 1 растение, шт
		г/раст	Кол-во коробочек, шт	% к контролю	г/раст	Кол-во коробочек, шт	% к контролю	г/раст	Кол-во коробочек, шт	% к контролю		
Типичный серозем												
1	НРК контроль	32,4	6,3	100	17,1	3,2	100	49,5	9,5	100,0	5,7	2
2	НК + Р (ОСФ)	32,6	6,3	100,6	18,0	3,2	105,3	50,6	9,5	102,2	5,42	2
3	НК + Р (АФ)	36,3	6,5	112,0	19,2	3,5	112,3	55,5	10	112,1	5,7	1
Засоленный серозем												
4	НРК контроль	30,3	6,0	100,0	14,7	3,2	100,0	45,0	9,2	100,0	4,9	2
5	НК + Р (ОСФ)	29,2	6,1	96,4	13,5	3	91,8	42,7	9,1	94,9	4,5	3
6	НК + Р (АФ)	33,5	6,1	110,6	14,4	3,3	98,0	47,9	9,4	106,4	4,8	2

Аммофосфат способствовал увеличению и вегетативной, и репродуктивной массы – на 12,1 и 7,0%, однако, хозяйственный коэффициент (отношение урожая к вегетативной массе) был ниже контроля.

Следует отметить, что на средне-засоленном сероземе, как в контрольном варианте с аммофосом, так и в испытуемых биомасса растений была на 12-14% ниже, чем на типичном сероземе. Обогащенный суперфосфат позволил растению сформировать урожай ниже контроля на 5,1%, тогда как при удобрении растений аммофосфатом достигнута прибавка урожая, хотя и небольшая – 6,4% (5-табл). В этом же варианте хозяйственный коэффициент был выше параллельного варианта и контроля.

Раскрытие, созревание коробочек и уборка урожая хлопка-сырца являются заключительным этапом вегетационного периода хлопчатника. Этот период характеризуется ослаблением интенсивности жизненных процессов растений и снижением темпов накопления в коробочках органических веществ. Важны характеристики урожая, в плане распределение по сборам. Следует учесть неблагоприятные, длительно очень жаркую и сухую погоду летом 2020-2021 г, что повлияло на накопление урожая хлопка-сырца в целом по эксперименту в лизиметрических условиях.

Так, максимальное количество хлопка-сырца на типичном сероземе было собрано на варианте с аммофосфатом – 55,5 г/растение, причем до 65,4 % составлял урожай первого сбора. На растениях, удобренных обогащенным суперфосфатом урожай достигал 50,6 г/растение, причем урожай первого сбора составил 64,5% от общего количества, при этом число незрелых плодоземелов было меньше, чем в параллельном и контрольном вариантах (8,5 шт против 12,5 и 12,2 шт, соответственно) (5-таблица).

На засоленном сероземе наблюдалась та же закономерность по накоплению урожая, с учетом снижения урожая в целом из-за наличия среднего уровня засоления. Так, максимальный урожай - 47,9 г был собран с растений на варианте с аммофосфатом, причем 1 сбор составил 69,9%, второй – 30,1%. Несколько меньший урожай был собран с растений на варианте с обогащенным суперфосфатом – 42,7 г, первый сбор составил 68,4%, второй – 31,6% от общего урожая. Средний уровень урожайности показал контрольный вариант с аммофосом: 45,0 г, при первом сборе снято 67,3%, при втором – 32,7% от общего урожая. *Следует отметить и разницу в массе 1 коробочки. Так, большую массу растение хлопчатника формировало в варианте с аммофосом и аммофосфатом- 5,7 г, несколько ниже – с обогащенным суперфосфатом. На засоленной почве масса хлопковых коробочек не превышала 4,9 г, и была максимальной в варианте с аммофосом и аммофосфатом.*

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разработчики новых удобрений (лаб. фосфорных удобрений ИОНХ АН РУз) предлагают для исследования новые концентрированные фосфорные серо- и кальцийсодержащие удобрения, которые получены на основе активации мытого сушеного фосфоритового концентрата (МСФК) фосфорнокислотной гипсовой пульпой (ФКГП).

Лизиметрические эксперименты показали, что аммофос и концентрированные фосфорные удобрения, проявили позитивное воздействие как на фенологические показатели, так и на биометрические характеристики развития растений хлопчатника, стимулируя рост органов растений.

Оптимальные условия для роста (судя по показателям развития и урожайности растений) обеспечило применение аммофосфата и обогащенного суперфосфата. При этом формирование вегетативной и репродуктивной биомассы, вероятно, обеспечивается в большей степени за счет использования растениями питательных элементов, входящих в состав указанных удобрений. На типичном сероземе наблюдается увеличение урожая хлопка-сырца на 2,2 и 12,1% по сравнению с контролем и повышению хозяйственного коэффициента (отношению массы урожая к вегетативной массе).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Мирзиёев Ш.М. Постановление Президента Республики Узбекистан за № ПП – 2640 от 24 октября 2016 года «О мерах по совершенствованию системы защиты растений и агрохимического обслуживания сельского хозяйства».

2. Мирзиёев Ш.М. Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан за № 03-2-7 от 26 декабря 2016 года «Комплексная программа мероприятий по развитию системы обеспечения сельского хозяйства минеральными удобрениями, средствами химической и биологической защиты растений, улучшения качества агрохимического обслуживания на период 2017–2020 годы».

3. Постановление Президента Республики Узбекистан от 23 августа 2017 года «О Программе развития химической промышленности на 2017-2021 годы», и другими нормативными документами.

4. Ефимов В.Н., Донских И.Н., Царенко В.К. Система удобрения. – М.: Колос, 2002. С.320.

5. Кулаков В.А., Алтунин Д.А. Результаты многолетних исследований по влиянию минеральных и органических удобрений на продуктивный и средообразующий потенциал пастбищных агрофитоценозов. // Современное экологическое состояние природной среды и научнопрактические аспекты рационального природопользования. II Международная научно-практическая Интернет-конференция. ФГБНУ «Прикаспийский научно-исследовательский институт аридного земледелия». с. Соленое Займище. - 2017. С.490-494.

6. Корчагин А.А., Мазиров М.А., Комарова Н.А. Система удобрений: учеб. пособие; Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2018. С.116.

7. Мячина О.В. Структурные и функциональные особенности микробных сообществ в типичном сероземе под воздействием фосфорных удобрений. //Дисс. доктора биологических наук, Т.2018. С.180.

8. Методические указания по определению баланса питательных веществ: азота, фосфора, калия, гумуса, кальция / сост. В. Г. Сычев [и др.]. – М. : Изд-во ЦИНАО, 2000. С.40.

9. Методики микробиологических исследований и определения микроэлементов. Ташкент: СоюзНИХИ, 1983. С.105.

10. Методики полевых и вегетационных опытов с хлопчатником. Ташкент: СоюзНИХИ. 1981. С.368.

11. Методы агрохимических анализов почв и растений Средней Азии., Ташкент: СоюзНИХИ, 1977. С.176.

12. Тургумбаева Х.Х., Лапшина И.З., Бейсекова Т.И., Шанбаев М.Ж., Сарсембин У.К. Инновационные методы переработки отходов фосфорной промышленности //Экологическая, промышленная и энергетическая безопасность – 2017. Сборник статей научно-практической конференции с международным участием. Издательство: Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования "Севастопольский государственный университет" (Севастополь), 2017. – 228-С.230.

13. Уктамов Д.А. Разработка рациональной технологии получения микроэлементсодержащего (Cu, Zn, Mo) суперфосфата и нитрофоса. // автореф. Дисс доктора философии (PhD) по техн. Наукам. Т.. 2019. С.47.

14. Bergström L., H. Kirchmann, F. Djodjic, K. Kyllmar, B. Ulén, J. Liu, H. Andersson (2015) Turnover and losses of phosphorus in Swedish agricultural soils: long-term changes, leaching trends, and mitigation measures// J. Environ. Qual. (2015) 44:512–523 .

15. Delin S. (2016) Fertilizer value of phosphorus in different residues. //Soil Use and Management, March 2016, 32, 17–26. Springer IF 2.143

16. Maarten E. Perspectives on the Direct Use of Mineral Phosphorus Recovery Products as Slow-Release Fertilizers. //Agri Res & 002 Tech: Open Access J. 2017; 9(5): 555773

17. Sovuthy Pheav, Bell R.W., White P.F. and Kirk G.J.D. Phosphorus mass balances for successive crops of fertilised rainfed rice on a sandy lowland soil. // Field Crop Res. 6, 2005. V. 73, P. 277-292/ .

18. Svanbäck, A., B. Ulén, and A. Etana. 2014. Mitigation of phosphorus leaching losses via subsurface drains from a cracking marine soil.// Agric. Ecosyst. Environ.184:124–134. Syers, J.K., A.E. Johnston, and D. Curtin. 2008. Efficiency of soil and fertilizer phosphorus use. FAO Fertilizer and Plant Nutrition Bull. 18. FAO, Rome.

19. Svanbäck, A., B. Ulén, A. Etana, L. Bergström, P.J.A. Kleinman, and L. Mattsson. 2013. Influence of soil phosphorus and manure on phosphorus leaching in Swedish topsoils. //Nutr. Cycling Agroecosyst. 96:133–147.

20. <http://www.apk-inform.com>

21. <http://www.ipni.net>

22. <http://www.caas.cn/en>; <http://www.rotamsted.org>;

http://Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. www.global.oup.com;
<http://www.ipni.net>

Geoaxborot tizimlari (GAT) uchun ma'lumotlar to'plashning zamonaviy usullari

Xushnudova Go'zal

Urganch davlat Universiteti talabasi

Annotatsiya: Geografik ma'lumot to'plash maxsus GAT dasturini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan geografik ma'lumotlarni topish va ishlab chiqarishni talab qiladi. Ushbu maqolada Geoaxborot tizimlari (GAT) uchun ma'lumotlar olish va to'plashning zamonaviy usullari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: GAT, proeksiya, raster, vector, point, sentinel, lansat, aerosuratlar, skanerlash, vektorlash,

Geografik axborot tizimi (GIS) fazoviy ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, modellashtirish va tahlil qilish, ularni ko'rsatish va hisoblash masalalarini yechishda, qarorlar tayyorlash va qabul qilishda foydalanish uchun mo'ljallangan ko'p funktsiyali axborot tizimidir. GIS ning asosiy maqsadi Yer, alohida hududlar, yerlar to'g'risida bilimlarni shakllantirish, shuningdek, foydalanuvchilarning ishining eng yuqori samaradorligiga erishish uchun kerakli va etarli fazoviy ma'lumotlarni o'z vaqtida etkazishdir. Geoaxborot tizimlari uchun ma'lumotlar to'plash eng muhim bo'lib, ma'lumotlarni to'plash ularni qayta ishlash orqali bugungi kunda yuqori natijalarga erishilmoqda. Bunda ma'lumotlar to'plashning bir qancha usullari bo'lib, ularning har birini o'ziga xos qulay tomonlari va muammoli tomonlarining mavjudligi bilan birga mavzuning dolzarbligi ko'rsatadi. Ma'lumotlar to'plash va ularni qayta ishlash bilan jahonning yirik tashkilotlari shug'ullanadi. Ularning izlanishlari natijasida kelajakdagi yer yuzasi tuzilishini undagi voqea va hodisalarni ro'y berishini oldindan aytib berishmoqdalar. Masalan, qishloq xo'jaligi yerlariga qanday ekinlar ekish orqali yaxshigina foyda olish mumkin yoki aksincha har bir xududgaqanday ekinlarni eksa bo'ladi shunga o'xshash ishlarda juda muhim hisoblanadi. Ma'lumotlar to'plashning bir qancha usullari bo'lib bular, kartalar Aerofotosuratlar, Sun'iy yo'ldoshdan olingar rasmlar, Geodezik o'lchash Mavjud ma'lumotlar: raqamli/analogik va boshqalar kiradi.

Ma'lumotlar man'balari GAT dasturida foydalanish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni to'plash vositalaridir.

Ular quyidagilarga ajratiladi:

- To'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlar bilan ta'minlaydigan manbalar, ya'ni bevosita to'plangan ma'lumotlar (masalan, geodezik o'lchash ishlari)
- Bilvosita ma'lumot olish mumkin bo'lgan manbalar: kartalardan olingan ma'lumotlar, mavjud ma'lumotlar bazasi, tegishli jadvallar va h.k. tashkilotlardan olingan ma'lumotlar, davlat muassasalari, xususiy to'plamlardan olinadi.

Yoki muqobil ravishda:

- Rasterli ma'lumotlar taqdim etuvchi manbalar (sun'iy yo'ldoshdan olingan rasmlar)
- Vektorli ma'lumotlar taqdim etuvchi manbalar (geodezik o'lchash natijalari)

Analogik kartalar

Analogik kartalar-bilvosita geografik fazoviy ma'lumotlarning asosiy manbasi hisoblanadi. Foydali bo'lishi uchun Analogik xaritalar raqamli shaklga o'tkazilishi kerak. Analogik ma'lumotlarning raqamli shaklga o'tkazilishi raqamlashtirish deyiladi va bu murakkab, ko'p vaqt talab qiluvchi va xatolikka moyil jarayondir. Analogik xaritalarni ma'lumot manbai sifatida ishlatishning asosiy kamchiliklari ularning cheklanganligi va aniqligining mashtabiga bog'liqligidir. Kartalar generalizatsiya jarayoni va shartli belgilar yordamida tuzilganligi sababli, zarur geografik ob'ektlarning joylashgan manzili va shaklini aniq tasvirlay olmaydi.

Aerofotosuratlar-I

Aerofotosuratlar tekislik va balandlik to'g'risidagi ma'lumotlarini taqdim qiladi. Ular katta fokuslanish masofasi va maydon oralig'ini qamrab olishga qodir bo'lgan maxsus kameralar bilan jihozlangan bo'lib uzliksiz suratga olish imkoniyatiga ega. Kamera optik tizimining sifati va uchuvchi vosita tomonidan tasvirga olinayotgan Yer satxi (tezlik, nishab va boshqalar) aerofotosuratlarning fazoviy va spektral tahliliga ta'sir qiladi.

Aerofotosuratlar va sun'iy yo'ldosh tasvirlari rasmga olishda umumiylikka ega bo'lishiga qaramasdan, ma'lumotlarni o'zgartirish va qayta ishlashda hali ham katta farqlar mavjud.

Aerofotosuratlar-II

Yer yuzasida turib ma'lumotlarni yig'ish usullari yordamida to'plangan ma'lumotlar bilan solishtirilganda, aerofotosuratlar vaqtni tejash bilan birga kam mablag' evaziga tez karta tuzish imkonini beradi. Shuningdek, ular Yerning rel'efi va landshaftidan qat'iy nazar har qanday hududiga to'g'ridan-to'g'ri kirishimkonini beradi. Bugungi kunda aerofotosuratlar topografiya, kartografiya, ekologik tadqiqotlar, arxitektura, shaharsozlik, geologiya va o'rmonchilik kabi ko'plab sohalarda qo'llanilmoqda.

Geodezik tadqiqot

Koordinatalar tizimida yoki boshqa tavsiflash usullari (masalan, geometrik koordinatalar (COGO) metodologiyasini qo'llash) orqali geografik ob'ektlarning joylashgan joyi bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri an'anaviy yoki zamonaviy usullarda bevosita yoki bilvosita ma'lumot to'plash. Geodezik tadqiqotda Global joylashishni aniqlash tizimi (GPS) texnologiyasining hissasi va ayniqsa, real vaqt rejimida qo'llanilishi muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumot to'plash usullari –I

Geografik ma'lumotlar manbalarining turli-tumanligidan kelib chiqqan holda, ma'lumot yig'ish usullari har bir manbaning o'ziga xos xususiyatlariga moslashtirildi. Umuman olganda, geografik ma'lumotni olish usullari birlamchi va ikkinchi darajali ma'lumotlar man'balariga va to'plangan ma'lumotlarni saqlash raster yoki vektor tizimlariga bo'linadi.

Sun'iy yo'ldoshdan olingan tasvirlar

Sun'iy yo'ldosh tasvirlari raqamli raster ma'lumotlarining muhim manbai hisoblanadi. Sun'iy yo'ldosh tasvirlaridan fazoviy (geografik) ob'ektlarni aniqlashda ishonchli natijalarni olish uchun tasvirlarga ishlov berish vositalariva yerni boshqarishvositalaridan foydalanish talab qilinadi. Sun'iy yo'ldosh tasvirlari, asosan, cheklangan va kichik masshtabli topografik tasvirlarda mavzuli ma'lumotlarni taqdim etish uchun foydalaniladi.

Sentinel (SAR) 3 suniy yo'ldoshi yordamida eng ko'p GAT uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlarni olish mumkin. Ushbu sun'iy yo'ldosh yordamida quyidagi ma'lumotlarni olish mumkin bo'ladi.

- Okeanlar va dengizlar qirg'oqlarini o'rganish
- Yerdan foydalanish
- Favqulodda xizmatlar
- Okeanlar va quruqlikning rangini, haroratini aniqlash
- Dengiz suvi sifati va ifloslanishini
- Daryo va ko'llarni
- Dengizlarni ob havosini bashorat qilish

va boshqa juda ko'plab ma'lumotlarni to'plash hamda o'rganishda katta hizmat qiladi.

GAT dasturlarida ko'pincha LANDSTAT TM (AQSh, misol) va SPOT (Fransiya) sun'iy yo'ldoshlari tomonidan masofadan olingan tasvirlar qo'llaniladi.

Ma'lumotlarni to'plashning bir qancha bosqichlari bor bo'lib ular quyidagilardan iborat.

1. Rejalashtirish
2. Tayyorgarlik ko'rish
3. Raqamlashtirish
4. Qayta ishlash
5. Baholash

To'plangan ma'lumotlarni quyidagi tushunchalarga to'g'ri keladigan bo'lsa bu ularning sifatini yuqori ekanini bildiradi.

Aniqlik - bu o'lchanadigan qiymat haqiqiy (asl) qiymatga qanchalik yaqin.

To'g'rilik- bu o'lchangan qiymatlar bir-biriga qanchalik yaqinligi.

Ishonchlilik - bu geografik ma'lumotlarning aniqligi va aniqlik birikmasi (kombinatsiyasi)ni anglatadi.

To'liqlik - bu ma'lum ehtiyojlarni qondirish uchun zaruriy ma'lumotlar soniga (miqdoriga) taalluqli, ammo ortiqcha ma'lumotlardan holi bo'lishi lozim.

Muvofiqlik - Tizimli ma'lumotlarni yig'ishda "ziddiyatlar" va mos tushmasliklarning oldini olish mumkin.

Xulosa: Xulosa qilib shuni aytish mumkinki mavzuning dolzarbligi shundan iboratki. Zamonaviy ma'lumotlar to'plash usullari natijasida erishilayotgan natijalar taxsinga loyiqdir. Ular orqali ma'lumotlarni to'plash ham juda qulay bo'lib bunda dastlabki davrlardagidek dala sharoitida ancha vaqt va mablag' sarflamasdan xona sharoitida kompyuterlar yordamida to'plash imkoniyati yaratilmoqda. Shunday qilib, GAT muvofiqlashtirilgan ma'lumotlar uchun ma'lumotlar bazasitexnologiyasini kengaytirishning bir turi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Ammo bu ma'noda ham u axborotni birlashtirish va tizimlashtirishning yangi usulini ifodalaydi. Buning sababi shundaki, real dunyoda ma'lumotlarning aksariyati ularning fazoviy holati, shakli va nisbiy pozitsiyasi muhim rol o'ynaydigan ob'ektlarga tegishli. Binobarin, ko'pgina ilovalarda GAT an'anaviy DBMS imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. GAT, boshqa har qanday texnologiya kabi, ma'lum bir qator vazifalarni hal qilishga qaratilgan. GISni qo'llash sohalari (harbiy ishlar, kartografiya, geografiya, shaharsozlik, transport dispetcherlik xizmatlarini tashkil etish va boshqalar) juda keng bo'lganligi sababli, ularning har birida hal qilinadigan muammolarning o'ziga xos xususiyatlari va ular bilan bog'liq xususiyatlar bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Karachay-Cherkes Respublikasida munitsipal darajada er tuzish va kadastrda geografik axborot tizimlaridan foydalanish
2. 2017 yil / Yarotskaya E.V., Patov A.M.
3. SAPR va GIS integratsiyasining vizual interaktiv texnologiyasi
4. 2010 yil / Dorofeev Sergey Yurievich, Zaitseva Mariya Aleksandrovna
5. Standartlar va bepul dasturiy mahsulotlar asosida fazoviy ma'lumotlarni tashkil etish
6. 2013 yil / Komosko Vladimir, Sergey Serebryakov
7. Internet ma'lumotlari

Geoaxborot tizimlari (GAT) uchun ma'lumotlar to'plashning zamonaviy usullari

Xushnudova Go'zal

Urganch davlat Universiteti talabasi

Annotatsiya: Geografik ma'lumot to'plash maxsus GAT dasturini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan geografik ma'lumotlarni topish va ishlab chiqarishni talab qiladi. Ushbu maqolada Geoaxborot tizimlari (GAT) uchun ma'lumotlar olish va to'plashning zamonaviy usullari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: GAT, proeksiya, raster, vector, point, sentinel, lansat, aerosuratlar, skanerlash, vektorlash,

Geografik axborot tizimi (GIS) fazoviy ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, modellashtirish va tahlil qilish, ularni ko'rsatish va hisoblash masalalarini yechishda, qarorlar tayyorlash va qabul qilishda foydalanish uchun mo'ljallangan ko'p funktsiyali axborot tizimidir. GIS ning asosiy maqsadi Yer, alohida hududlar, yerlar to'g'risida bilimlarni shakllantirish, shuningdek, foydalanuvchilarning ishining eng yuqori samaradorligiga erishish uchun kerakli va etarli fazoviy ma'lumotlarni o'z vaqtida etkazishdir. Geoaxborot tizimlari uchun ma'lumotlar to'plash eng muhim bo'lib, ma'lumotlarni to'plash ularni qayta ishlash orqali bugungi kunda yuqori natijalarga erishilmoqda. Bunda ma'lumotlar to'plashning bir qancha usullari bo'lib, ularning har birini o'ziga xos qulay tomonlari va muammoli tomonlarining mavjudligi bilan birga mavzuning dolzarbligi ko'rsatadi. Ma'lumotlar to'plash va ularni qayta ishlash bilan jahonning yirik tashkilotlari shug'ullanadi. Ularning izlanishlari natijasida kelajakdagi yer yuzasi tuzilishini undagi voqea va hodisalarni ro'y berishini oldindan aytib berishmoqdalar. Masalan, qishloq xo'jaligi yerlariga qanday ekinlar ekish orqali yaxshigina foyda olish mumkin yoki aksincha har bir xududgaqanday ekinlarni eksa bo'ladi shunga o'xshash ishlarda juda muhim hisoblanadi. Ma'lumotlar to'plashning bir qancha usullari bo'lib bular, kartalar Aerofotosuratlar, Sun'iy yo'ldoshdan olingar rasmlar, Geodezik o'lchash Mavjud ma'lumotlar: raqamli/analogik va boshqalar kiradi.

Ma'lumotlar man'balari GAT dasturida foydalanish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni to'plash vositalaridir.

Ular quyidagilarga ajratiladi:

- To'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlar bilan ta'minlaydigan manbalar, ya'ni bevosita to'plangan ma'lumotlar (masalan, geodezik o'lchash ishlari)
- Bilvosita ma'lumot olish mumkin bo'lgan manbalar: kartalardan olingan ma'lumotlar, mavjud ma'lumotlar bazasi, tegishli jadvallar va h.k. tashkilotlardan olingan ma'lumotlar, davlat muassasalari, xususiy to'plamlardan olinadi.

Yoki muqobil ravishda:

- Rasterli ma'lumotlar taqdim etuvchi manbalar (sun'iy yo'ldoshdan olingan rasmlar)
- Vektorli ma'lumotlar taqdim etuvchi manbalar (geodezik o'lchash natijalari)

Analogik kartalar

Analogik kartalar-bilvosita geografik fazoviy ma'lumotlarning asosiy manbasi hisoblanadi. Foydali bo'lishi uchun Analogik xaritalar raqamli shaklga o'tkazilishi kerak. Analogik ma'lumotlarning raqamli shaklga o'tkazilishi raqamlashtirish deyiladi va bu murakkab, ko'p vaqt talab qiluvchi va xatolikka moyil jarayondir. Analogik xaritalarni ma'lumot manbai sifatida ishlatishning asosiy kamchiliklari ularning cheklanganligi va aniqligining mashtabiga bog'liqligidir. Kartalar generalizatsiya jarayoni va shartli belgilar yordamida tuzilganligi sababli, zarur geografik ob'ektlarning joylashgan manzili va shaklini aniq tasvirlay olmaydi.

Aerofotosuratlar-I

Aerofotosuratlar tekislik va balandlik to'g'risidagi ma'lumotlarini taqdim qiladi. Ular katta fokuslanish masofasi va maydon oralig'ini qamrab olishga qodir bo'lgan maxsus kameralar bilan jihozlangan bo'lib uzliksiz suratga olish imkoniyatiga ega. Kamera optik tizimining sifati va uchuvchi vosita tomonidan tasvirga olinayotgan Yer satxi (tezlik, nishab va boshqalar) aerofotosuratlarning fazoviy va spektral tahliliga ta'sir qiladi.

Aerofotosuratlar va sun'iy yo'ldosh tasvirlari rasmga olishda umumiylikka ega bo'lishiga qaramasdan, ma'lumotlarni o'zgartirish va qayta ishlashda hali ham katta farqlar mavjud.

Aerofotosuratlar-II

Yer yuzasida turib ma'lumotlarni yig'ish usullari yordamida to'plangan ma'lumotlar bilan solishtirilganda, aerofotosuratlar vaqtni tejash bilan birga kam mablag' evaziga tez karta tuzish imkonini beradi. Shuningdek, ular Yerning rel'efi va landshaftidan qat'iy nazar har qanday hududiga to'g'ridan-to'g'ri kirishimkonini beradi. Bugungi kunda aerofotosuratlar topografiya, kartografiya, ekologik tadqiqotlar, arxitektura, shaharsozlik, geologiya va o'rmonchilik kabi ko'plab sohalarda qo'llanilmoqda.

Geodezik tadqiqot

Koordinatalar tizimida yoki boshqa tavsiflash usullari (masalan, geometrik koordinatalar (COGO) metodologiyasini qo'llash) orqali geografik ob'ektlarning joylashgan joyi bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri an'anaviy yoki zamonaviy usullarda bevosita yoki bilvosita ma'lumot to'plash. Geodezik tadqiqotda Global joylashishni aniqlash tizimi (GPS) texnologiyasining hissasi va ayniqsa, real vaqt rejimida qo'llanilishi muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumot to'plash usullari –I

Geografik ma'lumotlar manbalarining turli-tumanligidan kelib chiqqan holda, ma'lumot yig'ish usullari har bir manbaning o'ziga xos xususiyatlariga moslashtirildi. Umuman olganda, geografik ma'lumotni olish usullari birlamchi va ikkinchi darajali ma'lumotlar man'balariga va to'plangan ma'lumotlarni saqlash raster yoki vektor tizimlariga bo'linadi.

Sun'iy yo'ldoshdan olingan tasvirlar

Sun'iy yo'ldosh tasvirlari raqamli raster ma'lumotlarining muhim manbai hisoblanadi. Sun'iy yo'ldosh tasvirlaridan fazoviy (geografik) ob'ektlarni aniqlashda ishonchli natijalarni olish uchun tasvirlarga ishlov berish vositalariva yerni boshqarishvositalaridan foydalanish talab qilinadi. Sun'iy yo'ldosh tasvirlari, asosan, cheklangan va kichik masshtabli topografik tasvirlarda mavzuli ma'lumotlarni taqdim etish uchun foydalaniladi.

Sentinel (SAR) 3 suniy yo'ldoshi yordamida eng ko'p GAT uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlarni olish mumkin. Ushbu sun'iy yo'ldosh yordamida quyidagi ma'lumotlarni olish mumkin bo'ladi.

- Okeanlar va dengizlar qirg'oqlarini o'rganish
- Yerdan foydalanish
- Favqulodda xizmatlar
- Okeanlar va quruqlikning rangini, haroratini aniqlash
- Dengiz suvi sifati va ifloslanishini
- Daryo va ko'llarni
- Dengizlarni ob havosini bashorat qilish

va boshqa juda ko'plab ma'lumotlarni to'plash hamda o'rganishda katta hizmat qiladi.

GAT dasturlarida ko'pincha LANDSTAT TM (AQSh, misol) va SPOT (Fransiya) sun'iy yo'ldoshlari tomonidan masofadan olingan tasvirlar qo'llaniladi.

Ma'lumotlarni to'plashning bir qancha bosqichlari bor bo'lib ular quyidagilardan iborat.

6. Rejalashtirish
7. Tayyorgarlik ko'rish
8. Raqamlashtirish
9. Qayta ishlash
10. Baholash

To'plangan ma'lumotlarni quyidagi tushunchalarga to'g'ri keladigan bo'lsa bu ularning sifatini yuqori ekanini bildiradi.

Aniqlik - bu o'lchanadigan qiymat haqiqiy (asl) qiymatga qanchalik yaqin.

To'g'rilik- bu o'lchangan qiymatlar bir-biriga qanchalik yaqinligi.

Ishonchlilik - bu geografik ma'lumotlarning aniqligi va aniqlik birikmasi (kombinatsiyasi)ni anglatadi.

To'liqlik - bu ma'lum ehtiyojlarni qondirish uchun zaruriy ma'lumotlar soniga (miqdoriga) taalluqli, ammo ortiqcha ma'lumotlardan holi bo'lishi lozim.

Muvofiqlik - Tizimli ma'lumotlarni yig'ishda "ziddiyatlar" va mos tushmasliklarning oldini olish mumkin.

Xulosa: Xulosa qilib shuni aytish mumkinki mavzuning dolzarbligi shundan iboratki. Zamonaviy ma'lumotlar to'plash usullari natijasida erishilayotgan natijalar taxsinga loyiqdir. Ular orqali ma'lumotlarni to'plash ham juda qulay bo'lib bunda dastlabki davrlardagidek dala sharoitida ancha vaqt va mablag' sarflamasdan xona sharoitida kompyuterlar yordamida to'plash imkoniyati yaratilmoqda. Shunday qilib, GAT muvofiqlashtirilgan ma'lumotlar uchun ma'lumotlar bazasitexnologiyasini kengaytirishning bir turi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Ammo bu ma'noda ham u axborotni birlashtirish va tizimlashtirishning yangi usulini ifodalaydi. Buning sababi shundaki, real dunyoda ma'lumotlarning aksariyati ularning fazoviy holati, shakli va nisbiy pozitsiyasi muhim rol o'ynaydigan ob'ektlarga tegishli. Binobarin, ko'pgina ilovalarda GAT an'anaviy DBMS imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. GAT, boshqa har qanday texnologiya kabi, ma'lum bir qator vazifalarni hal qilishga qaratilgan. GISni qo'llash sohalari (harbiy ishlar, kartografiya, geografiya, shaharsozlik, transport dispetcherlik xizmatlarini tashkil etish va boshqalar) juda keng bo'lganligi sababli, ularning har birida hal qilinadigan muammolarning o'ziga xos xususiyatlari va ular bilan bog'liq xususiyatlar bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar.

8. Karachay-Cherkes Respublikasida munitsipal darajada er tuzish va kadastrda geografik axborot tizimlaridan foydalanish
9. 2017 yil / Yarotskaya E.V., Patov A.M.
10. SAPR va GIS integratsiyasining vizual interaktiv texnologiyasi
11. 2010 yil / Dorofeev Sergey Yurievich, Zaitseva Mariya Aleksandrovna
12. Standartlar va bepul dasturiy mahsulotlar asosida fazoviy ma'lumotlarni tashkil etish
13. 2013 yil / Komosko Vladimir, Sergey Serebryakov
14. Internet ma'lumotlari

USE OF MODERN INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH

Sahobiddinova Nodira Makhmudovna

Fergana region, Fergana city,

School №9, English teacher

Annotation: In this article, the attention paid to the English language in our Republic and the need to learn it innovative technologies are highlighted.

Key words: Foreign language, game, innovative technology, technological tools, methods.

After our country gained independence, abroad interest in teaching languages has increased and for young people many opportunities were created. Our first president As Islam Karimov said, "Currently foreign languages Great importance is attached to teaching in our country. This too of course, not for nothing. Today, the world community deserves its own for our countries that are trying to take a place abroad in solidarity and cooperation with our fifty partners foreign languages for our people who are building a great future the need to appreciate the importance of perfect knowledge there is no." 2012 as a logical continuation of these thoughts Teaching "Foreign languages" accepted on December 10 on measures to further improve the system Presidential Decree on opportunities to learn foreign languages expanded.

Learn the basics of using game technology is an activating and accelerating activity. According to psychologists, playful activity psychological mechanisms of self-expression, finding a stable place in life, self-management, self to the fundamental needs of realizing their potential relies on It is generally accepted at the core of any game principles and tactics of education should lie. To educational games educational subjects should be taken as a basis. During the games the student is more interested in this exercise than in a regular lesson approaches and works easily. It should be noted that the game is, first of all, a way of teaching. Students are playful they attend classes with interest, strive to win, the teacher also provides education to the student through them. The student can speak and listen while playing English games He believes that he can understand and write, and he is interested.

Difficulties that occur in language learning or in life in general are determined by cause and effect. Difficulties can be identified in advance, its causes can be known. The emergence of difficulty is determined by various errors and the level of achievement of the intended result. Correct formation of the psychophysiological mechanisms of listening comprehension is of great importance in order to overcome the difficulties of students' ability to perceive the speech of others and understand its content. Teaching oral speech is one of the main practical goals of teaching a foreign language in high school. Graduates of high school should be able to give oral information and communicate in a foreign language,

and listen and understand speech in a foreign language related to the studied topic. First of all, it is necessary to mention the problem of the unity of learning oral speech.

In the process of pedagogical creativity, the development of a completely new approach to education, the justification of the use of new forms, methodological methods, tools in new conditions, or their improvement based on the requirements of new tasks, includes stages such as applying theoretical and methodological conclusions to the pedagogical process. The highest stage of pedagogical creativity for teachers engaged in practical activity is the creation of absolutely new, high-result forms of education. When we think about the new pedagogical technology, we should analyze the relationship between the concepts of "pedagogical creativity" and "pedagogical skill". These are close, but not necessarily equal. A skilled teacher is understood as one who has mastered his work perfectly. Skill is formed on the ground of deep theoretical knowledge with extensive experience. Creative work can be understood as a teacher of any age who has not acquired pedagogical skills. Creative work can also consist of the research of teachers seeking to improve the quality of education. Pursuing genuine pedagogical creativity on the trail of innovation, following it blindly cannot be replaced by taking it as a banner. It is not a matter of creating news, but of hiding it in the field of news.

Pedagogical technology in its essence with the help of forms, methods and tools is organized and increases the effectiveness of pedagogical activity and between the teacher decides on mutual cooperation. In addition, learning by students ensures the acquisition of thorough knowledge of subjects. In students forms independent, free and creative thinking skills. Both necessary conditions are created for students to realize their potential. Also, democratic and it is necessary to guarantee the priority of humanitarian ideas.

As we have seen, each innovative technology is unique has specific advantages. In all such methods cooperation between the teacher and the student, the education of the student active action in the process is envisaged. In short, innovative in English lessons students' logical thinking as a result of using methods abilities develop, speech becomes fluent, fast and correct the ability to answer is formed. Such methods are in the student arouses enthusiasm for knowledge. The student is thoroughly prepared for classes wants to see. This is an active part of the educational process turns into subjects.

The educational system is free-thinking, well-rounded and mature in the future, while making it a task to educate a person we future teachers from innovative technologies more perfect ways of effective use we can contribute as soon as we leave.

REFERENCES:

15. Bekmuratova U.B. Abstract on "Using innovative technologies in English language teaching". Tashkent —2012 year
16. Otaboeva, M.R. The use of modern innovative technologies in foreign language teaching and its effectiveness /M.R. Otaboeva. — Text: neposredstvennyy,

- elektronnyy // Molodoy uchenyy. — 2017. — No. 4.2 (138.2). — S. 36–37. — URL: <https://moluch.ru/archive/138/39058/> (data processing: 04/27/2020)
- 17.N. Q. Khatamova, M. N. Mirzayeva. "INTERACTIVE METHODS USED IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS"(methodical guide), Navoi, 2006, 40 pages.
- 18.M. Kholdorova, N. Fayziyeva, F. Rikhsittilayeva. "AID TOOLS FOR TEACHING A FOREIGN LANGUAGE USE". Tashkent: TDPU named after Nizomi, 2005
- 19.Oh. Hoshimov, I. Yakubov. "ENGLISH TEACHING METHODOLOGY" (study guide) Tashkent: "Sharq" publishing house, 2003

1	ANALYSIS OF OF ALTERNATIVE ENERGY MARKET DEVELOPMENT Khamraev Sukhrob Axmedjanovich	4
2	СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ СТРАТЕГИИ ИННОВАЦИОННОГО МАРКЕТИНГА В РЕАЛЬНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ Зияева Мухтасар	10
3	TO`QIMACHILIK SANOATADA INNOVATSION MARKETING STRATEGIYASI Ziyaeva Muxtasar	26
4	TURIZM MENEJMENTINIG ASOSIY TAMOYILLARI VA FUNKTSIYALARI Usmonaliev Otayor Yuldashali ug`li	32
5	MOLIYA BOZORI INFRATUZILMASINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI O`rolov Sanjar Mamaturoyimovich	38
6	Судьялар фаолиятини самарали баҳолаш механизмлари Рустам Хашимов Санжар Нишанов	43
7	ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ МУҲИТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ЯНГИ ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИИШЛАБ ЧИҚИШ БЕКПУЛАТОВ Бекжон Мустафокулиевич	48
8	Жомий “Хамса”сининг ғоявий-бадий мундарижаси Назарова Дилрабо Хидирбоевна	52
9	СЎНГГИ ДАВР ЎЗБЕК ҚИССАЛАРИДА МУАЛЛИФ ОБРАЗИНИНГ ТУРЛИ КЎРИНИШДАГИ ИШТИРОКИ Шарофат Абдурахмонова, Мирзаобод	57
10	BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MOTIVLAR HOSIL QILISHDA DIDAKTIKO‘YINLARNING O‘RNI Marpetova Lalagul Sansizbaeva Qaljamal Yedilbekova Gulquma	67
11	INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLGIYALAR FANINI O‘QITISHDA ELEKTRON-TA’LIM RESURSLARINING AHAMIYATI Xojamuratova Jenisgul	71
12	THE DRAWBACKS IN LEARNING LISTENING COMPREHENSION Salijonova Nodira Gayrat kizi Matyokhubova A'loxon Ravshanbekovna Polvonova Kumushoy Shavkat kizi	76
13	Mirzacho'l tabiiy okrugi va uning o'zlashtirilish sabablari. M.R.Ko'palova1, R.Egamberdiyev1	79
14	Suv resurslaridan samarali foydalanish Otaboyeva Nilufar Toxir qizi1, Sapayeva Saodatjon Satimbay qizi	83
15	Benefits and challenges of content and language integrated learning Madaminova Moxlaroyim Rustambek qizi	87
16	ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ САБАБЛАРИ ВА УЛАРНИНГ СОДИР ЭТИЛИШИГА ИМКОН БЕРГАН ШАРТ-ШАРОИТЛАР Усманова Муборак Акмалджановна Ахмедова Муқаддасхон Турсуновна	136
17	5G ARXITEKTURASI MAQSADLARI Pardaboyev Jaxongir Fozil O'g'li	142
18	МАКТАБДА МАТЕМАТИКА DARSLARIDA YO‘NALTIRILGAN TEKNOLOGIYALARNI QO‘LLASHNING AFZALLIKLARI Tajatdinova Ayzada Minjasarov Isnatdin Abilkarimov Srajatdin	145

19	XALQARO HUQUQIY NORMALAR Mamedov Sherzod Sharipovich	149
20	UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA FANLARNI INTEGRATSIYALAB O'QITISHNING AHAMIYATI Mamadaliyeva Barnoxon O'ktamovna	154
21	MAKTABDA MATEMATIKA DARSLARIDA YO'NALTIRILGAN TEKNOLOGIYALARNI QO'LLASHNING AFZALLIKLARI Tajatdinova Ayzada Minjasarov Isnatdin Abilkarimov Srajatdin	158
22	ХУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ САБАБЛАРИ ВА УЛАРНИНГ СОДИР ЭТИЛИШИГА ИМКОН БЕРГАН ШАРТ-ШАРОИТЛАР Усманова Муборак Акмалджановна Ахмедова Мукаддасхон Турсуновна	162
23	Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari o'qish darslarida hikoyalar matni ustida ishlash Karimova Sarvinozxon Hayrillo qizi	168
24	МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ - МАФКУРАВИЙ ТАХДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШДА ЭНГ КУЧЛИ ОМИЛ Расулов Муҳаммаджон Каримжонович	172
25	ЗАМОНАВИЙ ЎЗ-ЎЗИНИ ҚУТҚАРУВЧИЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШ Абидова Фарида Анварбековна, Абидов Ақромжон Буриевич	176
26	МАҲАЛЛА ВА ОИЛАЛАРДА КИТОБХОНЛИК МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА АХБОРОТ-КУТУБХОНА МАРКАЗЛАРИНИНГ КАТТА АҲАМИЯТИ ВА ДОЛЗАРБЛИГИ Хулқар РАЖАБОВА	182
27	QO'QON XONLIGIGA DOIR MASHHUR KISHILARNING LAQABLARI XUSUSIDA Xalilova Nilufar	188
28	MUDDATLI HARBIY XIZMATCHILARNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MOSLASHUVINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI Мелиев Гафур Олимкулович	193
29	IMPORTANCE OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN ASTRONOMY Sayfullaeva Gulkhayo Ikhtiyor Kizi Mirzaqandova Sahibjamol Kholmomin's Kizi	199
30	МАТЕМАТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИРОВАНИЕ РЕКТИФИКАЦИОННОЙ КОЛОННЫ ДЕЭТАНИЗАТОРА Айтбаев Жанибек Алибекович	202
31	BIRINCHI RENNESSANS DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVI: SOMONIYLAR VA QORAXONIYLAR DAVLATI Boboqulova Zebo Tilovberdiyevna	207
32	TEKNOLOGIYA FANI DARSLARINI SAMARALI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR Mayyorova Surayo	213
33	MATEMATIKA FANINI O'QITISHDA KOMPYUTER TEKNOLOGIYALARIDAN UNUMLI FOYDALANISH Nigora Karimova Odilovna	216
34	HALIMA AHMEDOVA SHE'RLARIDA BAXT OBRAZI Polvonnazarova Bibixon Shuxratovna	219
35	СОПОСТАВЛЕНИЕ УЗБЕКСКИХ И РУССКИХ ПАДЕЖЕЙ ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ Тохтабаева Гулзода Умидовна	223
36	Ogahiyning "Ta'vizu-l oshiqin" devonidagi mavhum otlar tahlili	226

	Jumaboyeva Rahima Islombek qizi	
37	MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDA PSIXOLOGIK XIZMATNI RIVOJLANTIRISH Rustambayeva Mohinur Maxmud qizi	232
38	TASHQI MUHITDA BIOTIK OMILLAR HAMDA TIRIK ORGANIZMLAR O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR Aminov Asadbek shukurillo o'g'li	236
39	POPULYATSIYA GOMEOSTAZI HAMDA POPULYATSIYA DINAMIKASI HAQIDA NAZARIY TUSHUNCHA Aminov Asadbek shukurillo o'g'li	240
40	ENERGIYA TEJAYDIGAN QURILISH KONVERTLARI Palvanov Ravshanbek Qadambayevich Allaberganova Umida Karimberganovna	244
41	MEHNAT MUHOFAZASI VA MEHNAT SHAROITLARI TUSHUNCHALARINING MOHIYATI VA ULARNING AMALIYOTDA QO'LLANILISH GENEZISI Mamashayev Baxrom Samatov Ruslan Utaganov Jasur	248
42	TABIIY, TEXNOGEN VA EKOLOGIK FAVQULODDA VAZIYATLARDA AHOLINI MUHOFAZA ETISH TADBIRLARINING AHAMIYATI Mamashayev Baxrom Samatov Ruslan Utaganov Jasur	252
43	DORI MODDALAR TARKIBIDAGI UMUMIY YOT ARALASHAMALARNI ANIQLASH O.J.Meliqulov Y.A.Imamova	256
44	Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkurini shakllantirishda xalq og'zaki ijodi namunalarining ahamiyati Shukurullayeva Nodira Qahramon qizi	260
45	Raqamli iqtisodiyot rivojlanishi, muommolari va yechim Hurrambek Muzaffar o'g'li	264
46	O'ZBEKISTONDA OTORINOLARINGOLOGIYA FANI RIVOJLANISHI TARIXI Toshev Maruf Mirzaqulovich	268
47	Влияние концентрированных медленнодействующих фосфорных удобрений на динамику роста, развития растений и урожайность хлопчатника О.В.Мячина Г.А.Ахмаджанова, С.С.Асатова	271
48	Geoaxborot tizimlari (GAT) uchun ma'lumotlar to'plashning zamonaviy usullari Xushnudova Go'zal	281
49	Geoaxborot tizimlari (GAT) uchun ma'lumotlar to'plashning zamonaviy usullari Xushnudova Go'zal	286
50	USE OF MODERN INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH Sahobiddinova Nodira Makhmudovna	291